

Костянтин Колесников

НА КРАЮ ОЙКУМЕНИ

ЕЛЛІНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ТРАДИЦІЇ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПРИЧОРНОМОР'Я:

від заснування перших поселень
до перших століть християнської ери
(VII ст. до н. е. — IV ст. н. е.)

Київ TEMP
FORA 2021

Координаторка проекту: *Ольга Петренко-Цеунова*
Редакція: *Леся Марченко*
Коректура: *Дарія Пугач*
Дизайн, верстка: *Марія Шмуратко*
Художник: *Сергій Шаменков*

Колесников Костянтин.

НА КРАЮ ОЙКУМЕНИ: Еллінські військові традиції на українських землях Причорномор'я: від заснування перших поселень до перших століть християнської ери (VII ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К.: Темпора, 2020. — 304 с.: іл.

ISBN 978-617-569-450-3

ISBN 978-617-569-450-3

© Колесников К., 2021
© Темпора, 2021

ЗМІСТ

	Вступ	5
1	«Велика грецька колонізація» на півночі Понту	7
2	Поліс та монархія: розвиток давньогрецьких держав на півдні України	10
3	Структурні елементи війська: етнічні, соціальні й функціональні особливості	14
4	«Роди військ» античних армій Північного Причорномор'я	27
	4.1. Військова організація та командування	27
	4.2. Кіннота	38
	4.3. Піхота	58
	4.4. Артилерія та облогові механізми	77
	4.5. Флот: типологія, кількість, озброєння, базування	84
5	Паноплія давньогрецького вояка — різновиди зброї та їх еволюція	104
	5.1. Захисна зброя: щити, шоломи, обладунки, кнеміди (наголінники)	104
	5.2. Наступальна зброя: дистанційна — луки, праці, дротики; ближня — списи, мечі	129
6	Фортифікація та оборона кордонів	154
	6.1. Північно-Західне Причорномор'я: Ольвія і Тіра	154
	6.2. Західний Крим: Херсонеська держава	175
	6.3. Східний Крим і Тамань: Боспорська держава	190

7	«Зі щитом або на щиті»: військові кампанії стародавніх еллінів на півночі Понту	215
7.1.	Морські баталії	215
7.2.	Територіальна експансія боспорських тиранів: падіння Німфея і Феодосії, боспорсько-гераклеїські війни, підкорення Синдики (кінець V — перша половина IV ст. до н. е.)	220
7.3.	Македонська експансія в Північно-Західному Причорномор'ї та осада Зопіріоном Ольвії (339–331 рр. до н. е.)	227
7.4.	Усобиця синів боспорського володаря Перісада I (349/8–311/0 рр. до н. е.). Битва при Фаті (311/0–310/9 рр. до н. е.)	233
7.5.	Експансія Кримської Скіфії, крах Херсонеської територіальної держави, Діофантова війна та падіння Малої Скіфії	243
8	Соціальні аспекти війни	262
8.1.	Бюджет і право війни	262
8.2.	Благодійність на війні	274
8.3.	Цар і місто	277
8.4.	Лікування поранених	281
8.5.	Жінка на війні: у ролі жертви, глядачки і судді, захисниці	284
8.6.	Сакральне втручання	290
	Післямова	297
	Література	301
	Прийняті скорочення	

ВСТУП

У першій половині I тис. до н. е. землі сьогоднішньої України на південному заході межували з розвинутими культурами Балканського півострова. Зв'язки з ними сягали ще часів енеоліту та бронзового віку. На південному сході вони спиралися на степи і передгір'я Північного Кавказу, через які мали опосередковані контакти зі старими цивілізаціями Близького Сходу. Український схід був повністю відкритий перед впливами євразійських кочових суспільств, етнічно, культурно й економічно споріднених з іраномовними етносами степової України. Північ, багата на продукти полювання і промислів, перш за все на хутра, віск і мед, губилася в лісових масивах, що поступово розширювалися від переривчастої смути лісостепу. Південь різко обмежувався узбережжям Чорного й Азовського морів. Саме цей ледь не єдиний чіткий кордон перетворився з неперекрислою межі на гостинні ворота, розкривши перед країною принципово нові зв'язки та увівши її населення в молоду і динамічну середземноморську цивілізацію. Будівничими останньої тоді були **елліни**¹, а правонаступністю щодо її досягнень пишається сучасна Європа.

Із посиленням майнового й соціального розшарування місцевого населення Скіфії та Сарматії помічається певна переорієнтація торговельних контактів. У порівнянні з традиційними річковими чи суходільними транспортними маршрутами, відомими ще попередникам **кіммерійців**², напрямок і характер

¹ Елліни — самоназва греків здавна до сьогодення.

² Кіммерійці — кочові племена Північного Причорномор'я X–VII ст. до н. е., які під тиском скіфів помандрували через Кавказ у Малу Азію.

торгівлі, що формувалася після VII ст. до н. е., стали багато в чому новаторськими для мешканців українських теренів. Перший фактор — це, частково, транзитна торгівля, в якій скіфо-сарматські племена могли брати участь і як безпосередні контрагенти, і як посередники. Другий фактор — морська торгівля, предмети якої переважно завозилися або вивозилися через нові порти з-за моря. Розгортанню цієї торгівлі сприяло заснування на узбережжі Чорного моря давньогрецьких **колоній**¹, які згодом перетворилися на повноцінні поліси (міста-держави), юридично і фактично незалежні від своїх **метрополій**².

¹ Колонія — «поселення», населений пункт на чужих землях; давньогрецькі колонії юридично були рівноправні зі своїми метрополіями.

² Метрополія — «місто матір», 1) давньогрецький поліс, громадяни якого виводили на чужі землі нове поселення (апоїкію або колонію), яке згодом конституювалося в місто-державу, юридично незалежну від метрополії, але морально (нерідко і політично) зорієнтовану на неї; 2) в епоху європейського колоніалізму держава, яка мала залежні території — колонії.

1. «ВЕЛИКА ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ» НА ПІВНОЧІ ПОНТУ

Стародавні греки зазвичай сприймаються як народ моря — корабельники, мандрівники, купці, відчайдушні вояки... І це справді так. Упродовж кількох століть своєї історії від межі II–I тис. до н. е. вони заснували величезну кількість заморських поселень, опорою яких був флот. За образним висловом великого давньогрецького філософа Платона, елліни залюднили узбережжя Середземного моря, ніби мурахи або жаби обсіли береги калюжі. Три сторіччя — з VIII до VI ст. до н. е., коли колонізаційні рухи були найінтенсивнішими, — прийнято називати «Великою грецькою колонізацією». Колонізація не була спонтанною, зазвичай вона заздалегідь планувалася, причому не лише самими колоністами чи їх державами-метрополіями, але також і загальноеллінськими святилищами, наприклад, Дельфами або Дідімами — центрами поклоніння Аполлону.

Метрополією більшості грецьких поселень півдня сучасної України було малоазійське місто Мілет, яким, за твердженням Плінія Старшого, було засновано понад 90 колоній ([Давня історія, 1998, с. 201](#)). Окрім мілетян у колонізації брали участь теосці, родосці, делосці. Еллінське населення заснованих ними міст належало до греків-іонійців, окремі роди були еолійськими за походженням. Лише одна північнопричорноморська колонія — Херсонес Таврійський — була заснована греками-дорійцями, вихідцями з південнопричорноморського міста Гераклеї Понтійської, мешканці якої, в свою чергу, походили з Мегари, що на межі Аттики і Пелопоннесу.

На початку минулого століття в науковій літературі оформилася аргументація трьох основних концепцій історії давньогрецької колонізації. В «аграрній» теорії Ю. Белоха і П. Гіро вказувалося, що переселенці-іонійці засновували сільськогосподарські поселення через втрату своїх земель. Згідно з теорією «торговельної колонізації» Е. Мейера, заснування поселень мало на меті виключно торгівлю, а кожна з колоній спочатку була лише торговим пунктом (емпорієм) для збуту продукції. «Сировинна» теорія Кноссе виходить з необхідності пошуків ринків не збуту, а сировини — для придбання греками метрополії зерна, металів, будівельного лісу, рабів; тому значна кількість поселень була спочатку апойкіями (висілками колоністів), виведеними за суворо продуманим планом зі сформованим ще в метрополії політичним організмом (Давня історія, 1998, с. 204). Останнім часом з'явилася нова концепція історії колонізації, що відкидає будь-яку мету (торгову, аграрну тощо), котра би підштовхувала до заснування колоній задля задоволення інтересів метрополії. Зокрема, сучасний російський дослідник В. Д. Кузнецов зазначає, що грецькі апойкії на північному узбережжі Чорного моря були виведені, щоб розв'язати за допомогою виселення частини (іноді навіть усіх) жителів соціально-економічні й політичні проблеми всередині держави-метрополії (Кузнецов, 2000, с. 36–37).

У процесі колонізації в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї виникло чотири основних центри:

Ніконій (біля сучасного села Роксолани) і Тіра (від грецької назви Дністра — Тірас) — район Дністровського лиману (VI ст. до н. е.);

Борисфеніда, згодом — Ольвія (у перекладі «Щаслива») — острів (тоді — півострів) Березань, район Дніпро-Бузького лиману (середина VII–VI ст. до н. е.);

Херсонес Таврійський (у перекладі «Півострів Таврів», у межах сучасного Севастополя), Керкінітида (сучасна Євпаторія), Калос Лімен (у перекладі «Прекрасна Гавань», сучасне Чорноморське) — район Західного Криму¹ (VI–V ст. до н. е.);

¹ «Крим» — середньовічна тюркська назва, походить від «Кирим» — рів, фортеця — назви центру золотоординського

Феодосія, Пантікапей (сучасна Керч), Німфей, Кімерік, Тірітака — Східний Крим, Фанагорія, Гермонасса (ст. Таманська Краснодарського краю РФ), тобто території по обох берегах Керченської протоки, Синдська Гавань — Горгіппія (сучасна Анапа) (VI ст. до н. е.).

В історії античних держав цього великого регіону виділяють два основних періоди:

VII–II ст. до н. е. — час самостійного життя на базі еллінських традицій і більш-менш мирного співіснування зі скіфо-сарматськими племенами;

кінець II ст. до н. е. — VI ст. н. е. — період підпорядкування спочатку Понтійському царству Мітридата VI Євпатора, потім Римській державі, час руйнівних набігів гетів, готів, гунів та значного посилення «варваризації» культури і побуту ([Історія УССР, 1981, с. 205](#)).

Поряд із цією періодизацією науковці пропонують дещо іншу, яка враховує не лише внутрішні закономірності розвитку античного Північного Причорномор'я, а також тісний зв'язок античних центрів на півдні України з античним світом у цілому. Його розвиток зазвичай поділяють на п'ять періодів:

середина VII–VI ст. до н. е. — архаїчний;

V–IV ст. до н. е. — класичний;

остання третина IV — середина I ст. до н. е. — елліністичний;

середина I ст. до н. е. — третя чверть III ст. н. е. — римський;

кінець III — перша чверть VI ст. н. е. — пізньоантичний ([Зубар, Ліньова, Сон, 1999, с. 15](#)).

«Кримського юрту», першої кримськотатарської столиці XIII ст. у колишньому Солхаті (сучасний Старий Крим); стародавня грецька назва Криму — Таврика чи Таврида — походить від імені місцевого варварського народу таврів; іноді греки користувалися назвою «(Великий) Херсонес», тобто просто «Півострів».

2. ПОЛІС ТА МОНАРХІЯ: РОЗВИТОК ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ ДЕРЖАВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Поліс (*πόλις*, у римлян — *civitas*, цивітас, «об'єднання громадян») виріс із сільської громади, і сам став одним із варіантів общинної структури. Згідно з уявленнями самих древніх греків, поліс — це не стіни, а насамперед люди, громадянський колектив. Поліс являв собою єдність у трьох особах: держава, місто, громада. Община складалася з колективу громадян, які були власниками земельних наділів і воїнами, людьми, зацікавленими в тому, щоб брати участь у політичному і культурному житті свого рідного міста. Економічну основу полісу складала така форма власності на землю, яку можна назвати колективною (державною, общинною) й індивідуальною (приватною) одночасно. Держава слідувала за тим, як громадяни користуються своїми земельними ділянками-парцелями, використовуючи державний земельний фонд для поповнення індивідуального володіння великих патріархальних родин, турбувалася про згуртованість громадянського колективу. Общинна власність як результат завоювань усієї общини відокремлена тут від приватної власності. «Община (як держава), — зазначав К. Маркс, — з одного боку, є взаємне відношення між цими вільними і рівними приватними власниками, їх об'єднання супроти зовнішнього світу; в той же час вона — їх гарантія» (Маркс, т. 46, с. 466–467).

У самій основі полісу, отже, закладені ідеї демократії, рівноправ'я.

Полісне життя передбачало великий ступінь внутрішньої замкненості, автаркії (самодостатності) територіальної громади рівноправних чоловіків. Поселення скупчувалися навколо відповідного «столічного» міста — адміністративного, військового, торговельного, ремісничого та культурного центру, який панував над сільськогосподарською округою — хорою (χώρα — країна). В еллінських рабовласницьких общинах-республіках Причорномор'я тривала боротьба між олігархічною та демократичною формами правління, інколи встановлювалася тиранія. Протягом століть відбувалася повільна елітаризація управління і внутрішнього життя, відчутно зростало майнове і соціальне розшарування.

Вищим органом влади вважалися народні збори громадян-землевласників (скорочено — *δημος*, «народ», «демос»), які, поряд із радою (*βουλή*, «буле»), здійснювали законодавчі функції. У зборах брали участь усі громадяни (жінки, чужоземці та раби громадянами не вважалися), вирішуючи питання війни і миру, зовнішньої політики, оборони, оподаткування, наділення іноземців громадянством, забезпечення населення харчами у неврожайні роки, надання торговельних і митно-податкових пільг тощо. Виконавча влада належала окремим колегіям (найвища — колегія архонтів, військова — стратегів, виконання державних декретів контролювала колегія номофілаків тощо) або окремим посадовим особам, які регулярно переобиралися, як правило, щороку. У колоніях діяли судові установи — дікастерії, що поділялися на спеціалізовані відділення для розгляду відповідних справ.

Міста-держави східного Криму і Таманського півострова близько V ст. до н. е. об'єдналися в союз із метою забезпечення контролю над Боспором Кімерійським¹ і, зрозуміло, над торговельними потоками між Азовським та Чорним морями. На чолі союзу стали правителі Пантікапея: у другій чверті

¹ Боспор (досл. Βόσπορος: «коров'ячий брід», «місце переправи бика») — антична назва Керченської протоки, в античності і середньовіччі умовна межа між Європою та Азією.

V ст. до н. е. (близько 480 р. до н. е.), можливо, через військовий конфлікт зі скіфами, владу здобули Археанактиди — архонти Пантікапея та, вірогідно, — вищі жерці культу Аполлона Іетроса (Спасителя) (Давня історія, 1998, с. 251).

За Діодором Сицилійським, близько 438 р. до н. е. владу перехопив Спарток (Diod. XII, 31, 1). Цілком імовірно, що він був командиром найманців. На його знатне фракійське походження вказують як етнічна належність більшості імен представників його роду, так і династична емблематика, пов'язана з релігією Діоніса й Аполлона (Давня історія, 1998, с. 256). З огляду на мовчання історичних джерел, перехід влади носив мирний характер, чому могло сприяти споріднення з аристократичними колами Пантікапея, якщо не з самими Археанактидами. Спарток став засновником династії Спартокідів, яка правила до кінця II ст. до н. е. Уже перші її представники встановили тиранічне правління, перетворивши слабку асоціацію міст у могутню державу¹. У цій монархії повільно, але неухильно відмирили традиції полісного самоврядування, інтенсивно зростала бюрократизація управління. Саме це й дозволило безболісно інтегрувати, крім власне грецьких поселень, цілу низку місцевих племен — синдів, меотів, дандаріїв, псессів, сираків тощо, якими від царського імені керували представники туземної знаті. Племінну аристократію дуже рано було включено до правлячої еліти держави. Загалом взаємопроникнення традицій еллінів і варварів на Боспорі було чи не найбільшим серед античних центрів регіону (Історія УСССР, 1981, с. 202–252). До III ст. до н. е. Спартокіди носили подвійний титул — архонта Боспору і Феодосії та царя (базілевса) залежних варварських племен. Євмел (309–305 рр. до н. е.) та його син Спарток III (304/3–284/3 рр. до н. е.) почали використовувати титул царів Боспору, який уже нормально сприймався в еллінському світі (IG, II², 653; Syll.³, 370; Граков, 1939,

¹ За однією з теорій, Боспор був спочатку релігійним союзом — амфіктонією, потім перетворився на союз військово-політичний — симмахію. За іншою концепцією, Боспор із самого початку своєї історії розвивався як спадкова тиранія архонтів Пантікапея.

241–243). Проте окремі боспорські монархи поверталися до титулу архонт — або через певне послаблення влади всередині держави, або через відсутність легітимності на міжнародній арені. Спартокідівський Боспор — спадкова тиранія, яка, на думку фахівців, була поодиноким явищем у конституційній історії античного світу (Давня історія, 1998, с. 258). На думку видатного антикознавця М. І. Ростовцева, Боспорське об'єднання відрізняється від тиранії в Сіракузах і Гераклеї Понтійській, від короткотривалих міських тираній елліністичного часу і не схоже з винятковою базилеєю (βασιλεία) — царською владою східного чи елліністичного типу (Ростовцев, 1989, № 2, с. 183, 193). Дослідники у визначенні характеру державної влади на Боспорі коливаються між зарахуванням цієї територіальної держави до типу протоелліністичної (Жебелев, 1953, с. 158; Блаватский, 1964, с. 59), елліністичної (Сапрыкин, 1996, с. 140–151) або навіть греко-варварської монархії.

Властива Боспору своєрідність організації суспільного життя полягала в синтезі елементів полісної державності з царським правлінням. З одного боку — необмежена влада володаря (доходило до обожнення окремих правителів), постійний бюрократичний апарат, верховна царська власність на землю, наявність професійної армії, а з другого боку — видимість функціонування демократичних полісних інститутів та інтеграція низки автономних варварських утворень.

3. СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ ВІЙСЬКА: ЕТНІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ Й ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Відмінні моделі соціально-політичного ладу давньогрецьких держав безпосередньо призводили до визрівання суттєвих відмінностей у військовій організації. Демократичні й аристократичні поліси головним чином спиралися на громадянське ополчення, тиранії — на найманців, проте і ті, і інші не могли обійтися без союзників та підвладних місцевих контингентів.

У різний час серед союзників (*συμμαχικός*) понтійських еллінів переважали скіфи, сармати, синдо-меоти, серед залежних територіальних і родоплемінних громад — мікселліни в Ольвії, таври — в Херсонесі, синди, меоти, псесси, дандарії, фатеї, аспургіани та інші — на Боспорі¹. Не слід забувати, що подекуди

¹ З огляду на характер джерел, подекуди важко провести чітку межу між союзниками та контингентами залежних від Боспору племен — синдів, меотів, дандаріїв, тарпетів, торетів, псессів, танаїтів тощо. Вірогідно, в різний час їх статус змінювався. Для деяких із них, наприклад синдів, можна припустити пряме управління царя через своїх намісників, для інших — збереження племінних вождів. Такі вожді інкорпоровалися у військову ієрархію царства, залишаючись у внутрішній політиці незалежними від центру. Автономність племен ґрунтувалася на їх економічній

союзниками північнопричорноморських греків виступали дружні поліси, лідери елліністичних держав та правителі Риму. Так, під час завоювання боспорськими тиранами Сатиром I (433/2–393/2 рр. до н. е. правив разом із Селевком, близько 393–389 рр. до н. е. — єдиновладно) та його сином Левконом I (389–349 рр. до н. е.) Феодосії південнопричорноморське місто Гераклея Понтійська, метрополія Херсонеса Таврійського, надала активну, хоч врешті й нерезультативну, допомогу Феодосійському полісу. Гераклеоти напередодні кампанії організували розвідувальну місію на Боспор, а в ході війни неодноразово надсилали до Феодосії власний флот та здійснювали десантні операції в гаванях Східного Криму (*Polyaen. V, 23, 44; VI, 3, 4*).

179 р. до н. е. херсонесити задля захисту від безпрецедентного тиску з боку кримських скіфів домовилися про союз із царем Понтійського царства Фарнаком I (*IOSPE, I², 402*). Двосторонню угоду, укладена за римським посередництвом, було підписано в контексті широкого мирного врегулювання після п'ятирічної війни володарів Віфінії, Пергаму і Каппадокії з правителями Понту та Вірменії. Крім володарів названих країн у договорі взяли участь Ауксілох (колхський цар Ака), сарматський цар Гатал та «вільні народи» — громади гераклеотів, месембріанців, херсонеситів та кізикійців (*Polyb. XXV, 2, 12–13*).

Близько 112 р. до н. е. Херсонес Таврійський уклав ще один союзний договір із понтійцями. Його наслідком стали так звані Діофантові війни, упродовж яких між 112 і 107 рр. до н. е. союзні війська зламали опір не лише кримських скіфів, але й скорили всіх своїх супротивників у степовому Криму (зокрема «ревксиналів» — сарматський племінний союз роксоланів) та на Боспорі, останній законний володар якого Перісад V (125–109 р. до н. е.), відмовився від влади на користь понтійського царя Мітридата.

Панування Мітридата VI Євпатора на півночі Понту тривало від 107 р. до 63 р. до н. е. Протягом цього

самостійності і загальному озброєнні, що обмежувало тиск згори. У крайньому разі лишалася можливість скинути надплеменну владу через повстання, чим подекуди не гребували амбітні варварські ватажки (*Strabo. XI, 2, 11*).

часу він за потреби надсилав до гарнізонів північно-причорноморських міст загони малоазійських греків, вірменів (вірогідно, з Малої Вірменії), можливо — кавказців-колхів тощо.

Союзники північнопонтійських еллінів, поза сумнівом, воювали своїми традиційними засобами і зброєю та підпорядковувалися власним командирам.

Озброєння і тактичні навички **найманців** (*μισθοφόρος*) залежали від етнічного походження тих чи інших угруповань, які переважали в арміях північно-причорноморських греків у різні періоди. Спочатку (десь від V ст. до н. е.) у боспорських військах, що перебували на службі Археанактидів — династії архонтів Пантікапея (480–438 рр. до н. е.), переважали фракійці. Як зазначалося, можливо, що саме один із ватажків фракійських найманців на ім'я Спарток перехопив верховну владу в Пантікапеї — столиці молодій тиранічній державі на Керченському півострові. За повідомленням Діодора Сицилійського, Спарток I (438–432 рр. до н. е.) став засновником нової архонтської династії Спартокідів (*Diod. XII, 31, 1*). Походження Спартока овіяне легендами, причому переважно новітніми за походженням. Утім, у давнину грецькі автори не сумнівалися в іноземному походженні нового володаря Боспору. Якщо ж справедлива гіпотеза про нього як про керівника фракійських найманців, то в історії всієї Еллади випадок захоплення іноземцем верховної влади, яка поступово, але досить швидко еволюціонувала у владу царську — «базілею», був унікальним. Винятковість полягала не у виключності факту захоплення влади негреком, а в тому, що нащадки фракійця (?) Спартока спромоглися перетворити тиранію на законну монархію, яка цілком легітимно трималася при владі більше 300 років — від 438 до 111/109 р. до н. е.

Онук засновника династії Спартокідів Левкон I — «архонт Боспору і Феодосії, базілевс (цар) синдів, меотів, псессів і дандаріїв» під час боротьби за Феодосію широко використовував наймані скіфські контингенти, які діяли у властивий їм спосіб. Полієн повідомляє, що коли громадянське ополчення боспорян не виявило достатньої мужності в протистоянні десантуванню феодосійських союзників — греків з південнопричорноморської Гераклеї, Левкон застосував скіфських лучників як загороджувальні

загони, щоб не допустити втеч із поля бою власних гоплітів (Polyaen. VI, 4).

Упродовж IV ст. до н. е. окрім скіфів і фракійців найманцями на Боспорі були також представники синдо-меотських племен, бойове оснащення яких досить добре відоме завдяки археологічним знахідкам.

Від III ст. до н. е. серед боспорських найманців починають переважати кельти, зброя та оснащення яких відомі з іконографічних джерел, малої пластики та низки археологічних знахідок¹. Окремі елементи бойового спорядження кельтів (видовжені щити з умбонами і центральними ребрами жорсткості типу тюресос, довгі мечі та характерні шоломи типу «Монтефортіно» або пізньолатенські шоломи) досить масово поширюються в Північному Причорномор'ї і серед вояків некельтського походження.

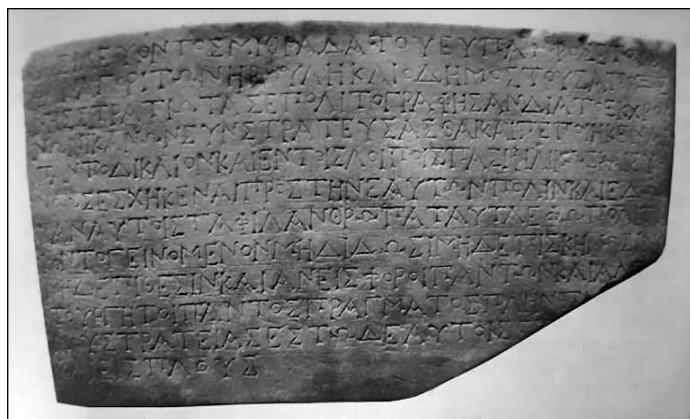
Не слід недооцінювати ролі греків-іноземців серед боспорських найманців. Приміром, під час збройного конфлікту між синами покійного Перісада I, як повідомляє Діодор Сицилійський, у битві на Фаті на боці Сатира билосся 2 тисячі греків-найманців. Хто були ці найманці за походженням, можна припустити з огляду на чималу кількість посмертних написів-епітафій. Щоправда, визначити фах і статус покійного — був він купцем, найманцем, посланцем, просто мандрівником чи мігрантом — із тексту посмертного прощання досить важко. Серед іноземних епітафій Боспору привертає увагу напис на рельєфі I ст. до н. е., що зберігається в Таманському музеї, де небіжчика зображено із луком — традиційним атрибутом критян. Лучники-критяни відомі як найманці по всій Елладі, адже архаїчне військове виховання критської молоді і традиційний ідеал громадянина-воїна залишалися незмінними в період еллінізму. Відправитися за море в пошуках кращої долі найманців мотивувало бажання придбати земельну власність і майже цілковита відсутність перспектив щодо цього на батьківщині. Область, де найманцям удавалося отримати землю, часто ставала їх новою батьківщиною. Право

¹ Також до реконструкції вигляду кельтських найманців на боспорській службі цілком коректно застосовувати німисцеві джерела — величезний інформативний пласт з матеріалів Західної і Центральної Європи.

мати землю у власності (εὔκτησις) поширювалося тільки на громадян і привілейованих чужинців. Міста, які наділяли найманців громадянськими правами, керувалися потребою в людських ресурсах. Таким чином, набуття громадянства було привабливою перспективою для потенційних претендентів, оскільки задовольняло їхнє бажання придбати земельну власність, яка в усі періоди історії Греції була основою багатства і статусу. Приміром, наприкінці III ст. до н. е. (234/3 і 229/8 рр. до н. е.) метрополія більшості північнопричорноморських колоній Мілет надав громадянські права більш ніж тисячі критських найманців під командуванням власних стратегів. Вони оселилися разом зі своїми родинами (близько 3–4 тис. людей) на новопридбаній території Гібандіди, на яку претендувала також Магнесія-на-Меандрі. В Афінах іноземні вояки, що служили в Рамнунті, отримали в середині III ст. до н. е. привілейований статус ісотелів (ἰσο-τελής, що сплачували податки і збори на рівні з громадянами). Окремі найманці теж набували цього привілейованого статусу та персонального громадянства. У 88/7 р. до н. е. у Фанагорії (азіатський Боспор) було ухвалено декрет на честь найманців, яким дарувалися громадянські права за заслуги у справі оборони міста¹ (мал. 1). Найманці готові були ризикувати власним життям і нести всі тягарі військової служби² не тільки заради здобичі, але й сподіваючись на отримання громадянства та високого статусу. Крім частки здобичі, плати за службу та вищої мети — отримання громадянства й землі, для найманців існували й інші види винагороди. Серед них на першому місці — встановлення певних торговельних пільг, звільнення від податків та скасування

¹ У декреті йшлося: «за те, що вони досить тривалий час несли службу разом з нами» надаються привілеї «на тій підставі, щоб вони не платили належні громадські збори, ані плату за квартирування, ані додаткову плату будучи вільними від усіх надзвичайних внесків і будь-якого роду повинностей, крім загального набору у військо» (Виноградов, 1991, с. 16; Ханиотис, 2013, с. 141).

² Адже вони чергували у віддалених фортецях, нерідко проводили зиму за містом, у тимчасових бараках, а в гіршому випадку — в наметах.

Мал. 1.

**Фанагорійський декрет
на честь найманців, 88/7 р.
до н. е.**

митних зборів (останнє було вкрай важливим у разі вивезення накопиченого під час служби майна) (Ханіотис, 2013, с. 137–144).

Досить часто найманці об'єднувалися у співтовариства (*κοινῆ*), що склалися зазвичай із членів однієї етнічної групи. У таких «земляцтвах» солдати могли виконувати свої культові обряди, вшановуючи богів своєї батьківщини або місця служби, встановлюючи добрі відносини з царем та його представниками (наприклад, за допомогою присвятних написів), відзначаючи свята, культивуючи почуття солідарності і створюючи нову структуру соціального життя в чужій країні.

Союзники і найманці використовувалися як основа різних родів військ, відповідно до їхніх традиційних, «етнічних» прийомів ведення бою. Скіфи уславилися як кінні й піші лучники, важкоозброєними верховими вояки серед них були ті, які належали до аристократичної племінної еліти. Можна навести декілька епізодів, зафіксованих античними джерелами, щодо того, як і в якій ролі виступали скіфські найманці та союзники. Полієн повідомляє, як Левкон I на початку IV ст. до н. е. використав майстерність скіфських лучників у загороджувальних загонах. Тут діяли, напевне, не союзники, а найманці. Причому наймалися не поодинокі вояки — шукачі пригод, а цілі підрозділи, зорганізовані за родоплемінною ознакою. Не менш промовистим є випадок, відображений Діодором Сицилійським, який описав громадянську війну синів Перісада II наприкінці IV ст. до н. е. У битві при річці Фат старший Перісадів син Сатир спирався на 2 тисячі греків-найманців, стільки ж фракійців та

30-ти тисячний союзний контингент скіфів¹. На боці молодшого брата Євмела билися вояки царя фатеїв Аріфарна — 20 тис. кінноти і 22 тис. піхоти. Безперечно, що це — не найманці, а союзники (Diod. XX, 22). За повідомленням Страбона, під час правління на Боспорі Фарнака цар сираків Абеак виставив 20 тис. вершників (Strabo. XI, 5, 8). Таке саме число фігурує в новелі Лукіана Самосатського «Токсарис», де йдеться про бойові дії на Боспорі за участі грецького ополчення та покликаних на допомогу аланів і савроматів — по 20 тис. від кожного племені (Luc. Tox. 54). Отже, найближчі сусіди Боспору — скіфи, сармати або синдо-меоти не надсилали до царських військ поодиноких індивідів — шукачів удачі, а відряджали цілісні родоплемінні бойові частини та з'єднання. Союзи боспоритів із варварами, як-от союз Котіса I і царя аорсів Євнона в 49 р. н. е., були тимчасовими і укладалися або за допомогою багатих дарів, маніпулюючи якими вожді зміцнювали свій престиж і політичний вплив, або шляхом дипломатичних шлюбів.

Якщо ж згадати фракійських і кельтських² найманців, то вони перебували на службі боспорських можновладців саме індивідуально, це були представники елітарних кіл із властивим для них агресивним військовим етосом. Приблизно те саме можна сказати і про греків-найманців, — вони були професійними

¹ Зі скіфів тільки 10 тис. складала кінноту, інші — піхоту, таке співвідношення настільки незвичне, що раніше вважалося б дивним. Традиційно, від часів Геродота з його описом скіфсько-перської війни 513–512 рр. до н. е., скіфи асоціювалися з кочовиками-вершниками. Подвійне переважання серед скіфського контингенту піших вояків над вершниками свідчило про участь в описаних Діодором подіях кримських скіфів, на яких вже відбулися наслідки процесу розкладання родоплемінних відносин — масове зuboжіння та осідання на землю колишніх кочовиків.

² У Аппіана в описі смерті Мітридата VI Євпатора в 63 р. до н. е. згадується начальник галлів Бітоїт (App. Mithr., 111). Навряд чи його загін було розпущено з воцарінням наступника Мітридата Фарнака. Пантікапейські теракоти II ст. до н. е. — I ст. н. е. відтворюють образ воїна (галата) зі своєрідною етнічною емблемою кельтів — великим овальним щитом — туреосом, для якого властива випукла поверхня, витягнутий умбон із рельєфним ребром по довгій осі і валик по краю.

вояками, про яких багато написано в світовій історіографії.

Загальну чисельність найманих контингентів у складі боспорського війська обрахувати неможливо. Кінець кінцем вона визначалася обсягом коштів, що відпускалися на їх отримання. Утім, фінансові можливості Боспору, навіть у найкращі часи, в період його розквіту в IV ст. до н. е., не сягали далі утримання 4 тис. найманих вояків. Умовно цю цифру можна взяти за основу і для римського часу. У такому контексті цілком зрозуміла кількість воїнських сил, виділених для підтримання порядку на північному узбережжі Понту Евксинського за імператора Нерона, який прагнув перетворити Боспор на провінцію, — 3 тис. солдат (*Jos. Fl. Bell. Jud. II, 16, 3*).

Союзники понтійців — греки і не греки — були бійцями професійної царської армії Мітрідата Євпатора. Із посиленням контролю держави Мітрідата над громадами і державами Північного Причорномор'я такі союзники де-факто стали окупаційними гарнізонами: Мітрідатове царство вже на межі II–I ст. до н. е. перетворилося на загальночорноморську державу, Понт Евксинський — на її внутрішнє море.

У наступну епоху цілком самостійно діяли «союзні» римські вексіяції — за наказами легатів провінцій та під началом власних трибунів і центуріонів, — лише координуючи свої операції з місцевими адміністраціями та їх збройними загонами. Мешканці Ольвії, Тіри, Херсонесу і Боспору визнавали імператорів Риму своїми верховними володарями.

Важливу роль у боспорському війську відігравали відбірні контингенти. Коли в битві на Фаті Сатир II очолив атаку скіфських вершників на позиції Аріфарна, його оточували його «друзі». Відбірна частина боспорських воїнів несла постійну збройну службу при дворі, перебуваючи в особистому підпорядкуванні царя. У разі військових дій це елітне формування виступало як кінний корпус. За Мітрідатидів воно будувалося за елліністичною практикою як царська «агема», подібно до військ Селевкідів, — загін чисельністю в 1 тисячу воїнів. Приміром, Фарнак, зазнавши поразки від Цезаря в битві при Зелі (47 р. до н. е.), біжить у Синопу саме з тисячею вершників, а потім разом із ними повертається на Боспор, що дозволяє розглядати їх як загін царської гвардії. Ця

тисяча вершників, вірогідно, була набрана з кочівників, судячи з їх невдоволення наказом убити коней перед посадкою на кораблі¹. Можливо, з часів Аспурга на особливому положенні в складі царської гвардії перебували й представники споріднених із правлячою династією аспургіан.

Однак основою збройних сил колоній Північного Причорномор'я майже завжди було громадянське ополчення — вільні, економічно забезпечені, наділені найширшим обсягом політичних і соціальних прав особи чоловічої статі віком від 18/20 до 60 років, переважно «фермери», тобто землероби і землевласники, володільці «клерів» — ділянок полісної землі. Всі очільники давньогрецьких держав чорноморського регіону неначе слідували пораді видатного італійського гуманіста Ніколо Макіавеллі, що пролунала більше ніж через тисячоліття після фіналу античної цивілізації в знаменитій праці «Господар» («Il Principe»). Макіавеллі запевняв, що краще програти війну зі своєю армією, ніж виграти її з армією союзника. Опертя на громадянське ополчення було цілком природним і абсолютно неминучим в умовах полісних республік — Ольвії, Тіри, Херсонесу, і навіть на тиранічному Боспорі гопліти-ополченці тривалий час залишалися становим хребтом загальнодержавного війська.

З повідомлень Поліена дізнаємося про важливу роль громадян-гоплітів у боях за Феодосію: боспорський володар Левкон I домогся перемоги тільки після того, як «умотивував» своїх підданих-співвітчизників мужньо зустріти ворога. Спочатку зі скіфських лучників було створено загороджувальні загони. Потім гоплітам, які неохоче вступали в бій із феодосійськими союзниками гераклеотами, було оголошено, що кожен, хто спробує відступити чи, борони боже, втекти, буде розстріляний на місці. Гопліти, усвідомивши, що смерть від списів і мечів ворога славніша за загибель від стріл найманців-варварів, ударили по супротивнику, скинувши його десант у море (Polyaen. VI, 4).

За повідомленням Діодора Сицилійського, по завершенні громадянської війни, близько 309 р. до н. е.,

¹ Тут слід згадати, що у аланів вважалося ганебним для знатного чоловіка навіть ходити пішки (Amm. Marc. XXXI, 2, 20).

онук Левкона цар Євмел на народних зборах у Пантікапеї пообіцяв громадянам «відновити батьківський спосіб правління; крім того, він погодився на збереження ателії (безмитності), якою користувалися мешканці Пантікапея за його предків, обіцяв звільнити всіх від податей» (Diod. XX, 24). Під «відновленням колишнього способу правління» розуміють збереження певного значення народного зібрання в Пантікапеї, розширення політичних і громадянських прав столичних громадян у системі державного управління, що не могло не позначитися на зміцненні ролі їх ополчення в боспорському війську. Обіцянка Євмела зберегти давню ателію (безмитність) отримала дві інтерпретації: йдеться або про право громадян на торгівлю без мита у гаванях царства та на сухопутних митницях, або про звільнення від спеціального податку, що заміняв військову службу. М. І. Ростовцев твердив, що нелояльність громадян до експансіоністського курсу Спартоکیدів¹ мала підштовхнути правителів до поступової заміни дійсної військової служби спеціальним податком на армію. Відтиснення греків-громадян від військової служби стало свідченням глибоких соціальних змін і трансформацій у системі управління державою. Але, крім того, це було ознакою послаблення ваги на полі бою гоплітської фаланги. Скасування Євмелом військового податку — в принципі принизливого для вільних греків, які розглядали будь-яке пряме оподаткування як пряме підкорення, мало б символізувати як зміцнення боспорського громадянського суспільства, так і повторне посилення ролі громадян у царському війську. З мілітарної точки зору це стало знаком посилення значення призованих на дійсну військову службу важкоозброєних піхотних контингентів боспорських греків.

Свого значення ополчення громадян не втрачало і в римську добу. За повідомленням віфінського оратора Діона Хризостома, вкрай напружена військово-політична ситуація навколо Ольвії наприкінці

¹ Така нелояльність яскраво проявилася вже на межі V–IV ст. до н. е. у вигляді саботажу під час боротьби за Феодосію та на початку IV ст. до н. е. як зрада трієрархів та замах на заколот проти Левкона I (Polyaen. VI, 9, 2),

I ст. н. е. мала своїм наслідком істотну мілітаризацію життя громадянського колективу і плекання архаїчних ідеалів поведінки, зразком чого слугували герої гомерівського епосу (Dio Chrys. XXXVI, 7, 9, 10, 14). Утім, зовнішній вигляд, одяг і зброя ольвіополітів того часу були вже далекі від стародавньої моди. У своїй «Борисфенітській промові» Діон, описуючи зустріч зі знатним ольвійським юнаком, розповідає: «У той день я прогулювався за містом, і мене наздогнали, вийшовши з міста, декілька мешканців Борисфена [тут мається на увазі Ольвія. — К. К.]... Потім повз нас промчав верхи Каллістрат, який прискакав звідкись із-за міста; але, від'їхавши недалеко, він зійшов з коня, доручив його своєму супутникові і підійшов до мене, досить чемно тримаючи руки під плащем; на поясі у нього висів довгий меч — звичайна зброя вершників, він носив шаровари, взагалі був одягнутий по-скіфському, а на плечі у нього був кинутий легкий чорний плащ, як було в звичаях борисфенітів; вони воліють одягатися в усе чорне, наслідуючи приклад одного скіфського племені, що, як мені здається, від цього отримало в еллінів назву меланхленів («чорноризців»¹). Каллістрату було років 18, він був дуже гарний і високий і в зовнішності мав багато іонічного. Про нього казали, що він хоробрый на війні і багатьох савроматів² або вбив, або взяв у полон...» (Dio Chrys. XXXVI, 7–8). Порівнюючи свідчення Поліена і Діодора Сицилійського про V–IV ст. до н. е. зі спостереженнями Діона Хризостома I ст. н. е., не важко побачити, як під впливом скіфосарматського світу громадянське ополчення еллінських міст Північного Причорномор'я трансформувалося від важкоозброєних піхотинців-гоплітів, що

¹ Назва неодноразово зустрічається в V ст. до н. е. у Геродота (Herod. IV, 20, 100–102, 107, 119, 125). Тому можна припустити, що пов'язування Діоном поширеного в ольвіополітів чорного кольору одягу з меланхленами не треба сприймати буквально, наче якусь реальність, швидше за все це було суто літературним, риторичним прийомом.

² Знову ж таки тут — використання архаїчної назви, відомої ще від доби Геродота. До часів Діона античні автори та офіційні тексти називали в районі Ольвії по декілька конкретних назв сарматських племінних угруповань.

билися у щільному строю фаланги, до вершників, поки що переважно легких.

Говорячи про роль вільного повноправного громадянства у військовій організації держав Північного Понту, не можна уникнути питання про етносоціальний склад матросів і солдатів північнопричорноморських флотів. Відповідно до результатів сучасних досліджень, відносно великі військово-морські сили в нашому регіоні мали Ольвія і Боспор, Херсонес або зовсім не утримував власного флоту, користуючись найманцями з Гераклеї, Пантікапея, Феодосії, Синопи, або задовольнявся трьома трієрами різного класу й одним посильним судном, укомплектованими представниками нижчих прошарків місцевого громадянства. Декретом III ст. до н. е. на честь Антестерія в Ольвії зафіксовано існування колегії навклерів (судновласників) як державного інституту, що регулював у тому числі й військово-морську справу. Декрет на честь Протогена засвідчує існування фіасів навклерів¹ як професійних недержавних об'єднань приватних осіб — заморських купців, судновласників, капітанів суден. Існування питомого середовища власної «морської верстви» Ольвійського полісу, безперечно, свідчило про поповнення кадрів військово-морських сил із представників демократичних прошарків ольвійського громадянства, чому сприяло утвердження в IV–III ст. до н. е. демократичного ладу.

Потужний військовий флот Боспору перебував у власності Спартоکیدів, але розглядати його потрібно як державний. Комплектувався він переважно з представників демократичних кіл громадянства боспорських полісів, проте й там не завжди вдавалося обходитися своїми силами. Афінський декрет 346 р. до н. е. на честь синів покійного Левкона I Спартока Перісада й Аполлонія вказує: «Дати тих матросів, яких просять Спарток і Перісад, а послам записати імена всіх матросів, яких вони виберуть,

¹ Фіас (θήσος) — релігійний союз, одна з найпоширеніших в еллінському світі форм громадських об'єднань, які можна визначити як професійні угруповання, що перебувають під заступництвом божества. Навклер (ναυκλήρος) — судновласник, капітан судна в Стародавній Греції.

у секретаря ради. Усім тим, кого вони запишуть, бути хорошими виконавцями наказів по відношенню до дітей Левкона з усіх своїх сил» (IG, II², 212=Syll. 3, 206=МИС, № 3). Як бачимо, у боспорських царів був у наявності спеціальний флот, для потреб якого і знадобився такий, імовірно, масовий набір із числа малозабезпечених афінських громадян (фетів). Між іншим, згода Афін затвердити будь-який список матросів, яких боспорські володарі побажали б вибрати, є особливою люб'язністю афінян. Для позначення цієї категорії матросів-найманців у декреті використано термін (*υπηρεται*), що визначає висококваліфікованих матросів, які відали корабельним зряддям.

4. «РОДИ ВІЙСЬК» АНТИЧНИХ АРМІЙ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

4.1. Військова організація та командування

Військове керівництво на перших етапах історії полісів Північного Причорномор'я збігалося із загальним проводом і належало ватажкові перших поселенців (ойкісту¹) та його наступникам. Із розвитком і ускладненням владних інститутів еллінських громад Північного Понту виділяється окремий орган, відповідальний за військовий провід, — колегія стратегів². Функції представників колегії були

¹ Οἰκιστής — засновник міста, керівник колонії, якому доручалося виведення переселенців і облаштування нового поселення; обирався самими переселенцями або народними зборами метрополії; нерідко функції ойкіста були спадковими.

² Стратег (στρατηγός) — у Стародавній Греції провідник громадянського ополчення або війська, найнятого містом. В елліністичну і римську епохи в міських громадах і територіальних державах стратеги були магістратами, які реалізовували широкий набір функцій: підтримання правопорядку, управління фінансами, організація постачання, збирання мита, прикордонний нагляд і запобігання контрабанді. У візантійський час стратег — намісник феми.

Оцінюючи виконання кимось функцій стратегів, ольвійські декрети, приміром, неодноразово використовують вираз ὑπηροεσία στρατηγία (IOSPE, I 2, 94, 107, 120), що може бути перекладено як «служіння (вслування під проводом когось) стратегом».

різноманітними — від матеріально-технічного і продовольчого забезпечення війська до безпосереднього керівництва під час бойових дій, поєднуючи завдання сучасного міністерства оборони та генерального штабу. У перші століття нашої ери в грецьких полісах посилюється військова роль найвищої міської колегії — колегії архонтів (*ἀρχοντες*); зокрема, в Херсонесі перший архонт (*πρωτός ἀρχων*) — глава держави і головнокомандувач.

Окремими тактичними підрозділами полісних ополчень командували лохаги¹. Кожна шеренга у фаланзі мала свого командира і його заступника — старшого воїна («урага»²). Командир очолював шеренгу, бився в першому ряду; заступник замикав шеренгу, стежив за триманням строю та не допускав утечі бійців задніх рядів — як правило, молодших, слабших фізично і гірше озброєних. Вищі командири обиралися народними зборами, нижчих могли обирати самі вояки (приміром, як це описував Ксенофонт в «Анабасісі») або призначатися стратегами і лохагами. У разі використання найманих загонів їх очолювали власні стратеги, призначені народом або узгоджені з міським керівництвом. На чолі загонів вершників стояли гіппархи (*ἵππ-αρχος*), проте з цим терміном на півночі Понту ми практично не стикаємось. Флотом керував виборний адмірал — наварх (*ναύ-αρχος*), якому підпорядковувалися капітани кораблів — трієрархи; ними ставали особи, які вклали гроші в будівництво чи утримання бойових кораблів (трієр). Утім, нерідко для командування кораблем багатії наймали професійного капітана. Приміром, на Родосі трієрарх — громадянин, який надавав кошти на трієру, не зобов'язувався сам вести споряджений корабель: для цього військове

¹ Лохаг (*λοχ-αρχός*) — командир загону (лоха); центуріон. Лох — підрозділ грецьких армій, чисельність якого варіювалась у різних державах протягом століть; традиційно пов'язується з основною тактичною одиницею фаланги та уподібнюється сучасній роті, інколи — батальйону; в арміях елліністичного Сходу лох — шеренга у фаланзі.

² Ураг (*ουρ-αρχός*) — командир бійців позаду, начальник ар'єргарду або крайнього загону, від *ουρά*, *ουρή* — хвіст; ар'єргард (війська).

керівництво призначало капітана — епіплойа або навклера (*ἐπίπλους ἢ ναυκλήρος*).

На Боспорі громадянське ополчення будувалося за типовою схемою, проте вже перші монархи прагнули спиратися на найманців і союзників. За епіграфічними джерелами можна спробувати реконструювати організаційно-командну структуру боспорської армії перших століть нашої ери, часів правління Тіберіюв Юліїв. Верховним командувачем на Боспорі був цар: у римський період ніхто не скасовував моральні вимоги, закладені ще в добу еллінізму, відповідно до яких поняття «цар» і «воїн» мислилися як нерозривні. Найвищим військовим рангом, на думку В. А. Горончаровського, був так званий «намісник царства» (*ὁ ἐπί τῆς βασιλείας*), неодноразово згадуваний в епіграфічних джерелах (КБН, № 36, 58, 628, 1051, 1134, 1249). Дослідник пропонує трактувати цю посаду «як позначення командування царським військом, можливо, в межах столиці і прилеглої області» (Горончаровский, 2003, с. 18; Виноградов, Горончаровский, 2009, с. 151). Утім, він забуває, що крім цієї посади в боспорських документах згадується «головний намісник царства» (*ὁ πρῶτος ἐπι τῆς βασιλείας*), тобто фігура, ще вища за рангом. Не слід забувати, що в списку членів релігійного союзу судновласників (фіасу навклерів), на який посилається автор, урядовець цього рангу на ім'я Афінодор, син Селевка, пов'язаний не зі столицею Пантікапеем, а з Горгіппією, містом, де власне і розташовувався згаданий фіас навклерів та було виставлено стелу з його написом (КБН, № 1134). Між іншим, на Боспорі існував не один, а декілька царських намісників, що, на нашу думку, дозволяє бачити в них територіальних представників центральної влади, відповідальних за певні галузі царського господарства в межах розкиданого державою господарєвого домену¹.

¹ З інших точок зору на цю посаду відзначимо наступні: намісник європейської частини царства (В. В. Латишев); правитель царської резиденції (С. А. Жебелюв); найближчий помічник царя (В. Ф. Гайдукевич); управляючий царським майном (А. І. Болтунова); управляючий царськими земельними володіннями на європейському й азійському Боспорі (С. Ю. Саприкін); довірена особа царя для виконання особливо важливих доручень у різних частинах царства (Т. Н. Кніпович, В. Ф. Гайдукевич).

Наступним військовим рангом, на думку В. А. Горнчаровського, був ранг територіального намісника або ж коменданта області — це так звані «намісник Горгіппії» (οο εοπιο της Γοργυππειας), «намісник Феодосії» (οο ε̅πί της Θεοδοσίας), «начальник острова» (οο εοπιο της νήσου)¹, «начальник аспургіан» (οο εοπιο των Ἀσπουργιανων)², «пресбевт» (πρεσβευτης, πρεσβευσας) Танаїсу³. Якщо виходити з того, що Боспорське царство було поділене на територіальні округи — феодосійський, столичний (пантікапейський), фанагорійський («острів»), горгіппійський та окремі області аспургіан і Танаїсу, то заперечувати наявність військових повноважень у намісників цих округів недоцільно. Щоправда, епіграфічні пам'ятки, які зберегли назви згаданих посад, не містять жодного натяку на їхній військовий зміст та зовсім не визначають функціональне наповнення посад «намісників / начальників».

Наступний щабель воїнської ієрархії займав хіліарх⁴ — це командир царської гвардії або ж значний військовий чин, аналогічний римському трибунові. Начальниками чисельних збройних контингентів

¹ Ця посада, скоріш за все, означала начальника фортець Фонталівського півострова, що в давнину дійсно був островом.

² Область розселення аспургіан, вірогідно, вихідців із сарматського середовища, охоплювала землі від Таманського півострова до району сучасного Новоросійська.

³ Віддалений портовий Танаїс у гирлі Дону (Танаїсу) перебував в складі Боспору на особливих правах. У місті існувала не одна, а декілька общин городян, на чолі однієї — грецької — стояв еллінарх, на чолі другої — варварської — архонт танаїтів, центральна влада була представлена спеціальним царським послом — пресбевтом. В. А. Горнчаровський розглядає посаду посла — пресбевта в значенні, близькому до поняття римського «легату» часів Імперії, що означало самостійного намісника або военачальника (Горнчаровский, 2003, с. 18).

⁴ Хіліарх (χιλιάρχος, χιλί-αρχος від χίλιοι — тисяча та ἄρχων — владитель, начальник) — тисячник, посада, пов'язана за походженням із керівництвом полісним ополченням; згодом уподібнювалася римському tribunus militum. Для перших століть нашої ери не варто дослівно розуміти сенс посади, нібито це командир однієї тисячі вояків, тобто підрозділу, аналогічного римській міліарній (тисячній) когорті.

були неодноразово згадувані в написах стратеги. Проте, знову ж таки, в елліністичний і римський час функції стратегів дуже відзначалися різноманітністю й нерідко виходили далеко за межі військової справи, включаючи в себе цілий спектр суто цивільних завдань. Вагомість цієї посади на Боспорі підтверджується виділенням для осіб, що її займали, спеціальної ділянки «Стратегон» на пантікапейському некрополі в I ст. н. е. Крім того, на Боспорі знайдено дві присвяти часів правління Асандра і Котіса II, поставлені від імені осіб, які обіймали посаду наварха — командувача флотом.

Усі перелічені посади відносяться до найвищого командного рівня, однак точну картину його ієрархії уявити важко. З написів відомі і менш значущі посади, як-от згаданий в одній пантікапейській епітафії II–I ст. до н. е. спірарх (*σπιραρχης*) Гаттіан, син Аристократа (КБН, № 263). Цей термін означав командира піхотного підрозділу, що уподібнюється римському маніпулу (*manipulus*) — третій частині когорти (близько 500–600 солдат) (Вейсман, 1899, с. 1145), чисельністю близько 200 вояків¹. Показово, що в 63 р. до н. е. Мітридат VI Євпатор набрав на Боспорі військо, яке

¹ В арміях наступників Александра Македонського існувала тактична одиниця з 256 чоловік, що називалася синтагма або спейра, яка в свою чергу поділялася на чотири тетрархії, кожна з яких складалася з чотирьох лохів; можливо чотири спейри формували тактичну одиницю більш високого рівня (хіліархію?), а чотири таких частини — стратегію під командуванням стратега. Таку саме кількість вояків-фалангітів для синтагми (спейри) рекомендує в своїй теоретичній тактиці Асклепідот (Конноли, 2000, с. 69, 76–77). У Полібія цей термін нерідко використовується для позначення римського маніпулу — найдрібнішої тактичної одиниці легіону, що нараховувала 140 вояків. В. А. Горончаровський, посилаючись на В. Д. Блаватського (Блаватский, 1954, с. 148), твердить, що у подальшому термін часто застосовувався для означення когорти та уподібнює спіру загону з 600 вояків, рівного за чисельністю саме римській когорті в складі трьох маніпулів, кожен з яких включав дві центурії (сотні). Тому він розглядає спіру як основну тактичну одиницю боспорської армії, нібито створену римськими перебіжчиками за зразком легіонної когорти для війська Мітридата Євпатора (Горончаровський, 2003, с. 19; Виноградов, Горончаровський, 2009, с. 154–155).

складалося з 60 загонів по 600 чоловік у кожному. Можливо, саме з цього часу спіра / спейра (*σπειρα*), створена за римським стандартом, стала основою тактичного ладу боспорської армії.

Згідно з написами, існувала посада лохага (КБН, № 36, 1000, 1051, 1136, 1179, 1231, 1251a), функції якого не до кінця зрозумілі. В елліністичних арміях лохаги командували рядами, що склалися з 16 фалангітів, подвоєними рядами керували ділохи. В кожному лоху був командир напівряду (пентекостії, або гемілохіону) — гемілохіт, два командири чвертьряду — еномотархи та замикаючий — ураг (Конноли, 2000, с. 76). У боспорському війську перших століть нашої ери лохаги, вірогідно, були командирами окремих невеликих загонів, підпорядкованих стратегам без яких-небудь проміжних інстанцій. Скоріш за все, постійної чисельності такі загони не мали: все залежало від кількості воїнів, що набиралися за територіально-адміністративним принципом.

Крім просто лохагів, написи згадують посаду лохага танаїтів (*λοχαγός Ταναίτων*) — провідника ополченців, вірогідно, набраних із місцевого, негрецького населення Танаїсу (КБН, № 1251a). Аналогічною за змістом була, напевно, й посада стратега громадян (*στρατηγός πολειτων*), так само згадана в зв'язку з Танаїсом: це був провідник ополченців, набраних із представників еллінської громади міста (КБН, № 1237, 1256). Не зрозумілою за змістом є одноразово згадана посада стратега тикандітів (*στρατηγός Τικανδειτων*), яку займав Дама, син Гая (КБН, № 382). Ким були ці тикандіти, не відомо, проте військовий характер посади безсумнівний: на надгробній стелі було зображено зверненого праворуч вершника, за спиною якого розвивався короткий плащ, на голові — шапка або шолом; перед конем зображено вояка в шоломі, який прямує до вершника, його фігура майже повністю закрита великим овальним щитом (тюреосом).

Органічною частиною боспорського війська часів Тіберіїв Юліїв були мобілізовані на службу вільні громадяни. Їх контингент складався з військових поселенців та ополчення міст. В. Д. Блаватський припускав, що, як і в сарматському суспільстві, все вільне чоловіче населення Боспорського царства було пов'язане з військовою службою (Блаватский, 1954,

с. 141–142). М. Мельчарек, також застосовуючи сарматські паралелі, визнає існування загальної військової повинності (Mielczarek, 1999, p. 82–83). Натомість В. А. Горончаровський у питанні про принципи комплектування армії прями сарматські паралелі відкидає, оскільки Боспор і сусідні сарматські племена перебували на різних стадіях суспільного розвитку. Більш доцільним буде порівняння з Понтійським царством, державні інститути якого отримали на боспорських теренах подальший розвиток. На Понті лише частина чоловічого населення царства була пов'язана з його військовою організацією, причому озброєння воїна загалом залежало від рівня його добробуту (Виноградов, Горончаровский, 2009, с. 155).

Частина постійного війська була розсіяна по гарнізонам міст і фортець, вірогідно, підпорядковувались намісникам відповідних округів. Ці гарнізони комплектувалися як із найманців, так із військових поселенців. Останні масово набиралися до діючої армії в разі розгортання масштабних військових дій. Військові поселенці — це привілейована частина місцевого сільського населення або сусідніх варварських племен. Останніх розміщували у відновлених або наново збудованих фортецях та наділяли прилеглими земельними угіддями, розмежованими на окремі ділянки. Подібна практика широко використовувалась у елліністичних державах, забезпечуючи їм відчутний військовий потенціал, і часто супроводжувалася скасуванням на певний період податків з урожаю і плодів землі. Можливо, поселенці отримували також зброю та інше військово-спорядження. У свою чергу вони були зобов'язані нести сторожову службу, тримати під контролем шляхи, брати участь у передусім внутрішніх виступів та відбитті нападів ззовні. Постійних витрат зі скарбниці такі військові формування не вимагали. Безперечно, під час війни їх бійці могли отримувати мінімальне грошове утримання, розраховувати на подарунки, грошові роздачі та долю у здобичі. Таким чином військові поселення, створені в прикордонних районах на напрямках можливих ворожих вторгнень, звільняли боспорських царів від необхідності тримати тут велику армію прикриття.

В умовах розширення полісного самоврядування за Мітридата Євпатора та Октавіана Августа громадянське ополчення знову почало відігравати

більш значущу роль. За підрахунками фахівців, виходячи із загальної кількості міських мешканців близько 80–90 тис., боспорські міста в разі потреби могли виставити не менш 14 тис. кінних і піших бійців (Горончаровский, 2003, с. 27)¹. Командування загонами громадянського ополчення могло здійснюватися як призначеними царями стратегами, так і виборними міськими посадовцями — політархами (πολιτάρχης)². З огляду на наявні боспорські написи, військовий характер посади політарха не підлягає сумнівам. Так, у фанагорійському написі 179 р. н. е. йдеться про встановлення Агафусом статуй своєму батькові Агафусу, сину Сакла, який дуже добре керував канцелярією, а згодом став «доблесним політархом і найкращим лохагом» (КБН, № 1000). Напис супроводжується двома рельєфами на лицьовому й одним на зворотному боках стели: поряд із зображенням заупокійної трапези рельєфи показують двох вершників, що скачуть назустріч один одному, вершники одягнені в підперезані каптани і плащі, що розвиваються по вітру; озброєння складається з гориту та списів. Про поширеність військового призову серед вільних громадян Боспору говорить чимала кількість епітафій і надгробних рельєфів, з яких можна зрозуміти, що поховані загиблі воїни не були професійними військовими, а завжди мали якийсь цивільний фах чи заняття.

В умовах мирного життя годні до військової служби громадяни боспорських міст могли бути зорганізовані в рамках фіасів (релігійно-професійних союзів), частина яких перебувала під покровительством вельмож царського двору чи навіть самих царів і, можливо, мала сакрально-військовий характер. Принаймні, вони відрізнялися від аналогічних об'єднань грецьких міст у складі Римської імперії тим, що до них входили лише чоловіки. М. І. Ростовцев висунув гіпотезу, що боспорські фіаси та синоди являли

¹ С. Д. Крижицький і О. М. Щеглов, виходячи з аналізу зернового потенціалу античних держав Північного Причорномор'я, нараховують 90–100 тис. вільного населення (Крижицький, Щеглов, 1991, с. 46–56), а це дає 15–16 тис. воїнів, що принципово картину не змінює.

² Πολιτ-άρχης = πολιάρχος — правитель, начальник міста.

собою «планомірну організацію, метою якої було об'єднання здатного носити зброю населення міст у державні колегії військово-релігійного характеру. Цим вирішувалося завдання створити згуртовані кадри захисників держави проти небезпеки поглинання варварськими елементами, що насувалася. Одночасно в цих організаціях юнацтво підготовлювалося до майбутньої військової й адміністративної кар'єри»; встановлення тісного зв'язку фіасів з військовою сферою сталося за Савромата I (Ростовцев, 1989, № 3, с. 201). На нашу думку, далеко не за всіма релігійними союзами можна визнавати сакральновійську природу, хоча В. В. Шкропіл, проаналізувавши 25 пантікапейських надгробків фіаситів — членів таких союзів, підкреслював військовий характер об'єднань, до яких належали ці небіжчики (Виноградов, Горончаровский, 2009, с. 159–160).

Ще одна посада — тагматарх (*ταγμάταρχης*) — відновлюється в горгіппійській посвяті сина Селевка, який міг бути командиром військового, скоріш за все, кавалерійського загону. Хоча з тим саме успіхом у цьому написі може бути відновлена назва іншої посади — вже відомого нам політарха (КБН, № 1213). Ще дві згадки урядовців політархів, теперішнього і колишнього, містяться в пантікапейському написі аристоплітів (КБН, № 36). Це свідчення говорить про поширеність уряду політарха і, відповідно, елементів полісного самоврядування, в різних містах Боспору, а не лише у Фанагорії, автономія якої широко відома й достеменно підтверджується фактом її проголошення в 63 р. до н. е. римським полководцем Гнеєм Помпеєм Великим.

У боспорських написах III–IV ст. н. е. тричі згадується посада принкіпса (*πρίνκιψ*) (КБН, № 35, 744, 811), з огляду на уривчастість їх змісту, визначити функції цього урядовця важко. Проте, грекомовна пантікапейська епітафія II ст. н. е. одного з командирів фракійського загону — Діза, сина Біфія, та його дружини Олени (КБН, № 666) дозволяє пов'язати цю посаду з військовою сферою. Надгробний напис повідомляє, що небіжчик займав посаду *κεντυρίων ὁ καὶ πρίνκιψ σπείρας Θρακῶν*, що перекладається як «центуріон та начальник загону (спейри) фракійців». Т. Моммзен у 1901 р. припустив, що спейра (*σπεῖρα*) цього напису — це V Фракійська когорта римського

регулярного війська. В. А. Горончаровський¹ наполягає на тому, що фракійська спіра належала до складу боспорської, а не римської армії. Дослідник не розуміє, чому Діза не назвали просто спірархом, використавши для позначення його посади складну лексичну конструкцію. А окрім того, досить скромний характер вапнякового надгробку не переконує його в тому, що це був воєначальник високого рангу. Не виключено, що *κεντυρίων ὁ καὶ πρίνκιψ* — це грецька калька з латинського *centurion princeps*, як іменували командира однієї з других за старшинством центурій у когорті, що носили назву центурії принципів. Назва ця могла бути запозичена на Боспорі ще в давні часи, коли в римській республіканській армії напередодні реформ Гая Марія існувало три категорії важкоозброєних воїнів — принципів, гастатів і триаріїв. Перші дві набиралися з молодих людей і займали перші лінії в бойовому строю, треті складалися з досвідчених ветеранів, що перебували в резерві. Згодом ці відмінності зникли, а залишилися тільки назви.

Тут вказівка на статус центуріона дозволяє припускати, що боспорські підрозділи, створені за римським взірцем, дублювали відповідну організаційну структуру. Отже, можна припустити, що в уже згаданих пантікапейських написах III–IV ст. н. е. назва цієї посади подається в скороченому, втім, зрозумілому варіанті — *πρίνκιψ = πρίνκιπος* — командир невеликого військового загону.

У пантікапейському написі царя Тіберія Юлія Дуптуна (КБН, № 67), який датуються від IV до VI ст. н. е. згадується будівництво башти за епарха Ісгудія (*ἑπαρχος*) і комеса (*κόμης*) Опадина, завідувача пінакідою². Згадка у напису поряд з іменем царя лише двох вищих посадовців — епарха і комеса — може свідчити про спрощення і скорочення державного апарату. Функціональне навантаження цих посад можна відновити тільки зіставляючи

¹ Дослідник спирається на напис, наведений Ю. Г. Виноградовим, у якому перелічуються етапи воїнської кар'єри вшанованого чоловіка з оточення Савромата I, який певний час командував фракійською спейрою (Горончаровський, 2003, с. 23).

² Під завідуванням пінакідою (*ἐπιτετῆρος πινακίδος*), як працювало, розуміють керівництво особистою канцелярією царя.

з пізньоримським і візантійськими паралелями. Так, епарх — головний суддя в Константинополі, який відав також питаннями постачання міста, його безпеки, благоустрою, організації внутрішньої міської та зовнішньої торгівлі, проведенням святкувань і церемоній тощо. На Боспорі в умовах скорочення населення, охопленого сферою дії державних інститутів, багато функцій управління об'єднувалися в одних руках, через що службові обов'язки епарха стали свого роду продовженням адміністративних і військових завдань, якими опікувався «намісник царства» (*ὁ ἐπίτης βασιλείας*). У пізній Імперії посади просто комеса (або коміта) без якихось уточнень не існувало: були комеси-воєначальники, комеси-скарбники, комеси, які відали імператорськими стайнями, комеси, які завідували збиранням прибутків з державних і приватних маєтностей та їх експлуатацією¹. У Римській імперії почесне звання *comes* (без додаткових пояснень) з'являється не раніше царювання Константина Великого. Фігура будь-якого візантійського комеса досить значна, щоб такого урядовця відряджати у віддалений Боспор для вирішення місцевих питань, тим більше, що візантійську присутність на Боспорі протягом V ст. н. е. підтвердити джерелами досить важко. Тому цей посадовець царя Дуптуна з варварським ім'ям Опадин, вірогідніше за все, був місцевим боспорським магістратом. Можна припустити, отже, що на Боспорі комесам належав великий комплекс військових і фіскальних функцій.

Таким чином, слід констатувати функціонування в античних державах Північного Причорномор'я розгалуженої системи військових чинів, залежних або від міських громад, або від царів, що в повній мірі відповідала наявним структурам війська та завданням, що поставали перед нею.

¹ Коміт (лат. *comes* — «супутник», грец. κόμης) — у пізньоімператорську добу — вищий сановник (граф, пор.: франц. *comte*, англ. *count*): *comes thesaurorum* — головний скарбник, *comes sacri stabuli* — начальник імператорських стаєнь, *comes Aegypti* — імператорський намісник Єгипту, *comes rei militaris* — один з вищих військових чинів, *comitis sacrarum largitionum* — вищий чиновник Римської імперії, який відповідав за збирання податків, тощо.

4.2. Кіннота

У добу архаїки, саме тоді, коли в Північне Причорномор'я було виведено переважну більшість еллінських колоній, давньогрецькі армії мали дуже слабку кінноту. Якісними загонами вершників могли похизуватися хіба що рівнинні хліборобські регіони з потужними аристократичними верствами — Фессалія, Беотія, Південна Італія та Сицилія. Проте і в інших областях військова служба верхи була виключно прерогативою аристократичних заможних суспільних кіл. Аристократія навіть подекуди (наприклад, у Кірені, Північна Африка) продовжувала використовувати престижні, хоч і вкрай архаїчні бойові колісниці. Цілком імовірно, що за відсутності багатой аристократичної верстви, здатної власним коштом купувати й утримувати дорогих бойових коней, у перші десятиліття, якщо не довше, від заснування північнопричорноморських колоній кінноти не існувало ані в Борисфеніді-Ольвії, ані в Тірі, ані в Херсонесі. Неможливість протистояти без власної кінноти степовим кочівникам скіфам, що повністю контролювали прилеглу до полісної хори степову смугу південної України, повною мірою компенсувалася протекцією з боку скіфських можновладців. Важко уявити, щоб заснування на морському узбережжі нових поселень, на перших порах майже не захищених, могло б відбуватися без узгодження зі скіфськими племінними лідерами. Подібну тезу непрямо підтверджують філософічні міркування Страбона щодо кочівницької вдачі та характеру співжиття номадів та осілих мешканців. У підрозділі своєї «Географії», присвяченому Скіфії і Тавриді, він писав: «Кочовики, дійсно, швидше воїни, ніж розбійники, все ж ведуть війни через данину. Дійсно, вони передають свою землю у володінням тим, хто хоче її обробляти, і задовольняються, якщо отримують навзаєм відповідну домовлену плату, і то помірну, не задля збагачення, але тільки для того, щоб задовольняти необхідні щоденні потреби життя. Однак з тими, хто їм не сплачує гроші, кочовики воюють. Тому то Гомер і називав цих людей одночасно «справедливими» і «бідними». І насправді, якщо б їм правильно виплачували орендну платню за землю, то вони ніколи б не починали

війни. Але їм не платять правильно люди, впевнені в тому, що у них самих досить сили, щоб легко відбити нападників або завадити вторгненню» (Strabo. VII, IV, 6). Нині ці думки можуть здатися односторонніми, спрямованими на ідеалізацію моральних чеснот нецивілізованих номадів, але для нашої теми важливо, що Страбон не сумнівається в первинній належності прибережних земель Північного Причорномор'я кочовикам, у законності їхнього права стягувати кошти з грецьких поселенців та природності відносин між осілими еллінами та кочовими скіфами як між орендарями та орендодавцями.

Установлення зв'язків із місцевими племенами сприяло як виробничій інтеграції еллінських колоній в економіку причорноморського регіону, так і адаптації військової справи до місцевих реалій. Уже в останній третині VII — першій половині VI ст. до н. е. березанські ремісники проводили сезонні роботи в пониззі Дніпра (так зване Ягорлицьке поселення), де виробляли цілий спектр металевих і скляних виробів. Ці вироби переважно призначалися для збуту у варварському середовищі, проте не варто сумніватися, що якась їх частина опинялася в обігу в середовищі самих колоністів. Важливою складовою цієї продукції були наконечники стріл, а, як відомо, лук у той час був невід'ємною складовою паноплії легкого піхотинця і вершника. Більшість ягорлицьких наконечників відноситься до скіфських типів.

Окрім бронзових литих наконечників стріл, основна маса предметів озброєння так званого «скіфського» типу представлена залізними кинджалами-акінаками. Така зброя зустрічається в архаїчних комплексах Ольвії, Березані і Ягорлицького поселення. Цей факт у науці коментується по-різному: як доказ присутності скіфів у складі населення Ольвії (Капошина, Пятишева), як ознака домінування принципів скіфського військового мистецтва у ольвіополітів (Черненко) або ж як свідчення оформлення «гібридного» комплексу озброєння ще в метрополії, напередодні колонізації Північного Причорномор'я. В. В. Назаров доводив, що така паноплія, котра містила як елементи «скіфської» зброї — типовий «скіфський» лук, меч-акінак, так і чисто еллінські зразки — колюче-рублячий меч-ксифос, важкий спис-дорю, важкий гоплітський, «аргівський», щит-аспіс,

склалася ще у Малій Азії. І грекам-колоністам після прибуття на північне узбережжя Понту не було потрібно запозичувати луки чи акінаки у місцевого населення. Акінаки і наконечники стріл «скіфського» типу могли бути сприйняті від персів, під протекторатом яких перебував Мілет, або ж від скіфів під час їх середньоазіатських походів. При цьому, наполягає фахівець, тактика залишалася еллінською, в основі якої лежало опертя на важкоозброєну піхотну фалангу. На користь цього припущення свідчать зображення гоплітів і знахідки деталей власне грецької зброї на пам'ятках регіону. Основу військової сили Ольвії і Херсонесу складало громадянське ополчення, що складалося переважно з важкоозброєних піхотинців-гоплітів, які на полі бою вишикувалися традиційною для еллінів фалангою.

Як би там не було, перебування еллінських колоністів у середовищі причорноморських скіфів, сприяло зростанню ролі кінноти (як, між іншим, і легкоозброєної піхоти). Тим не менш, протягом перших століть історії Ольвії і Херсонеса не склалося сильної, впливової і багатой аристократії, через що кіннота не здобувала настільки великого розвитку, як на Боспорі.

Контроль над степовими теренами Криму, боротьба з підкореними меотськими племенами Прикубання і Подоння, не кажучи вже про відбиття зовнішньої загрози, були неможливі без ефективного кінного війська. Не варто забувати, що, за однією з історичних теорій, виникнення Боспорської держави було стимульовано скіфською загрозою. Так, після вдалого відбиття вторгнення перського царя Дарія I Гістаспа близько 513/512 р. до н. е. у скіфському суспільстві розгорнулися інтеграційні процеси, наслідком яких на початку V ст. до н. е. стає масованний тиск на давньогрецькі колонії. У підсумку Ольвія піддалася скіфському протекторатові, а набагато чисельніші поселення вздовж Керченської протоки близько 480 р. до н. е. об'єдналися під владою Археанактидів — династії архонтів Пантікапея.

Письмові, археологічні та іконографічні джерела свідчать, що кіннота відігравала величезну роль в армії Боспорської держави від IV ст. до н. е. до IV ст. н. е. В перші десятиліття боспорської історії основою армії, як і в інших колоніях, була важкоозброєна

фаланга. Поодинокі вершники не відігравали суттєвої ролі, вони використовувалися як розвідники та гінці. Існували також верхові гопліти — не справжні кавалеристи, а заможні громадяни-піхотинці, які верхи доїжджали до поля бою. Свого роду показником слабкості справжньої кінноти був низький рівень розвитку сільської території європейського Боспору на відкритому зовнішнім нападам Керченському півострові, на відміну від значно чисельніших сільських поселень на азійському березі протоки, добре прикритому протоками Кубані.

Появлення кінних воїнів на боспорській службі фахівці маркують виникненням поблизу грецьких поселень величезних курганних некрополів. На теренах, прилеглих до античних поселень, свої поховальні усипальниці будували ті варварські ватажки, які були пов'язані з греками міцними союзницькими узами або зв'язками залежності. Боспорська верхівка, очолена після 438 р. до н. е. іноземною за походженням династією Спартоکیدів, була традиційно лояльна до туземної знаті, що сприяло взаємній інтеграції грецької і варварської еліт. Невелика за чисельністю власне боспорська кіннота складалася з представників боспорської аристократії. Остання, внаслідок постійних контактів, у тому числі й змішаних шлюбів, із верхівкою місцевих еліт, переймала озброєння і тактику союзної варварської кінноти, представники якої в свою чергу ніколи не відмовлялися від високохудожніх зразків грецького озброєння. Поховання зі зброєю, загалом не поширені в самій Греції V–IV ст. до н. е., продовжувалися на Боспорі протягом усього античного періоду.

Уже наприкінці IV ст. до н. е. боспорські правителі вправно керували великими масами кінноти, що зокрема продемонструвала громадянська війна 310–309 рр. до н. е. Старший син і спадкоємець покійного Перісада I Сатир II переміг у битві на річці Фат (імовірно, приток Гіппаніса — Кубані), в якій взяло участь близько 30 тис. вершників з обох боків, особисто командуючи кіннотою, за словами грецького історика Діодора, «відбірними воїнами» (Diod. XX, 22). Крім останніх, Сатир II очолював 10 тис. скіфських вершників-союзників. Саме удар цього змішаного підрозділу відкинув кінноту царя Аріфарна та вирішив долю битви. Таким чином, у кінці IV ст. до н. е. злиття

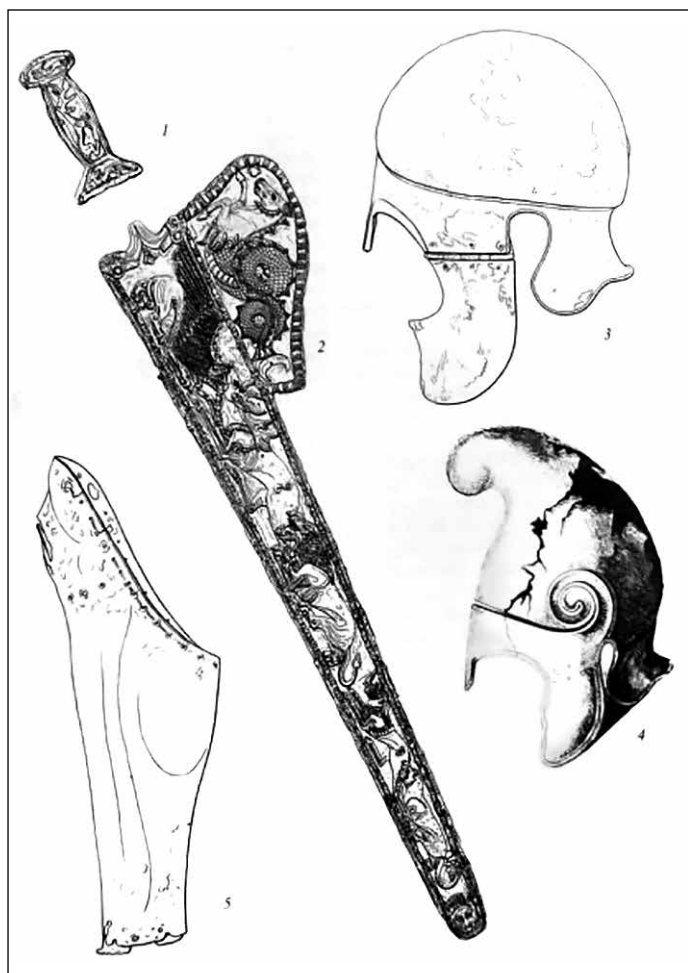
традицій грецької і варварської кінноти Боспорського царства остаточно оформилося.

Особливості озброєння цієї «гібридної» кінноти можна спостерігати на прикладі зброї, знайденої в курганных похованнях Боспору. Найбільш показовим, на думку фахівців, є комплекс озброєння з кургану поблизу Керчі на землі мурзи Кекуватського, відкритого Антоном Ашиком у 1838 р. Тут у ноги небіжчика було покладено шолом аттичного типу з рухомими нащічниками і пара рельєфних кнемід (наголінників). Останні відрізняються високою якістю, рельєф імітує м'язи гомілки вояка, а по краю зберігся ряд дрібних отворів для кріплення амортизаційної підклади. Нагрудний обладунок відсутній. Проте, вкрай важко припустити, щоб вершник такого рівня, обзавівшись міцним та високохудожнім захисним спорядженням з голови і ніг, наважився обійтися без захисту тулуба. Вірогідно, корпус вершника захищав панцир із органічних матеріалів — шкіри або льону, що не збереглися в похованні.

Поряд із деталями захисного спорядження у похованні знаходився меч з обкладеною золотом рукояткою та точильний камінь, вірогідно, підвішені на шкіряному поясі. Клинок меча розпався внаслідок корозії, але можна впевнено відновити його у вигляді витягнутого рівнобедреного трикутника довжиною 0,8–1 м, а можливо, і більше. Такий меч, на відміну від скіфського акінака раннього часу, вповні дозволяв рубити з коня пішого супротивника.

У руках похованого знаходилися два пучка тригранних стріл з бронзовими позолоченими наконечниками, на деяких з яких помітні мітки. Збереглися також частини древків стріл. Це може вказувати на те, що в комплект озброєння вершника входив лук. Він, як і запозичений у скіфів горит — сагайдак із футляром для лука, в похованні не зберігся, бо був вироблений із органічних матеріалів.

У кінському похованні знайдені бронзові деталі кінської узди, виконаної у варварській манері. Останнє може натякати на те, що боспорські вершники використовували місцевих коней, яких супроводжувала кінська зброя варварського походження. Якщо продовжити цю паралель, можливо, і тактика боспорської кінноти відповідала не грецьким, а туземним взірцям.

Мал. 2

Знахідки зброї в боспорських курганах IV ст. до н. е.:

- 1 — обкладене золотом руків'я меча; 2 — обкладені золотом піхви меча;
 3 — шолом халкідського типу; 4 — шолом у вигляді фрігійського ковпаку;
 5 — бронзовий наголінник (1, 3, 5 — курган Кекуватського; 2 — Куль-Оба; 4 — Велика Близючка)

(рис. 21, Виноградов, 2004, с. 77)

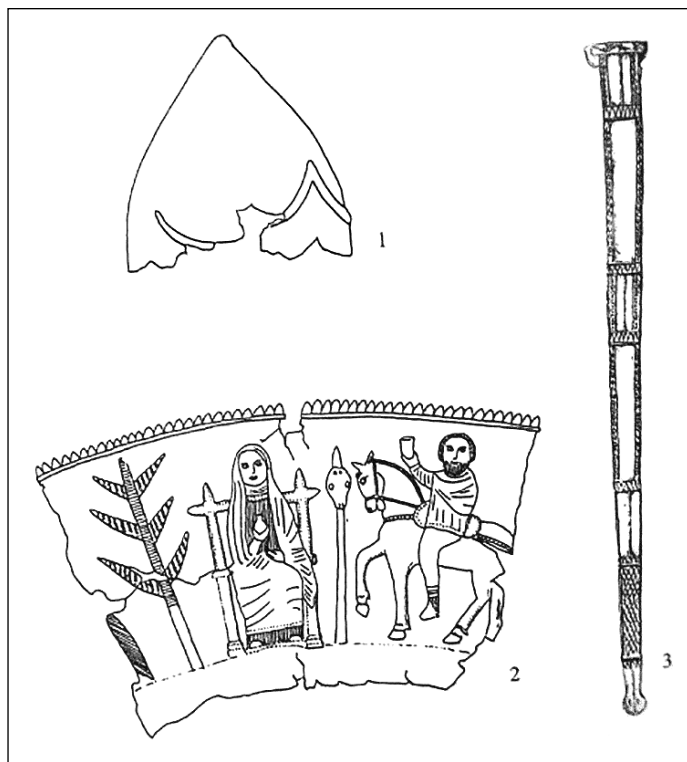
Наші уявлення про паноплію вершника доповнюють знахідки в інших курганах. Так, у кургані Куль-Оба крім меча і точильного каменя знайдено дві обкладки горитів (одна у вигляді оленя), що підтверджує обов'язковість використання лука знатними воїнами. Неподалік від кістяка, поруч із кінським похованням знайдено два довгі залізні наконечника списа. У кургані Патініюті (названий на честь командира флотилії, матроси якої розграбували поховання) було знайдено меч та кілька залізних лусочок панцира, обтягнутих золотом, — залишків лускатого обладунку скіфського типу. Також знайдено декілька перетягнутих бронзовою проволокою залізних пластин — можливо фрагментів покриття щита або покладеного у могилу пластинчатого обладунку. Привертає увагу озброєння з кургану Ак-Бурун, розташованого на

Мал. 3
Теракотова статуетка
з зображенням вершника
(поселення Артюченко I
на Таманському півострові)
(рис. 37, Виноградов, 2004,
с. 127)

мису в центральній частині Керченської протоки. Це поховання має грецькі особливості конструкції у вигляді черепичного перекриття склепу, проте стереотипно варварські зразки озброєння. Тут знайдено клинок надзвичайно довгого меча (понад 1 м), фрагменти лускатого обладунку, наконечники списа і дротиків, залишки численних стріл. Шолом відсутній, проте його заміняє ажурна золота тіара, що, вірогідно, надягалася на шкіряну основу. Також можна згадати невелике поховання у поселення Камиш-Бурун, що належало не вищому аристократу, а вояку нижчого соціального положення. Там знайдено колчан із бронзовими наконечниками стріл, довгий меч і залізний наконечник списа. На Таманському півострові поховання з багатим набором озброєння були знайдені в курганах Велика і Мала Близнючки. У 1865 р. під час розкопок першого відкрито склеп із військовим похованням кінця IV — початку III ст. до н. е., у якому, між іншим, виявлено чудовий бронзовий шолом у вигляді фрігійського ковпака (*мал. 2.4*), бронзові пластини з позолотою, які потрактували як уламки панцира з поножами, великий залізний меч, невеликий кинджал, сім списів, безліч бронзових наконечників стріл.

Для характеристики подальших ліній еволюції боспорської кінноти показовою є одна категорія теракотових статуеток, що з'явилися на Боспорі десь у другій половині III ст. до н. е. — це фігурки вершників, що спокійно рухаються праворуч (*мал. 3*). Такі зразки коропластики, досить низької якості, фахівці пов'язують із поширеним на Боспорі культом героїв, пов'язаним із традиціями давніх грецьких взірців. Деталі на статуетках відтворені дуже недбало, пропорції коня і вершника часто передані невірно, проте привертає увагу, попри всю умовність трактування, загалом варварський, східний зовнішній вигляд костюма вершника, що зокрема виявляється в головному уборі типу башлика із загостреним верхом. Усі теракотові статуетки пов'язані з культовими уявленнями, в даному випадку виступаючи в сфері уявлень про роль і призначення чоловіка як воїна-героя. Існують і подібні статуетки піших воїнів, які зображують виразно кельтський костюм і зразки озброєння. Виявляється, що героїчний ідеал піхотинця був навіяний Заходом, вершника — Сходом, тобто світом

Мал. 4

Знахідки з боспорських курганів: 1 — бронзовий шолом; 2 — золота пластинка з зображенням вершника і богині; 3 — обкладені золотом піхви меча (1, 2 — Мерджани, 3 — Буєрова могила) (рис. 59, Виноградов, Горончаровский, 2009, с. 119)

евразійських степів (Виноградов, Горончаровский, 2009, с. 119). Кургани варварської знаті в цей час зосереджені тільки в азіатській частині Боспору, ближче до кочовищ сарматських племен. Недивно, що в їх культурі яскраво виступають саме сарматські риси, пов'язані, перш за все, з манерою прикрашати бойових коней круглими, переважно, срібними бляхами — фаларами. Розташована поблизу Великої і Малої Близнючок Буєрова могила містить кінське поховання зі збруєю із бронзових блях, покритих сріблом і позолотою, та чоловіче поховання в складеному з тесаних вапнякових плит склепі. Тут було знайдено великий супроводжувальний поховальний інвентар — золоті вінки, велика кількість срібного і бронзового посуду тощо. Вражає набір зброї: п'ять мечів, шість списів, маса залізних наконечників стріл, уламки панцира з кованих залізних пластин, такі ж пластини для щита (?) і бронзовий шолом з нащочниками. Мечі в піхвах із золотими накладками відносяться до сарматських типів (мал. 4.3). В кургані у с. Мерджани неподалік від Анапи було знайдено комплекс речей першої половини II ст. до н. е. Серед озброєння

Мал. 5
Боспорська бронзова
монета з зображенням
лука асиметричної форми
(Артющенко І
на Таманському півострові)

(рис. 60, Виноградов,

Горнчаровский, 2009, с. 120)

знайдено короткий меч або кинджал та два конічних бронзових шолома (мал. 4.3). Конічні шоломи, подібні знахідкам із Мерджан, почали виготовлятися в Греції в елліністичний час, вірогідно, у відповідь на поширення рублячих ударів кельтських мечів. Не дивно, що вони поширюються в континентальній Греції та Малій Азії від часів галатського вторгнення.

Важливими для розуміння військової справи є нумізматичні джерела. Досить популярним сюжетом для зображення на монетах Північного Причорномор'я є лук і стріли. Лук, масово зображуваний на монетах, належить до так званого «скіфського» типу з перехватом у центральній частині і симетричним вигином обох половин — так званий сигмоподібний лук. Однак, на боспорських монетах другої половини III — першої половини II ст. до н. е. можна побачити лук незвичної асиметричної форми (мал. 5). Якщо тут немає помилки в штампах, йдеться про досить раннє запозичення «гунського» луку, більшого та потужнішого за «скіфський». Утім, хрестоматійною залишається думка про взяття на озброєння такого лука сарматами Північного Причорномор'я в I–II ст. н. е. (Хазанов, 1971, с. 28).

Ще одним цікавим артефактом, що істотно виводить за загальноприйняті хронологічні межі появу революційно нових технологічних зразків воєнного оснащення і зброї кавалерії, є археологічна знахідка 1859 р. в одному з курганів під Керчу. Цей поховальний комплекс, на жаль, досі повністю не вивчений і не опублікований, його опис зберігається в архіві ІМК РАН. Поховання, зроблене за грецьким взірцем, належить чоловікові, якого не супроводжували ані

Мал. 6

**Дерев'яна основа сідла
з Пантікапея**

(рис. 43, Виноградов,
Горончаровский, 2009, с. 88)

зброя, ані кінські поховання. З інвентарю привертає увагу залізний стригаль — спеціальний ніж, що слугував грецьким атлетам після змагань для зскрібання з тіла залишків олії і поту з налиплим піском, а також червонофігурна ваза із зображенням двох фігур, що стоять біля жертovníка. За цією посудиною Н. І. Сокольський датував увесь комплекс IV ст. до н. е.

З усіх знахідок увагу пригортає дерев'яна основа сідла, що являє собою вигнуту пластину розміром 28 x 22,5 см, з її нижнього боку міститься виїмка близько 1 см, можливо, для повсякчасної підкладки (мал. 6). З боків пластини містяться прорізи, в яких закріплені кінці гнучого дерев'яного стрижня товщиною 2 см, що був, імовірно, основою сідельного задника. Місце поєднання стрижня з пластиною охоплене бронзовою обіймою, що набита за допомогою бронзових цвяхків. Справа в тому, що відповідно до загальноприйнятої думки, сідло з твердою основою, виготовлене з дерева і оснащене вертикальними виступами в передній і задній частинах, з'явилося приблизно на межі ер. Раніше були поширені зроблені зі шкіри м'які сідла, що мали набивку, яка створювала невелику передню луку. Таким чином, цей надійно датований артефакт дозволив дослідникам припустити, що конструкція сідла з твердою основою склалася в світі кочівників приблизно на 400 років раніше, ніж досі вважалося, при цьому вже в другій половині IV ст. до н. е. культурні імпульси зі сходу досягли Боспора (Виноградов, Горончаровский, 2009, с. 87–89).

Ядро боспорської кінноти складали важкоозброєні елітарні військові підрозділи аристократичного походження, вихідці з грецького та варварського

середовищ. Комплекс захисного озброєння складався з грецьких шоломів, іноді перероблених (зі зрізаною нижньою частиною, замість якої кріпилася шкіряна бармиця, що перетворювало специфічно піхотні шоломи на кавалерійські), панцирі як грецького типу, так і лускаті, інколи посилені нагрудниками. Рідко використовувалися щити. Нижню частину ніг захищали наголінники, під які одягалися штани і м'які чоботи (хоча, можливо, боспорська аристократія воювала за грецьким взірцем із оголеними ногами). Важкі вершники активно використовували лук і дротики як дистанційну зброю, залізні списи як наступальну зброю для таранного удару кінського кулака, а також мечі, переважно довгі з клинками у формі рівнобедреного трикутника, як ближню зброю для ураження піхотинців. Таким чином, на відміну від кіннотників материкової Греції, їх боспорські колеги були, так би мовити, вояками значно ширшого профілю — майже універсалами.

Легка кіннота Боспорського царства, ймовірно, комплектувалася переважно з варварів (скіфів, синдо-меотів, згодом сарматів) — союзників чи найманців.

Узагальнюючи сказане, можна констатувати впродовж IV–III ст. до н. е. комбінацію грецької і варварської традицій у тактиці і озброєнні кінноти Боспорського царства на межі класичного та елліністичного періодів. Творче поєднання двох традицій тривалий час дозволяло підтримувати порядок на своїх і підкорених теренах, а також відбивати зовнішні удари кочівників. Не слід також забувати, що чимало навколишніх варварських вождів перебували на службі або в союзі з боспорськими володарями. Постійно розвиваючи власні традиції та регулярно оновлюючись у контактах із кочовим степом, боспорська кіннота протягом століть залишалася високоякісним знаряддям оборони і наступу. На нашу думку, немає сенсу розглядати всі етапи її еволюції, подивимося краще на фінальні стадії її розвитку.

На рубежі нашої ери, в умовах постійних військових зіткнень із кочівниками, в складі боспорської армії ще більше зростає значення кінноти. Так, серед пантікапейських надгробків I–II ст. н. е. лише близько 12 % мають сюжети з зображеннями піхотинців, тоді як 33 % — прикрашені рельєфами з озброєними

Мал. 7

**Надгробок Матіана,
сина Заїдара, близько
рубежу нашої ери**

(рис. 71, Виноградов,
Горнчаровский, 2009, с. 162)

вершниками. Це не означає, що поховані під ними чоловіки всі без виключення належали до кінноти, просто у північнопричорноморських еллінів було поширеним ушанування героїзованих померлих у вигляді вершника, одночасно такі зображення символізували належність до аристократичного соціального прошарку. Не раніше рубежу ер у складі боспорської армії формується особливий різновид важкої кінноти — так звані катафрактарії (дослівно «(повністю) покриті [бронєю]»). Йдеться про діючих у певному бойовому порядку кінних воїнів, забезпечених важким обладунком і набором наступального озброєння, головну роль у якому відіграє довга важка піка. Також до озброєння таких вояків входив довгий рублячий меч та лук «гунського» типу. Поширення останніх пов'язують із аспургіанами, вихідцями з сарматського середовища (вірогідно, частиною центральноазіатських племен аланів, які мігрували в Східну Європу), що розселилися на східному кордоні Боспорського

Мал. 8
Фреска з пантікапейського
склепу Анфестерія,
сина Гегесиппа
(рис. 73, Виноградов,
Горнчаровский, 2009, с. 164)

царства, між Фанагорією і Горгіппією, вірогідно, за часів царя Асандра (47–17 рр. до н. е.).

Привертає увагу знайдена поблизу сучасного Темрюка, в районі перебування аспургіан, надгробна стела Матіана, сина Зайдара, датована кінцем I ст. до н. е. (мал. 7). Зображений на стелі вояк одягнений в короткий панцир із розрізом, він тримає в лівій руці кінський повід, а правою — утримує довгий спис, який вийшов за межі поля рельєфу. З правого боку вершника приторочено лук «гунського» типу зі спущеною тятивою і колчан для стріл. Нахвісник і підстрижена «городками» грива коня — характерні етнографічні ознаки сарматських вихідців. Такі особливості знаходять паралелі в інших боспорських рельєфах, у розписах більш пізніх пантікапейських склепів 1872 р. і 1873 р., на монетах боспорського царя Савромата II, на пластині золотого погребального вінка Рескупоріда III, у графіті кінця II — першої половини III ст. н. е. з фортеці Ілурат. Стрижка гриви «городками» полягає в наданні їй форми у вигляді виступів або прямокутних зубців. У боспорському мистецтві для зображення коней характерні просто коротко острижені гриви. Вважається, що така манера стрижки з'явилася через поміхи, які нібито створювала довга кінська грива для вершників під час стрільби з луку (Виноградов, Горнчаровский, 2009, с. 162, прим. 15).

Подібні етнографічні деталі знаходимо в зображенні кінного воїна зі зброєносцем на фресці з пантікапейського склепу Анфестерія, сина Гегесиппа (мал. 8). До комплекту озброєння тут входять панцир, піка, довгий меч і лук. Виходячи з художніх умовностей розпису, боспорські автори якого не дотримувалися античних образотворчих традицій, а швидше віддзеркалювали іранські релігійні і мистецькі уявлення, у склепі був похований представник аспургіанської знаті. Ще дві сусідні поховальні пам'ятки, близькі до склепу Анфестерія за архітектурою, особливістю стилю і живопису, — поховання, ймовірно, його брата — Алкіма, сина Гегесиппа, та склеп, відкритий у 1891 р. Склепи Анфестерія й Алкіма були споруджені в 10–30-х роках, а склеп 1891 р. — наприкінці 30-х — на початку 40-х років I ст. н. е. Це означає, що аспургіани досить швидко адаптувалися до місцевих реалій, і на першому етапі саме вони надсилали загонами важкоозброєних вершників до боспорської армії, а пізніше стали основою і зразком для формування місцевих підрозділів катафрактаріїв.

Формування загонів катафрактаріїв із боспорських городян розпочалося дещо пізніше. Так, у сюжетах надгробних рельєфів із некрополів Пантікапея й інших боспорських міст до середини I ст. н. е. не відзначено жодних суттєвих змін у комплексі озброєння вершників і спорядженні коня. Втім, такі зображення не можуть слугувати єдиним надійним маркером еволюції військових знарядь: абсолютна більшість рельєфів не містить зображень померлого у важкому захисному обладунку. На думку В. Ф. Гайдукевича, «надгробні рельєфи зображували вояків не в похідно-побутових обставинах, а в парадному вигляді воїна-героя, переможця, що виступає перед глядачами без повного набору ратних обладунків» (Гайдукевич, 1949, с. 385). Показовим тут є приклад фрески з пантікапейського склепу другої половини I — початку II ст. н. е. із зображенням бойового зіткнення сарматських важких вершників у конічних шоломах і довгих пластинчастих обладунках, озброєних довгими піками (контосами), з переможними боспорськими вояками. Останні не мають навіть шоломів, а наявність кольчуг під верхнім одягом можна лише припускати. При цьому на фресці показано принаймні трьох загиблих сарматів, яких не врятували їхні лускаті панцири та

сегментні шоломи. Це героїзоване панно демонструє не бідність боспорської аристократії на військове спорядження, а бойову звитягу молодиків, зрівняну з мужністю міфічних героїв Еллади.

А. М. Хазанов, оцінюючи відносну кількість вершників із важким озброєнням у парфянському війську в I ст., вважав, що співвідношення мало бути 1:10 (Хазанов, 1971, с. 75). Для порівняння в сарматських могильниках I–II ст. н. е. із Закубання, кожне друге воїнське поховання належало вершникові, кожне п'яте — катафрактарієві. Підрахунок серед боспорських надгробків із військовими сюжетами рельєфів із зображеннями вершників у супроводі зброєносців, яких, вірогідно, можна співвідносити з катафрактаріями, дає цифру близько 6%. У розписі склепу Анфестерія вершника супроводжує зброєносець із довгим списом, який веде у повіді ще одного коня. На рельєфі надгробної стели Юлія Патія зображено вершника в гостроконечному шоломі з великим горитом за спиною, який тримає повіді другого коня, поряд ще один кінь, а позаду лоша.

Основна маса коней для боспорських вояків купувалася, вимінювалася або захоплювалася у сусідів-степняків. Це були переважно низькорослі степові коні з великою головою на короткій шії, щільним тулубом і короткими ногами. Так, у сарматському похованні II–III ст. н. е. поблизу хутора Городського (Прикубання) висота коней у холці досягала 134–144 см. На думку фахівців, максимальний зріст степових порід коней сягав 154 см (Виноградов, Горончаровский, 2009, с. 166). Для катафрактарної кінноти вони, безперечно, не підходили. На більшості боспорських надгробних рельєфів і фресок коні, зображені дуже реалістично із дотриманням реальних пропорцій прототипу, довгоногі і сухорляві аргамаки з невеликою головою і «лебединим» вигином шії. Ці зображення досить близькі синхронним пам'яткам парфянського і бактрійського образотворчого мистецтва, що цілком узгоджується з думкою гіппологів про центральноазіатський вплив на розвиток елітного конярства у Північному Причорномор'ї.

Коні найкращих порід постачалися в армію царською стайнею, на існування якої вказує згадка посади начальника стайні (конюшенного, *ἐπι τοῦ ἵππωνος*) у присвяті 234 р. н. е. (КБН, № 942). У цьому

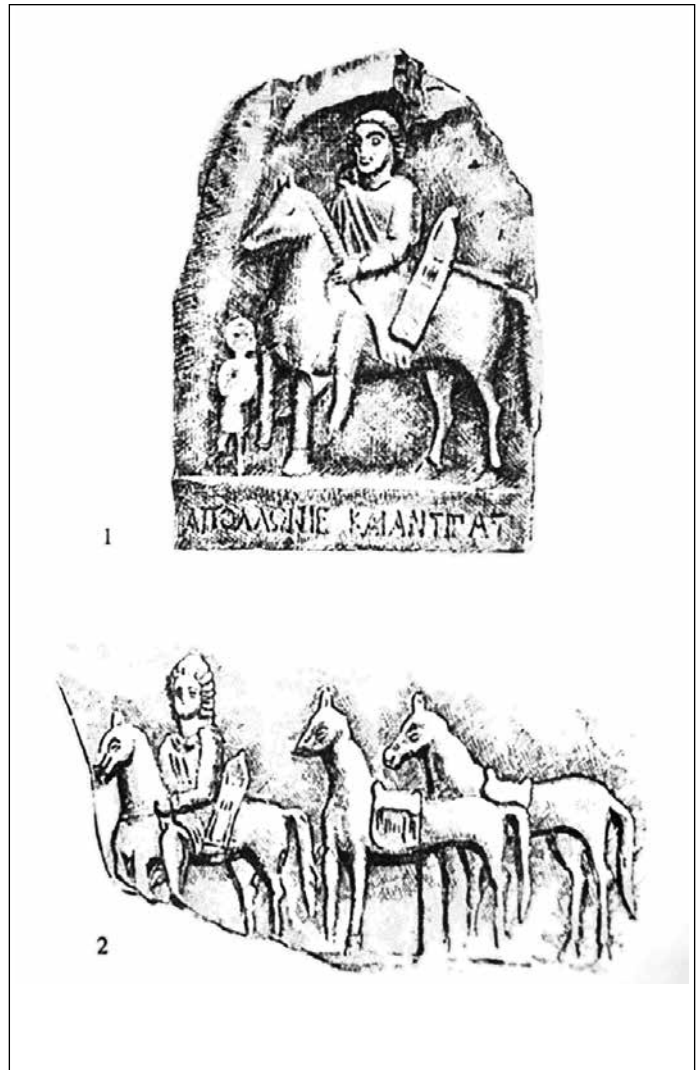
Мал. 9

Графіті з зображенням
катафрактарія
з Дура-Європос (Сирія)

(рис. 74, Виноградов,
Горнчаровский, 2009, с. 167)

відношенні цікаво, що іранське ім'я Аспург, яке носив фактичний засновник династії Тіберіїв Юліїв на Боспорі (10/11–38 рр. н. е.), як зазначає В. І. Абаєв, означало «той, хто має міцних коней». Можливо, на Боспорі, як і в царстві Селевкідів, існували кінські заводи, де вирощувалися племінні тварини, жили об'їждчики коней і люди, які навчали поводженню з важким вершницьким озброєнням (Strabo. XVI, 2, 10). Таких коней могли собі дозволити лише дуже заможні люди. Дж. Андерсон зазначає, що вартість скакуна доходила до 50 золотих монет, що складало до половини щорічного доходу не дуже заможної людини (Андерсон, 2006, с. 184).

Кінська узда рубежу ер та перших століть н. е. включала потиличний, налобний і нащичний реміні. Для неї характерні вудила, за конструкцією близькі до більш ранніх сарматських, але удосконалених. Вони включали гризла, що закінчувалися прямокутними рамками, і двокольчасті псалії, які дозволяли посилити вплив на коня за рахунок кріплення нащичного реміня до верхнього кінця псалія, а повода — до нижнього. Таким чином, під час натягування поводу гризла тиснули не тільки на кути кінського рота, але й на всю нижню щелепу коня, змушуючи його швидше підкорятися вершнику, що було дуже важливо

Мал. 10
 Мармурова стела Аполлонія
 та Антипатра, синів
 Панталеонта, з Горгіппії: 1 —
 верхній рельєф; 2 — нижній
 рельєф (рис. 75.2, Виноградов,
 Горнчаровский, 2009, с. 170)

в умовах швидкоплинного кінного бою. Подібний спосіб кріплення повода ми бачимо на відомому графіті катафрактарія з міста Дура-Європос на Євфраті, в римській провінції Сирія (мал. 9).

Крім ефективного управління конем, у битві важкоозброєних вершників важливим була здатність утримуватися в сідлі при зіткненні з супротивником. За відсутності стремен (винайдених у Північному Китаї не раніше IV ст. н. е.) це ставало можливим лише в разі удосконалення сідла, яке мало б забезпечити стійку «глибоку» посадку. Раніше, в скіфський час, були поширені м'які сідла з повстяним покриттям, відомі зі знахідок у Великих Пазирецьких і Башадарських

курганах, у могильнику Ак-Алаха 1 і 3. Вони являли собою дві зшиті разом подушки, щільно набиті травою і вовною. Свого роду каркас створювали невисокі луки, укріплені дерев'яними дужками. Їздити в таких сідлах було досить зручно, а от битися на списах — неможливо. Необхідну конструкцію було створено в азійському регіоні, від Монголії до Каспію, не пізніше I ст. до н. е. Так, у відомих Ноїнулінських курганах знайдено сідла з передніми і задніми дерев'яними луками дугоподібної форми, з'єднаними квадратними в перетині паличками.

Поява жорсткого сідла пов'язується, отже, з гунами (Виноградов, Горончаровский, 2009, с. 168–169). Поширення такого типу сідла в античних центрах Північного Причорномор'я, серед яких лідерство, безумовно, належало Боспору, оцінюється фахівцями діаметрально протилежно. Н. І. Сокольський помічає на боспорських надгробках I–II ст. н. е. сідла з «твердою основою, лукою і задником». Натомість С. І. Вайнштейн та А. К. Амброз наполягають на поширенні тут виключно сідла м'якого типу. На сьогодні в історіографії вважається, що як не масове використання, то принаймні початок поширення сидел нового типу разом із озброєнням катафрактарія слід пов'язувати з аспургіанами (Виноградов, Горончаровский, 2009, с. 169). Так на рельєфі стели Матіана, сина Заїдара, помітно, як спис вершника спирається на чітко показаний горизонтальний виступ сідла, що можливе тільки за наявності у нього дерев'яного каркасу. Інший тип сідла зображено на мармуровій стелі початку I ст. н. е. з могили синів Панталеонта з Горгіппії. На нижньому рельєфі зображено безбородого вершника з горитом зі стрілами і луком «скіфського» типу. У поводі він веде двох осідланих довгоногих коней із сідлами, що мають вертикальні виступи і злегка випуклу поверхню; при цьому у першого коня з-під сідла звішується попона зі схематично переданими складками (мал. 10.2). Паралелями тут виступають масивні парфянські сідла з вертикальними передніми і задніми виступами, відомі по теракотовим статуеткам і рельєфам рубежу нашої ери з храму Баалшамина в Сіа (мал. 11) та зі Старої Ніси. Ще один східний тип сідла — м'якого у вигляді вгнутої подушки з плавно піднятими округлими виступами — зафіксований на деяких боспорських фресках

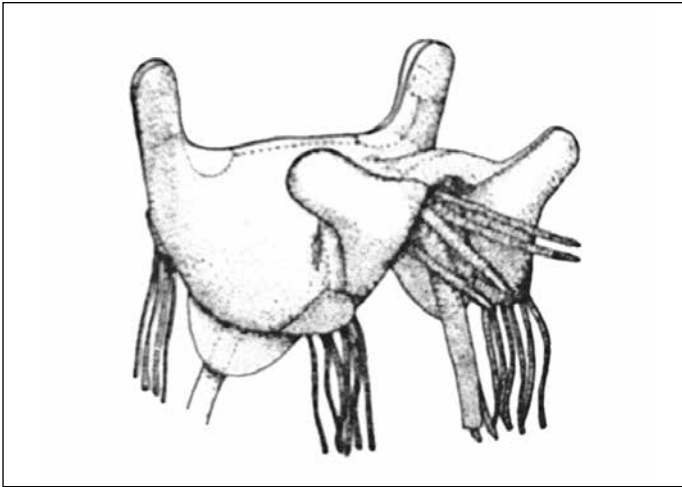
Мал. 11
Зображення сідла
з вертикальними виступами
на парфянському рельєфі
з храму Баалшамина в Сіа
(рис. 76.2, Виноградов,
Горнчаровский, 2009, с. 171)

і надгробних стелах. Таке сідло могло використовуватися як вершниками в полегшеному обладунку, так і легкою кіннотою для маневреної стрільби з лука на повному ході. Тип сідла з так званими «рогами» отримує поширення в римській кавалерії, можливо, під час військових конфліктів із Парфією та завоювання Римом Галлії.

Реконструкція римського «рогатого» сідла з Валькенбургу в Голландії, запропонована П. Коннолі (мал. 12), дуже схожа з моделлю сідла, зображеного на рельєфі з постаменту мармурового надгробку першої половини I ст. н. е. Фаллона, сина Пофа, з Горгіппії (мал. 13). Схоже сідло із невисокими «рогами», ледь нахиленими наперед і назад, можна побачити в розпису першої камери керченського склепу, відкритого в 1841 р.

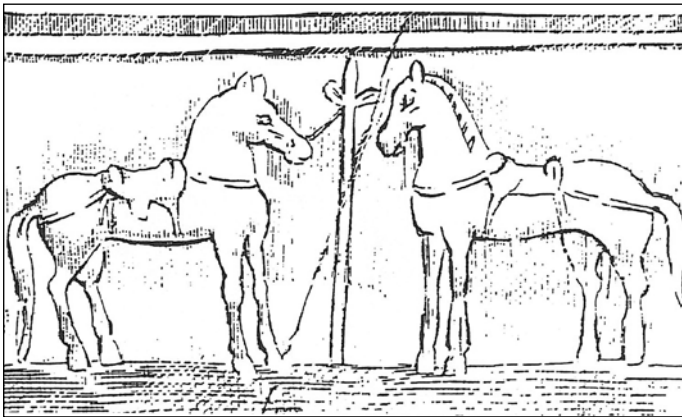
Більшість боспорських рельєфів із зображенням вершників, починаючи від I ст. н. е., демонструють своєрідний місцевий тип «глибокого» сідла, яке щільно прилягає до спини коня (Виноградов, Горнчаровский, 2009, с. 172). У нього досить масивна передня частина, завершується яскраво вираженими округлими виступами, загнутими всередину по формі стегна, які захищали нижню частину тулуба воїна (Гайдукевич, 1949, с. 389, мал. 64). Шкіряні лопаті, що спускаються донизу в передній частині сідла, прикривають підпружний ремінь, щоб він не терся о ноги вершника. Задня частина сідла, якщо судити за теракотовою статуеткою вершника із шару середини III ст. н. е. на поселенні Артезіан або за фрагментом

Мал. 12

**Реконструкція римського
сідла за П. Конноллі**

(рис. 77, Виноградов,
Горнчаровский, 2009, с. 172)

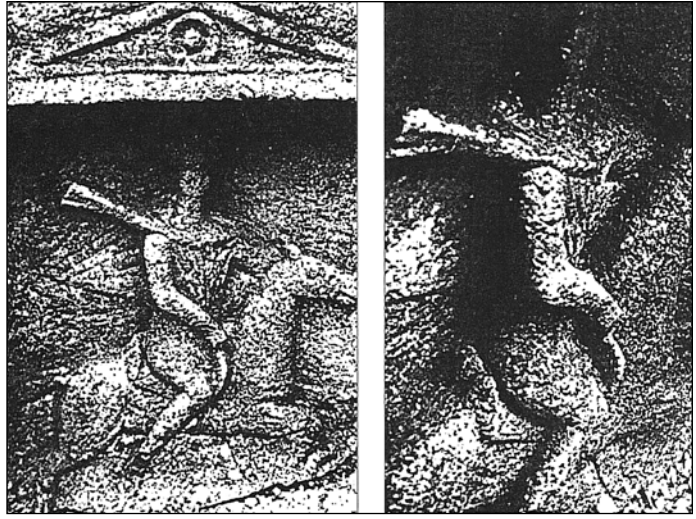
Мал. 13

**Постамент надгробку
Фаллона, сина Пофа,
з зображенням осідланих
коней. Горгіппія, I ст. н. е.**

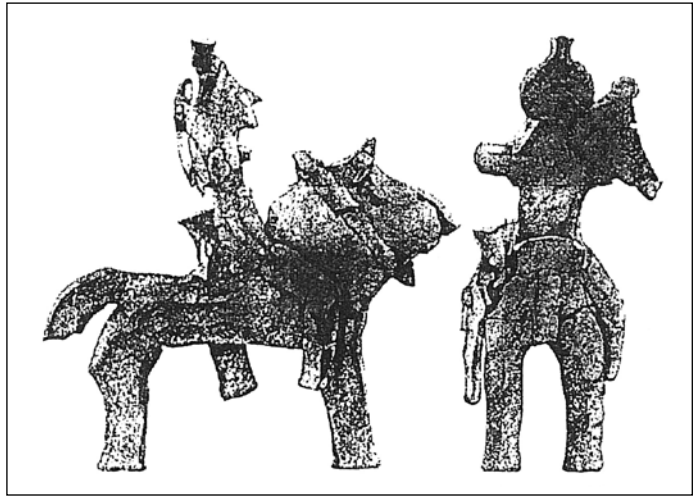
(рис. 78, Виноградов,
Горнчаровский, 2009, с. 173)

надгробку I–II ст. н. е. із зібрання Темрюцького музею (мал. 14; 15), являла собою високу вертикальну задню луку дугоподібної форми. Звичайне зображення сідла в профіль не дозволяє впевнено судити, чи були в задній частині прості вертикальні виступи («роги») або суцільна задня лука. Кріпилися боспорські сідла за допомогою нагрудного і підхвостового ременів, іноді прикрашених фаларами, і підпруги, зазвичай зображуваної такою, що виходить з-під ленчику; в даному разі вона мала кріпитися до дерев'яної основи.

Таким чином, судячи з конструкцій сідел та зброї, зразків оборонної та наступальної зброї, що використовувалися в Північному Причорномор'ї з кінця I ст. до н. е. верхова справа й мистецтво кінного бою розвивалися на засадах місцевого переосмислення близькосхідних елементів у тісному зв'язку з розвитком кінноти степової зони Євразії.

Мал. 14
Уламок надгробного рельєфу
І–ІІ ст. н. е.
з Темрюкського музею
(рис. 79, Виноградов,
Горнчаровский, 2009, с. 173)

Мал. 15
Теракотова статуетка
вершника з шару ІІІ ст. н. е.
на городищі Артезіан
у Кримському Приазов'ї
(за Н. І. Винокуровим)
(рис. 80, Виноградов,
Горнчаровский, 2009, с. 174)

4.3. Піхота

Фактично до початку римської та пізньоантичної епох основою північнопричорноморських армій була важка піхота — так звані гопліти. Термін **гопліт** (*ὀπλίτης*) походить від давньогрецького слова гоплон (*ὄπλον*, частіше використовувалося в множині — *τὰ ὄπλα*), що означає зброю як таку — щит (*ἀσπίς*, аспіс, або інколи — власне гоплон), панцир (*θώραξ*, торакс), спис (*δόρυ*, дорю). Меч в озброєнні гопліта відігравав допоміжну роль, як зняряддя самозахисту, подібно до шпаги у мушкетерів XVII ст. Бойовим порядком, яким виступали гопліти, була

фаланга (φάλαγξ) — специфічне щільне шикування вояків, коли великий круглий щит бійця додатково прикривав і правий бік сусіда ліворуч по строю. Виникнення фаланги пов'язують із «гоплітською революцією» — поетапним процесом змін способів комплектування і соціального складу війська через оформлення полісу як основної комірки еллінської державності. Гопліт — це еллін, громадянин, землевласник, який збирається на війну для захисту своєї громади власним коштом. Фаланга — разом із полісними сакральними культами, народними зборами за участі чоловіків-громадян, спільними громадськими трапезами (типу спартанських сіссітій, або фітидій) — символізувала і втілювала принцип громадянської єдності і рівності. На думку Е. Снодграсса, спочатку (близько 675 р. до н. е.) з'являється озброєння гоплітів, а згодом (середина VII ст. до н. е.) виникає і фаланга (Snodgrass, 1965, p. 110–115; 1993; p. 57–69). Слово «фаланга», на думку більшості давньогрецьких граматиків, походило від назви палиці: «фаланга — витягнута і закруглена палка (ζύλον)», — писав Аполлоній Родоський. Термін походить від того, що, з одного боку, у давнині билися дерев'яною зброєю, а з другого, — практикували монолітні шикування.

Ще на світанку історії фаланги долю перемоги вирішувало зіткнення знатних важкоозброєних воїнів. Спочатку їх було небагато і стояли вони на найбільш загрозливих ділянках (Paus. IV, 7, 8–12; 16, 1–4), шикуючись в одну бойову лінію. В аристократичному суспільстві архаїчних греків панував героїчний етос ближнього бою і, відповідно, презирство до лучників («стрілок» — τοξότης), яке проявляється вже у Гомера (Homer. II. XI, 385; Procop. Bel. Pers. I, 1, 8–15). Цей світогляд знайшов свій логічний вираз в договорі між Халкідою й Еретрією під час Лелантської війни, згідно з яким у військових діях заборонялося користуватися «далекобійними снарядами» (Strabo. X, 1, 12: τηλεβόλοισ). Таким чином, панування важкоозброєної аристократії на полі бою відповідало її ідеології. Впродовж VI ст. до н. е. (століття, коли була заснована більшість колоній Північного Причорномор'я) у важкоозброєних вояків Еллади зникає другий спис (за функцією — переважно металевий), деякі елементи захисного спорядження, більш характерні для індивідуального бою (опліччя, наручі, набедреники,

нашиколотники, настопники). Збільшується кількість шеренг, доходючи до восьми. Озброєння гопліта дещо спрощується, дешевшає, поширюється в середовищі більш-менш заможного демосу. Фаланга в остаточно оформленому вигляді виступає вже в Марафонській битві (Herod. VI, 111). Легкоозброєні піхотинці в період становлення фаланги, як і пізніше, набиралися з менш заможних верств суспільства (пор.: Arist. Pol. VI, 4, 3–4 (1321a)). Причому вони навіть у класичну епоху, коли фаланга панувала на полі бою, були більш чисельні, ніж гопліти (Herod. IX, 29–30; Thuc. IV, 93, 3–4; 94. 1). У бою **псіли** (від **ψιλός** — лисий, оголений; **τὸ ψιλόν** — легкоозброєна частина війська — лучники, пращники тощо) зазвичай грали другорядну роль, нерідко просто перебуваючи в тилу (Mal. 5.17). Разом із тим, легкоозброєні, стоячи за шеренгами гоплітів, могли метати в супротивника каміння і дротики — саме цією зброєю вони були зазвичай озброєні (Homer. Il. XIII, 721–722; Tyrt. 8, 35–38; Paus. IV, 11.3; 18.4). Втім, як і в рицарському середньовіччі, легкоозброєні в багатьох випадках відігравали важливу роль під час облог, несподіваних нальотів, засідок, вони ж охороняли військові стоянки тощо (Paus. IV, 11.3–7; 19.4).

Такий напрямок розвитку піхотних формувань був характерний для півдня Балканського півострова. У рівнинних регіонах, зручних для землеробства і конярства, соціальне лідерство залишалося за аристократією, що стимулювало прогрес кавалерії поряд із повільним розвитком фаланги. Ще Аристотель (Arist. Pol. IV, 10, 10) бачив зв'язок олігархічної форми правління з пануванням кінноти на полі бою, властивим для Евбеї (Халкіда й Еретрія), Фессалії і Македонії, західного узбережжя Анатолії (Колофон, Магnezія-Меандрі), Великої Греції (Кіми, Сибаріс).

Ще одну схему еволюції воєнного мистецтва греків спостерігаємо на прикладі Етолії й Акарнанії, де аж до епохи еллінізму існувала «героїчна» фаза розвитку військової справи. Війська цих етносів, головним чином, склалися з метальників дротиків, що діяли в розсипному бойовому порядку, подібно до фракійських **пельтастів** (**πελταστής**), тоді як гопліти були менш численні і не відігравали в бою вирішальної ролі (Thuc. III, 94.4–98.3). У період еллінізму в цих областях перейшли не до фаланги як основного роду

військ, а до кінноти, яку підтримували піші щитоносці (тюреофори, *θυρεοφοροι*), що діяли за способом пізніх, важче озброєних пельтастів, які обов'язково мали меч і шолом та інколи великий щит, більший ніж класична кругла чи місяцеподібна пельта. Отже, перехід відбувся до сучасних на ту епоху, типово елліністичних родів військ (Нефёдкин, 2002, с. 87–96).

Не буде перебільшенням твердження, що греки-колоністи перенесли на північнопричорноморський ґрунт фаланговий стрій і тактику: заснування більшості елліністичних колоній Північного Причорномор'я протягом VII–VI ст. до н. е. якраз співпадає із часом становлення і розвитку фалангового строю.

З великою долею вірогідності можна припустити, що у зіткненнях із місцевими варварами, які не практикували щільні піхотні порядки, фаланга північнопонтійських еллінів виконувала функцію монолітної основи військового порядку (таксису), на яку спиралися мобільні й достатньо автономні загони кінноти та піхоти — легкої (наприклад, псіли — метальники каміння і пращники, токсоти — стрілки-лучники) чи «середньої» (типу пельтастів, які займали проміжну ланку між важкою і легкою піхотою). Такі мобільні загони могли діяти як на флангах, так і перед строєм; легкоозброєні псіли — стрілки і метальники могли діяти автономно або ж вести «вогонь» через голови шеренг важкої піхоти. Особливості театру воєнних дій і тактики супротивника — вершників-номадів дозволяє припустити, що у північнопонтійських еллінів фаланга не набула такого значення, як на півдні Балкан — у Середній Греції та на Пелопоннесі. Ю. А. Виноградов досить категорично стверджує, що «фаланга або навіть стрій римських маніпул в умовах Північного Причорномор'я навряд чи могли бути з успіхом застосовані» (Виноградов, 2004, с. 9). А Є. Б. Черненко ще категоричніше стверджує, що вже перші грецькі колоністи змушені були відійти від фалангового строю, замінивши його тактикою і поноплією, запозиченими у місцевих варварів (скіфів) (Черненко, 1979, с. 186).

Якщо походи проти грецьких міст організовувалися центральною владою племінних союзів та держав скіфів і сарматів, елліни ставали перед необхідністю протистояти великим масам варварів, що для багатьох дрібних і середніх грецьких центрів було

безперспективним у стратегічному відношенні. Переважно греки Північного Причорномор'я могли розраховувати не стільки на блискавичні перемоги у відкритому полі, скільки на виснажливе протистояння в облоговій війні, покладаючись на міць міських мурів. Тому Тіра, Ольвія, міста Західного Криму періодично підпадали під контроль варварських царьків, Херсонес і Боспор змушені були вести тривалу боротьбу, а нерідко просто відкупатися від війни. Якщо ініціатива нападу мала приватний характер, виходячи від шукачів здобичі — угруповань вояків-відчайдухів, і не була санкціонована верховною владою¹, використання греками фаланги зовсім втрачало сенс. Тут у нагоді ставали мобільні загони піхотинців і вершників, які ефективно діяли проти відносно невеликих сил вторгнення. В таких умовах з обох боків активно практикувалися точкові операції спеціального характеру. Приміром, у ольвійському декреті першої чверті II ст. до н. е. на честь Нікерата, сина Папія, в якому народ ушановує загиблого громадянина, йшлося: «(Відбиваючи) постійно ворогів, що спрямовували [свої напади] на місто, і в більшості випадків (рятуючи) громадян, він убезпечив положення міста, в кожному випадку надаючи розумні поради і ще краще виконуючи постанови. (Нарешті,) коли городяни переправилися в Гілею², в цьому він не

¹ Наприклад, Лукіан Самосатський (120–190 рр. н. е.) у творі «Тоскарид або дружба» повідомляв про таке: коли греки, зв'язані зі скіфами мирним договором, поскаржилися на свавілля якихось скіфських нападників, скіфи відповіли, що ці атаки не узгоджувалися з царем, радою і народом, а тому містяни, якщо будуть спроможні, нехай самостійно покарають своїх кривдників; і це не стане приводом для масштабного конфлікту (Luc. Tox., 49).

² Геродот твердив: «якщо від гавані борисфенітів [поселення на (пів)острові Березань]... перейти Борисфен, перша від моря країна — Гілея, якщо ж йти вгору від неї — [там] живуть скіфи-землероби, яких елліни, що мешкають біля річки Гіпаніса, називають борисфенітами, а самих себе ольвіополітами...» (Herod. IV, 17–18). Гілея, що «знаходиться у Ахіллової біга [сучасна піщана коса Тендра] і вся повна різномірними деревами» (Herod. IV, 76), — це сучасний Кінбурнський півострів. Священною володаркою Гілеї ольвіополіти називали «Матір богів», вірогідно, саме з нею Геродот пов'язував одну з легенд про походження

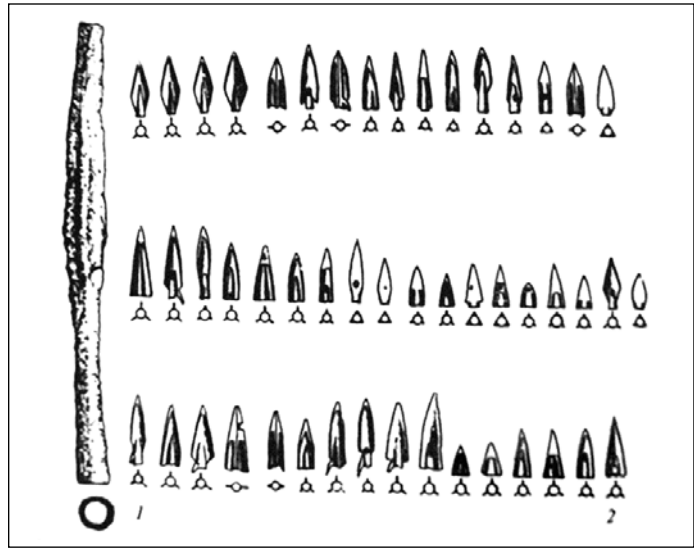
(забув) подбати про (вітчизну); адже, (припускаючи,) що його присутність буде більш важливою охороною для народу, (без)... належної свити з'явився там, оберігав громадян; побачивши ж навалу неприятелів, він відправив громадян у місто, а сам залишався, щоб відбити (їх напад), оскільки вважав необхідним покарати ворогів, і якщо турбувався взагалі про місто, то не думав (про свій власний порятунок). Тому вороги, злякавшись його непереможної звитяги, не наважилися напасти (відкрито), але влаштували засідку вночі і віроломно вбили його. (Внаслідок цього народ,) побачивши несподіване нещастя в тому, що держава втратила доблесного (громадянина, важко) переніс свій смуток, унаслідок його звитяги і з обуренням — унаслідок (несправедливої жорстокості його смерті)» (IOSPE, I², 34).

У цьому зв'язку варто нагадати, що в могильниках ольвійського некрополя VI–V ст. до н. е. домінують акінаки — мечі туземних типів та велика кількість наконечників стріл скіфського типу (мал. 16.2), для сільських поселень типовими є знахідки наконечників скіфських стріл (мал. 17), а в дитячому похованні знайдено модель скіфського лука довжиною 10 см (мал. 18). Ці знахідки демонструють популярність якщо не всього комплексу скіфської зброї, то принаймні зброї далекобійної¹. Наведені факти дозволили

скіфів від Геракла та змієної богині — доньки Борисфену. Гілея була одним із традиційних замських місць (поряд, наприклад з о. Левкою [Зміїним] — центром загальноеллінського культу Ахілла) справлення ольвіополітами сакральних ритуалів загальнодержавного значення.

¹ Комплекс озброєння архаїчного Північно-Західного Причорномор'я (Березань, Ольвія, Ягорлицьке поселення) включав як чисто еллінські зрази (аргівський щит, корінський або аттичний шолом, меч-ксифос), так і озброєння скіфського типу (бронзові литі наконечники стріл, залізні кинджали і мечі — акінаки). Така своєрідна «гібридність» пояснюється фахівцями в три різні способи: 1) присутністю значного відсотку скіфів у складі населення Ольвії (Капошина, Пятишева); 2) домінуванням принципів скіфського військового мистецтва в ольвіополітів (Черненко); 3) перенесенням еллінами-колоністами вже сформованого у метрополії «гібридного» комплексу озброєння на свою нову батьківщину (Назаров). В останньому випадку акінаки і характерні

Мал. 16
Знахідки зброї
з ольвійського некрополя
(за В. М. Скудновою):
1 — наконечник спису;
2 — наконечники стріл
(рис. 13.2; 16, *Виноградов,*
2006, с. 34, 39)

видатному скіфологу Є. В. Черненко зробити висновок, що вже на ранньому етапі історії грецьких колоній Північного Причорномор'я стало переважати скіфське озброєння, а важка піхота була замінена кіннотою (Черненко, 1979, с. 185–186). Нам такий висновок видається ризикованим, проте він є промовистим свідченням тої ваги, яку в арміях північнопонтійських еллінів мала відігравати легка піхота і вершники.

Тим не менш, не слід думати, що переважання скіфської і сарматської кінноти на відкритих рівнинних просторах, змушували понтійських еллінів у протистоянні з варварами розраховувати виключно на міські мури, які ті не могли брати ані приступом, ані правильною осадою. У скіфської кінноти навіть у польовому бою були свої слабкі місця. Так, Геродот (IV, 128) показує, що у війні з Дарієм I Гістаспом скіфи завжди перемагали персидську кінноту, але обачливо відступали перед піхотним строєм. Піхотні шикуння, наїжачені списами, — майже неподоланна перепона для вершників, оскільки кінь — розумна істота і не може не зупинитися перед явною перешкодою — стіною зі щитів і списів. Страбон зазначав, що «супроти зімкнутої і добре озброєної

литі бронзові наконечники стріл могли бути сприйняті греками ще у Малій Азії від персів або скіфів під час близькосхідних походів останніх. У такому разі тактика в основі своїй мала залишатися суто еллінською і не передбачала повної відмови від фаланги.

фаланги будь-яке варварське плем'я і легкоозброєне військо виявляються безсилими» (Strabo. VII, 3, 17). Головною проблемою фаланги, коли вона протистоїть більш рухливому супротивнику (кіннота, легка піхота), стають її незахищені фланги, відчутний удар по яким може виявитися фатальним. Захистити фланги могли б власні загони легкої піхоти і кінноти, але не факт, що на перших етапах колонізації вони могли б адекватно протистояти кваліфікованим скіфським воякам. Тому сучасні фахівці припускають, що в разі конфліктів із «володарями степів» понтійським грекам потрібно було розраховувати на підтримку союзних варварських племен. У мінливому світі племен Причорномор'я, що роздирався протиріччями, відкривався широкий шлях для грецької дипломатії і підкупу. Недаремно ціла низка античних епіграфічних пам'яток містить чимало згадок про посольства і дари варварським вождям і царям. Туземна еліта мала схильність до дорогого вина та високохудожніх виробів грецьких ювелірів, через що деякі сучасні науковці припускають, що значна кількість коштовних грецьких речей у похованнях причорноморської знаті — свідчення не стільки розвитку греко-варварської торгівлі, скільки ілюстрація широкої практики дипломатичних дарів.

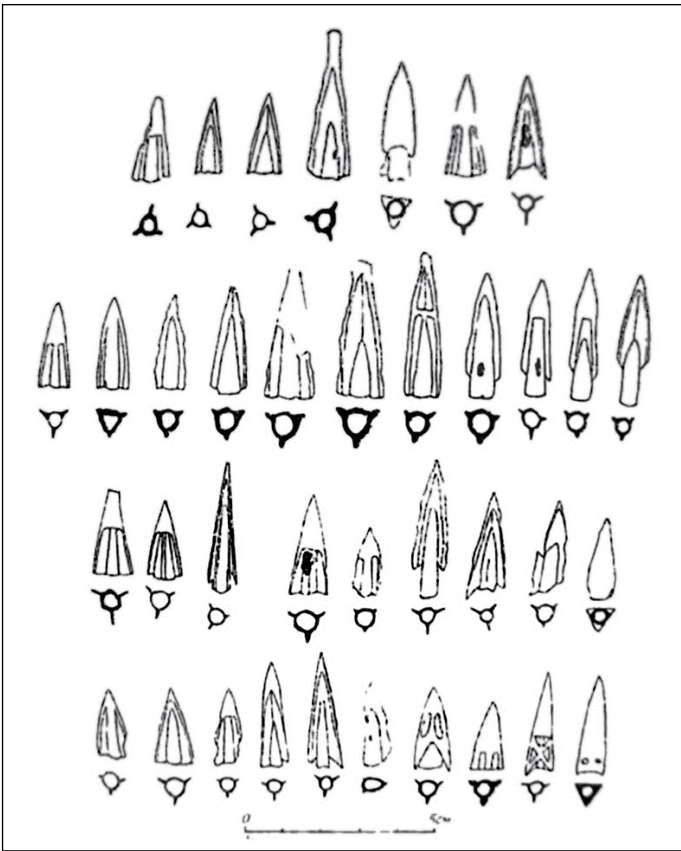
На півночі Понту греки протистояли не тільки туземним ордам. Під час конфліктів між еллінськими державами¹ фаланга могла зустрічатися із фалангою.

¹ Йдеться, наприклад, про захоплення Боспором Німфею і Феодосії та війни Боспору з Гераклеєю Понтійською на межі V–IV ст. до н. е., про військові операції часів поширення херсонеського контролю на Західний Крим у IV ст. до н. е., про втрату Ольвією в пізньоелліністичну добу протекторату над головним загальноеллінським святилищем Ахілла в Понті Евксинському — островом Левкою, який переходить під покровительство одного із західнопонтійських полісів тощо. Забігаючи наперед зазначимо, що ще одним обов'язковим родом військ у міжеллінських конфліктах був флот, у прибережних операціях якого мали бути задіяні морські піхотинці. Судячи з повідомлень античних джерел, можна лише здогадуватися, яке озброєння — важке чи легке — вони мали в своєму арсеналі. Так, ольвійський почесний декрет з о. Левки близько 330–320 рр. до н. е. повідомляє: «... в Ольвіюполі (?) ...і еллінів, що захопили (священний острів)

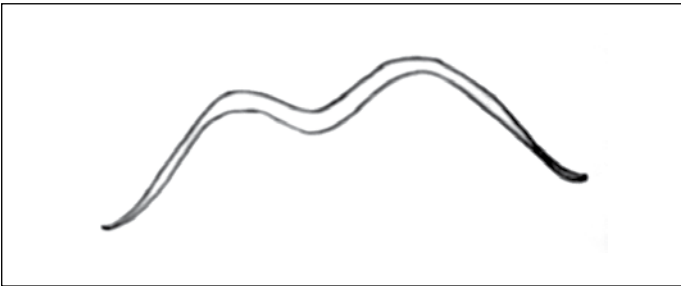
І це змушує нас звернутися до дискусії щодо тактики фалангового бою. В історіографії тривалий час була поширена і, не дивлячись на її ґрунтовну критику, досі залишається популярною так звана «теорія підштовхування». Її прихильники, намагаючись пояснити функцію задніх шеренг (оскільки 8 і більше шеренг — це забагато тільки для однієї заміни воїнів у першій шерензі) у битвах класичних фаланг V — першої чверті IV ст. до н. е., сформулювали принцип «фізичного натиску». Нібито фаланги зближувались на бігу, перші шеренги стикалися, а потім задні підпирали передніх і починали з усіх сил штовхати їх уперед. Бій перетворювався на масове змагання з перештовхування, щось на кшталт сучасного американського футболу або регбі. Перемогу одержувала та зі сторін, якій удавалося змусити супротивника задкувати тривалий час під напором своєї фаланги або продавити в ній пролом, що в результаті приводило до втечі слабшої сторони. Найбільших втрат, згідно з античними джерелами, переможена сторона зазнавала під час переслідування легкою піхотою чи кіннотою переможців.

Наприкінці 1990-х з'явилася теорія «психологічного тиску» (Goldsworthy, 1997, p. 1–26), згідно з якою перші шеренги билися між собою, намагаючись змусити супротивника податися назад або не даючи ворогу тиснути уперед. Задні шеренги служили для того, щоб замінити полеглих, забезпечувати переднім психологічну підтримку, а також для надання фаланзі необхідної «міцності» і «щільності», тобто для того, щоб попереджувати випадкові розриви фаланги під час руху місцевістю та у випадку будь-якого безладу в ході бою. Таким чином, бій двох фаланг можна

для грабунку, перебив і тих, хто був з ними, вигнав з острова, і прибувши в місто [Ольвію], надав багато важливих послуг народу ольвіюполітів...» (IOSPE, I 2, 325). До речі, цей епізод із захопленням піратами священного острова Ахілла відбувся в момент Зопіріонової облоги, коли ольвійські військово-морські сили брали участь в обороні свого міста. Редактори процитованого документа в політико-пропагандистському плані підкреслюють благородну місію Ольвійського поліса в піклуванні над загальногрецькою святиною — островом Левкою, тоді як на саму Ольвію в той час спокусилися хижі македоняни.

Мал. 17
Наконечники стріл із
сільських поселень Ольвії
(за В. В. Назаровим)
(рис. 17, Виноградов,
2006, с. 41)

Мал. 18
Модель лука з Ольвії
(за Ю. І. Козуб)
(рис. 3, Виноградов,
2006, с. 13)

увияти як масову фізично-психічну боротьбу. Врешті решт програвала та фаланга, яка не витримувала психофізичного тиску і ламалася морально під час атаки супротивника й тікала інколи навіть на етапі зближення (що відбувалося досить часто) або в ході самого бою, внаслідок обходу флангу, втрат, тривалого зворотного руху, а то й розриву фаланги. Нерідко траплялося, що на одному фланзі військо здобувало перемогу, на іншому терпіло поразку. Так відбувалося тому, що кращі бійці зазвичай зосереджувалися на

престижному правому фланзі, а фаланги, як правило, під час зближення подавалися праворуч, у результаті обходячи супротивника справа¹. Таким чином, фінал бою залежав від того, яка зі сторін устигне першою вишикувати своє переможне крило і приготується для нового бою, або ж здобувалася вже у другому вирішальному бою двох переможних частин обох армій (Жмодиков).

Як надовго в такій битві вистачало одного списа, що був у «штатному озброєнні» класичного гопліта, сказати важко. Джерела зберегли повідомлення про те, як окремі бійці, зламавши в бою наконечник списа, відбивалися від ворогів, що насадили, його зворотнім кінцем — бронзовим втоком. Проте такі розповіді, напевно, швидше мали ілюструвати запеклий характер боротьби (на кшталт тої, що вели в перському оточенні спартанці царя Леоніда, відбиваючись уламками списів, мечів, каменями, зубами і руками), а не загальну практику використання цього типу зброї. Проте, в літературі є думка, що в ближньому бою після зіткнення фаланг головний тягар битви витягував не спис, а меч. Приміром, Ю. А. Виноградов писав: головним моментом битв, що розігрувалися між арміями давньогрецьких держав, було лобове зіткнення фаланг, так би мовити, «стінка на стінку»; «після удару списами починався рукопашний бій, і головну роль у ньому грали вже не списи, а мечі; переслідування розбитого супротивника здійснювали загонами кінноти і, очевидно, знову ж таки легкоозброєні воїни» (Виноградов, 2004, с. 31).

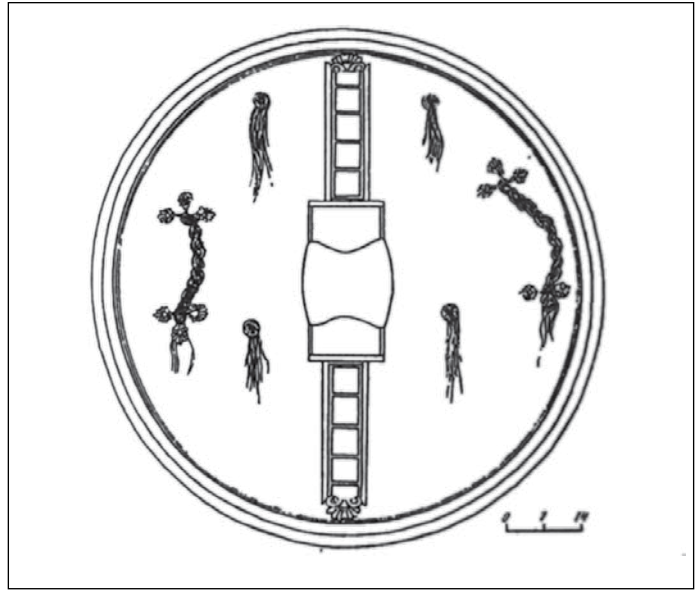
Існування фалангового строю на Півночі Понту підтверджується, окрім письмових свідчень², також

¹ Нагадаємо, що особливістю щільного фалангового шикування було те, що воїн, тримаючи лівою рукою свій щит, правий бік мав би захищати за лівою частиною щита свого правого товариша, тож увесь стрій рефлекторно зсувався праворуч.

² Наприклад, промовистим є вже неодноразово згадуване повідомлення Поліена про перебіг війни Левкона проти гераклеотів — союзників обложеної ним Феодосії: «Левкон, побачивши, що його військо діють недбало..., для протидії висадці [гераклеотів] поставив уперед гоплітів, а позаду них — скіфів, і публічно наказав останнім у разі, якщо гопліти будуть діяти мляво і дозволять ворогам висаджуватися, стріляти в них і вбивати» (Polien. VI, 4).

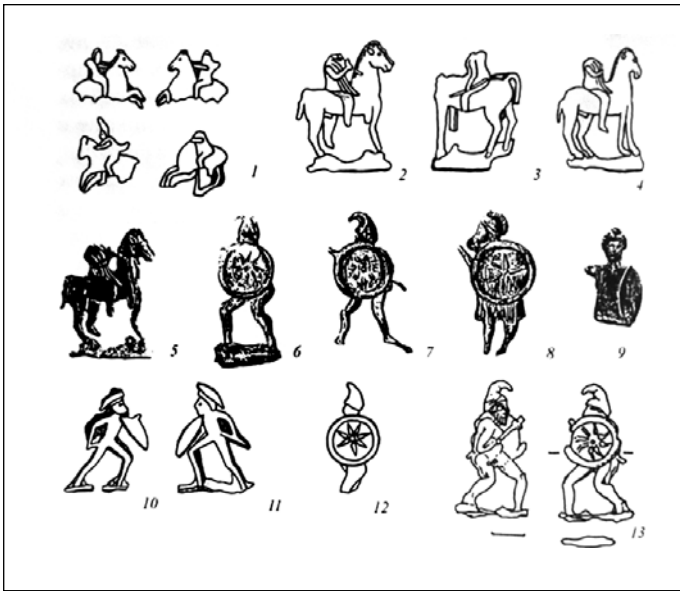
речовими доказами. Це, зокрема, унікальна для регіону археологічна знахідка — прикрашена рельєфним орнаментом бронзова пластинка прямокутної форми (6,4 x 6,3 см), що є деталлю круглого щита архаїчного часу, який зазвичай відносять до так званого аргівського типу (мал. 19). Знахідка датується другою половиною VI ст. до н. е. і являє собою частину довгої пластини, яка кріпилася на внутрішній поверхні щита перпендикулярно центральній петлі для просування лівої руки.

Як бачимо, використання гоплітського щита — аспіса можна сприймати як своєрідний лакмусовий папірець, що показував наявність фалангового строю в тактичному арсеналі давньогрецької піхоти. Подібні щити є й на вотивних свинцевих фігурках вояків зі знахідок в елліністичній Ольвії (не пізніше другої чверті II ст. до н. е.). Серед різноманітних за формою і сюжетом фігурок — литих двосторонніх пластинок є лише невелика кількість зображень вершників та набагато більше — піших вояків. Останні показані в процесі ходьби, деякі — під час бою або стоячи фронтально (мал. 20). Усі піхотинці мають круглі щити, прикрашені розеткою; майже всі зображені без одягу. На сьогодні фахівці пов'язують подібні пластини з поширенням в Ольвії культових уявлень, у яких важливу роль відігравала героїчна атрибутика. Круглий щит із зображеною розеткою (розетка або восьмиконечна зірка була популярним мотивом в елліністичну добу, який іноді пов'язують із символікою македонського правлячого дому) був, вірогідно, гоплітським аспісом або, у крайньому разі, його дещо зменшеною македонською варіацією для фалангістів, озброєних сарісою. Важливо підкреслити, що саме в хронологічний проміжок теракотові фігурки, виготовлені на Боспорі з тією ж вотивною функцією, демонструють нам вершників у чомусь на кшталт коцівницького башлика, а піхотинців — у фрігійських ковпаках та з туреосами — щитами овальної форми (мал. 42.3; 22). Поширення останніх могло знаменувати собою відмову від тактики фаланги на користь поширеної в елліністичну добу тактики гнучкого строю озброєних дротиками чи металевими списами мечників, засвідчуючи переважання популярного військового спорядження, властивого кельтським найманцям.

Мал. 19
Аргівський щит з Ольвії
(за А. С. Русяєвою
і В. В. Назаровим)
(рис. 11, Виноградів,
2006, с. 29)

Ще одним прикладом, який ілюструє еволюцію захисного озброєння північнопонтійських еллінів, слугує надгробок воїна з Керчі, знайдений у 1951 р. (мал. 23). Цей надгробок не був рельєфом, а являв собою розписне зображення. На стелі представлений безбородий юнак, який здійснює литу. На його ногах жовтою фарбою зображено кнеміди (бронзові?), за спину закинута порівняно невеликий круглий щит. Наступальна зброя складається з трьох списів або дротиків та меча, судячи з рукояті, — махайри. Стела датується IV–III ст. до н. е. Наявність кількох списів або дротиків фахівці пов'язують із впливом військової справи племен Прикубання. Зовнішній вигляд юнака змушує віднести його до легкої піхоти, відомої на Балканах і в материковій Греції як пельтасти. Так називалися первинно фракійські легкоозброєні вояки, основною зброєю яких були декілька дротиків — більше для метання, ніж для ближнього бою. Із захисної зброї пельтаст мав невеликий круглий або місяцеподібний щит, плетений або дерев'яний, обтягнутий шкірою. Цілком логічно, що в умовах рельєфу місцевості Криму, Прикубання і Північного Кавказу, де річкові долини сусідили з пагорбами і горами, сформувався такий само, як і на Балканах, тип вояка-пельтаста. Проте, не слід забувати, що військова справа Боспору, починаючи від V ст. до н. е., формувалася за безпосередньої участі фракійських

Мал. 20

Ольвійські свинцеві пластинки
(1–12 за К. І. Зайцевою,
13 — за Д. Хмелевським)
(рис. 33, Виноградов, 2006,
с. 134)

найманців, чий вплив на створення легкоозброєних підрозділів не слід применшувати.

У Пантікапеї і Фанагорії знайдено моделі шоломів «коринфського» типу, датовані не пізніше V ст. до н. е. Третьою чвертю IV ст. до н. е. датується так званий Таманський рельєф, знайдений в 1980-х роках, на якому зображено двох воїнів-громадян у «коринфських» шоломах (мал. 23). Ю. А. Виноградов, спираючись на ці артефакти, робить висновок, що боспорська піхота зберігала основні особливості озброєння і, треба думати, бойове шиккування фалангою, характерні для більш раннього часу. Хоча можна припустити, що Таманський рельєф свідомо акцентує на архаїзованому зовнішньому вигляді воїна-гопліта як на символі героїзації. У грецькому мистецтві IV ст. до н. е. під час зображення гоплітів часто ігнорується наявність у них будь-яких обладунків, хоча завжди прописуються інші обов'язкові елементи гоплітської паноплії — щит, шолом, спис, меч. Воїнів зображують або повністю оголеними, або у хітонах.

Таманський рельєф тут не є виключенням — обидва гопліти не мають обладунків для захисту тулуба. Молодий воїн тримає лівою рукою за перехрестя рукояттю униз меч-ксифос, що, на думку низки фахівців, у класичному образотворчому мистецтві Еллади став одним із символів власне грецького етнічного озброєння. В історіографії існує два погляди на цей

Мал. 21

Теракотова статуетка
воїна з кельтським щитом
(Пантікапей)

(рис. 34, Виноградов,
2004, с. 120)

факт. Відповідно до першого, відсутність панцира, а тим більше оголеність воїна розглядається як ознака героїзації. Відповідно до другої, на предметах мистецтва IV ст. до н. е. реалії передаються цілком адекватно, адже через успіхи на полях битв легкоозброєних бійців (пельтастів) упродовж Пелопоннеської війни поширюється мода на облегшення гоплітської піхоти для більшої універсальності. Таким чином, трактуючи Таманський рельєф, ми можемо погодитися, що перед нами або зображення пари ідеалізованих воїнів-героїв — юнака (безбородого) і зрілого чоловіка (бородатого), або цілком реалістичне зображення безпанцирних гоплітів із традиційним аргівським щитом, із важкими гоплітськими списами та класичним мечем (ксифосом) у застарілих коринфських шоломах.

Подальша еволюція грецької піхоти на півночі Причорномор'я пов'язана з римською добою. Якщо кілька століть панування римлян у материковій Греції та Малій Азії швидко призвели до розчинення власне грецьких військових традицій у потужній військовій машині імперського Риму, то на віддаленій північнопонтійській периферії самостійний розвиток елліністичної військової справи впродовж римського і пізньоантичного періодів ніколи не припинявся. Найпотужніший в економічному і воєнному відношенні Боспор від I ст. до н. е. розвивав свої збройні сили на підґрунті синтезу елліністичної та римської військових традицій. Поступова перебудова боспорських піхотних формувань за римським взірцем розпочалася за часів запеклого ворога римлян Мітридата VI Євпатора та його сина Фарнака, які в ролі військових інструкторів використовували римських перебіжчиків (*App. Mitr.*, 110). Тіберії Юлії, дружньо налаштовані щодо Імперії, залучали на службу колишніх офіцерів римської армії. Серед них можна назвати Марка Ульпія Пріма, який поставив у 97 р. н. е. статую «свого благодійника» царя Савромата I (*КБН*, № 43). Носій імені Прим (*Πρῆμιος*), популярного серед римських військових, перегринів і відпущеників і вкрай рідкісного для Боспору, навряд чи був місцевим уродженцем. Оскільки він отримав *praenomen* і *nomen* імператора Траяна (98–117 рр. н. е.), коли той був ще намісником у Германії, можна припустити, що цей ветеран, пішовши у відставку, віддав перевагу

Мал. 22

**Надгробок воїна з Керчі
(1951)**

(рис. 26, *Виноградов,*
2004, с. 98)

службі войовничому боспорському цареві, а не життю в римському провінційному місті. Півтора століття по тому на Боспорі з'являється римський вершник¹,

¹ Ἴππευὺς Ῥωμαίων = eques Romanus — «римський вершник», почесне звання. Вершники — за вищстю друга після senatorів верства римського суспільства.

Мал. 23
Таманський рельєф із
зображенням воїнів:
1 — прорисовка стели;
2 — молодий воїн
(реконструкція за
В. П. Толстиковим);
3 — фото стели
(рис. 38, Виноградов,
Горнчаровский, 2009, с. 81) ►

відомий Августам¹ Аврелій Родон, син Лоллея, чю статую встановлено в Пантікапеї у 249 р. (КБН, № 58). Наділений найвищими військовими повноваженнями, він займав посаду намісника царства (*ὁ ἐπί τῆς βασιλείας*) та хіліарха.

Уявити зовнішній вигляд боспорських вояків перших століть нашої ери нам допоможуть, поряд із археологічними знахідками зброї в похованнях, фрескові розписи пантікапейських склепів. Так, на фрагменті розпису склепу 1872 р. представлений невеликий збройний загін на марші (мал. 24). Ліворуч троє піхотинців з плоскими овальними щитами, кожен із яких тримає в правій руці по два списа однакових розмірів. Далі важкоозброєний воїн з аналогічним комплектом наступального і захисного озброєння, доповненого каркасным шоломом і довгим, до колін, лускатим обладунком поверх червонуватого каптана

¹ Σεβαστόγυνωστον — «відомий Августам» (не букв. «той, якого знають імператори») — це епітет або ж титул, відомий далеко за межами Боспору.

3

з довгими рукавами. У всіх вояків помітні короткі мечі на правому боці на кшталт римських гладіусів¹. На

¹ Інтерпретація їхніх мечів як гладіусів, на нашу думку, не очевидна. Так, з огляду на проблемну якість збереження зображення, таке розуміння засновується лише на факті, що підвішені

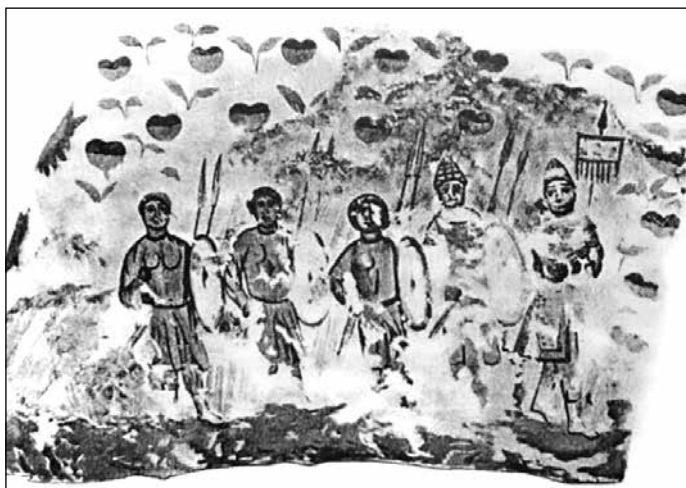
чолі загону крокує одягнений у довгий лускатий обладунок та каркасний шолом прапороносець, на ногах якого — зелені штани і м'які білі чобітки. Він тримає у руках військовий штандарт у вигляді списа з прикріпленим до перекладини прямокутним прапорцем із китицями — вексилум (*vexillum*). Вексилуми виконували подвійні функції — сакральні і тактичні та використовувалися в римських допоміжних військах як знак когорти¹. Поширена в літературі думка про те, що це зображення — один із прикладів запозичення римської організаційної структури і практики управління військами (Горончаровский, 2003, с. 50–51)², насправді не така очевидна, адже у грецьких арміях ще архаїчного і класичного часу були широко представлені значки і штандарти для управління військовими підрозділами на полі бою.

Цілком очевидно, що ця фреска зображує військовий підрозділ на чолі з прапороносцем (точніше — вексиларієм) та командиром на марші. Проте, можна інтерпретувати це зображення і як військово-тактичну одиницю в бою. У цьому разі на зображенні показано лише одну шеренгу з багатьох можливих углибину бойового строю. В такому шикуванні перші два ряди, склалися б із важкоозброєних воїнів (командир і прапороносець на мал. 24), а наступні ряди мали б утворюватися з бійців без захисних обладунків, але з відносно великими щитами. Якщо більшість

мечі з правого боку, а довгий меч правою рукою витягнути з «правосторонніх» піхов важкувато.

¹ Пізніше вексилуми стали знаменами окремих збройних контингентів, виділених зі складу легіонів, ауксилій та кавалерійських ал. До нашого часу дійшов лише один екземпляр, що зберігається нині в Державному Ермітажі. Він датується III ст. н. е. та походить з Єгипту, де унікальні кліматичні умови гарантують набагато кращу, ніж у Європі, ступінь збереженості виробів із органічних матеріалів. Це ляне полотнище червоного кольору розміром 50 x 47 см, на якому зображено богиню перемоги: Вікторія, стоячи на земній кулі, правою рукою простягає лавровий вінок, а лівою тримає пальмову гілку.

² За повідомленнями Арріана, ще Мітридат Євпатор намагався запозичувати досконалу для свого часу тактику римської піхоти. А в описі римсько-боспорської війни 45–49 рр. н. е. Тацит згадує оснащених римським озброєнням боспорців.

Мал. 24
Боспорські вояки.
Фрагмент розпису
Стасівського склепу
1872 р., II ст. н. е.
(АДЖ. Табл. LXXXI, 2)
(рис. 14, Горончаровский,
2003, с. 49)

боспорської піхоти справді не мала захисних обладунків, отже тактично вона виступала або як легка піхота типу пельтастів класичного й елліністичного періодів, або як «універсальні» солдати. В разі універсальності боспорські піхотинці на відстані мали б працювати метальною зброєю (дротиками, списами, пращами тощо), а в ближньому бою діяти списами і більш довгими, ніж римські гладіуси, мечами, утворюючи «стіну» зі щитів, подібно до ранньосередньовічних германців, які також не були масово забезпечені панцирами.

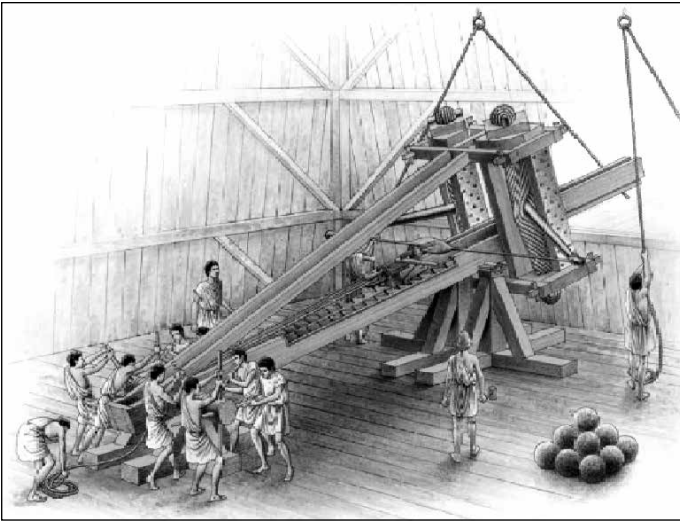
4.4. Артилерія та облогові механізми

Перші десятиліття, якщо не століття, історії давньогрецьких колоній Північного Причорномор'я пройшли без застосування військових машин і механізмів. Головним супротивником еллінів були місцеві варвари, тоді ще не здатні до оволодіння складними військово-інженерними технологіями, про що говорять відносно слабкі і низенькі фортифікаційні споруди архаїчних поселень північнопричорноморських греків. Не раніше IV ст. до н. е. ситуація зрушилася з місця: на той час стіни фортечних башт і мурів будуються вже досить міцними, щоб могли протистояти і катапультам, і таранам; військові судна облаштовуються палубами, придатними для монтажу на них металевих установок. Крім того, на теренах фортець археологи під час розкопок знаходять

спеціально підготовлені кам'яні ядра, придатні для використання в катапультах, хоча, зрозуміло, що самих машин, з огляду на недовговічність матеріалу — деревини, шкіри й жил — знайдено не було.

Складне облогове устаткування активно використовувалося ще в давньоєгипетській, вавилонській, асирійській арміях, спадкоємцем технологій яких стали стародавні перси. В Елладі тривалий час не було навіть натяку на щось подібне. Ще в V ст. до н. е. найефективнішим способом здобуття ворожої фортеці залишалася її повна або часткова облога. Вали й рови навколо фортець наштовхнуло на думку про можливість підведення насипу безпосередньо під ворожу стіну для того, щоб стрілки і пращники, ховаючись за палісадом, поливали «вогнем» захисників, яких бажано було зігнати зі стін, щоб туди висадилися відбірні піхотинці. Ще одним засобом проникнення всередину оборони противника було застосування тарана — важкої колоди з окованим залізом кінцем (нерідко у вигляді баранячої голови), яку підвішували під дерев'яними розпірками, вкритими дахом від стріл, каміння та розпеченої смоли чи олії. Таран мав розбивати міську браму (захисники, як правило, встигали замурувати її зсередини) або слабкі ділянки куртин і башт. До речі, цілком імовірно, що так званий «троянський кінь» — це величезний таран, залишений данайцями під стінами Іліону¹. Між іншим, Деметрій Поліоркет після невдалої

¹ Легенда про троянського коня з першого погляду дуже дивна. Відразу викликає здивування сам факт, покладений у її основу. Ахейці, що удавано відпливають, вирішують залишити в дарунок богам поспішно виготовленого з дерева коня, у порожнє «черево» якого залазять бійці-диверсанти. Напис на «коні» сповіщав, що то дарунок вищим силам: «Благополучно повернувшись до дому, елліни поставили цей подячний дарунок богині Афіні». Чому коня? Але троянців це питання не цікавить. Начебто цілком природно, коли армія в поспіху відступає, вона має залишити, нехай навіть в ім'я богів, спеціально для цього побудований макет коня. Троянці сперечаються лише про те, чи забрати його в місто, чи знищити. Розшифровка давньої легенди, насправді, проста. Уявіть собі примітивний таран, так-так, саме таран, що використовувався для розбивання міських мурів, веж та укріплених воріт. Довга колода, кінець якої окутий металом, підвішена

Мал. 25

**Трьохталантовий камнемет
Деметрія Поліоркета. Здатен
був кидати ядра вагою більше
78 кг. Сучасний малюнок
(Campbell, p. C)**

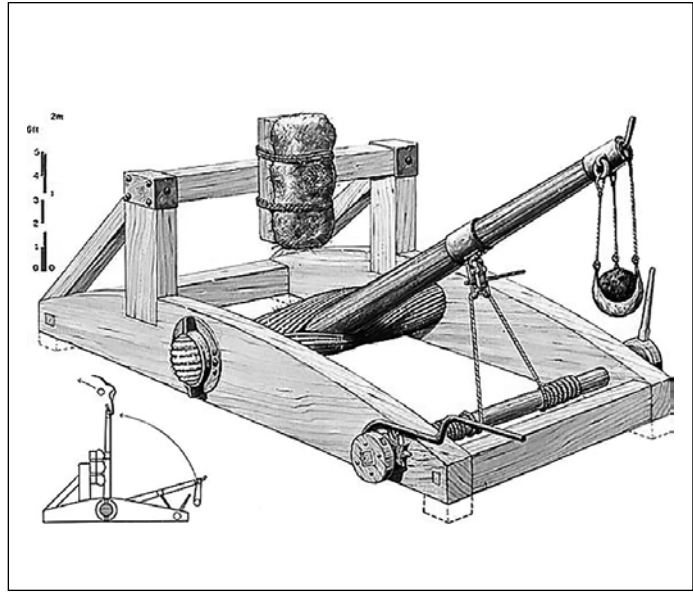
облоги Родосу в 305 р. до н. е. так само змушений був кинути під стінами міста всю свої величну облогову техніку (мал. 25), з переплавлених залізних частин якої родосці зробили одне з семи чудес світу — Колос Родоський — величезну статую бога Геліоса, що допомагав їм у боротьбі.

Перший металевий пристрій було винайдено близько 400 р. до н. е. на Сицилії, у Сіракузах. Із цього артилерійського знаряддя, що приводилося в дію мускульною силою людини, згодом розвинулося кілька сімейств складних металевих установок. Розвиткові металевій артилерії (катапульти) та різноманітних облогових пристроїв (таранів, критих драбин, багатоповерхових пересувних башт) посприяв сіракузький тиран Діонісій I (406–367 рр. до н. е.), справжній ентузіаст цієї справи.

З назвами металевих установок у літературі від давнини до сьогодні панує страшний безлад через плутанину між грецькими і латинськими термінами, туманний виклад технічних питань у працях

на дерев'яній рамі, що спирається на чотири міцні ноги. Попереду стирчить ніби голова тарана, позаду звисають канати, за які його розгойдували... Не дивно, що його прозвали «конем». Пізніше всім знаряддям давали подібні ж назви. Відомі, приміром, металеві установки — балісти та катапульти, які називалися скорпіонами та онаграми («дикими віслюками») (Коннолли, 2000, с. 276).

Мал. 26
**Онагр (одноплечовий
 камнемет, в якому
 використовуються пучки
 жил / волос, а для підсилення
 кидка враховується принцип
 праці), близько 350 р. н. е.
 Сучасний малюнок
 (Вэрри, 2004, с. 183)**

античних авторів та їхніх середньовічних інтерпретаторів, змішування назв металевих машин узагалі (катапульта) з назвами їхніх конкретних різновидів (скорпіон, онагр).

В основі всіх металевих машин лежать принципи двох класичних видів ручної металевої зброї — праці та луку. Йдеться про використання потенційної енергії зігнутого / скрученого пружного елемента (як у луку) та подовження плеча **кидального** важеля при обертальному русі для збільшення лінійної швидкості снаряда (як у праці). До принципу праці дійшли тільки в онаграх (мал. 26, 27), а до цього всі металеві машини представляли собою імпровізації на тему лука або арбалета (мал. 28, 29).

Доти, доки металеві та облогові пристрої знайшли своє активне застосування на півночі Понту, вони встигли пройти значну еволюцію. На жаль, ми не маємо прямих свідчень письмових джерел щодо їх застосування за класичної та елліністичної доби ані в Ольвії, ані в Херсонесі, ані на Боспорі. Проте існують археологічні підтвердження. Катапульти використовувались у системі оборони Пантікапея (мал. 30). У результаті розкопок поселень Східного Криму Золоте Плато і Генеральське-Західне в шарах, датованих 260-ми роками до н. е., серед слідів пожеж і руйнувань, біля підніжжя фундаментів стін знайдені погнуті (тобто використані) наконечники

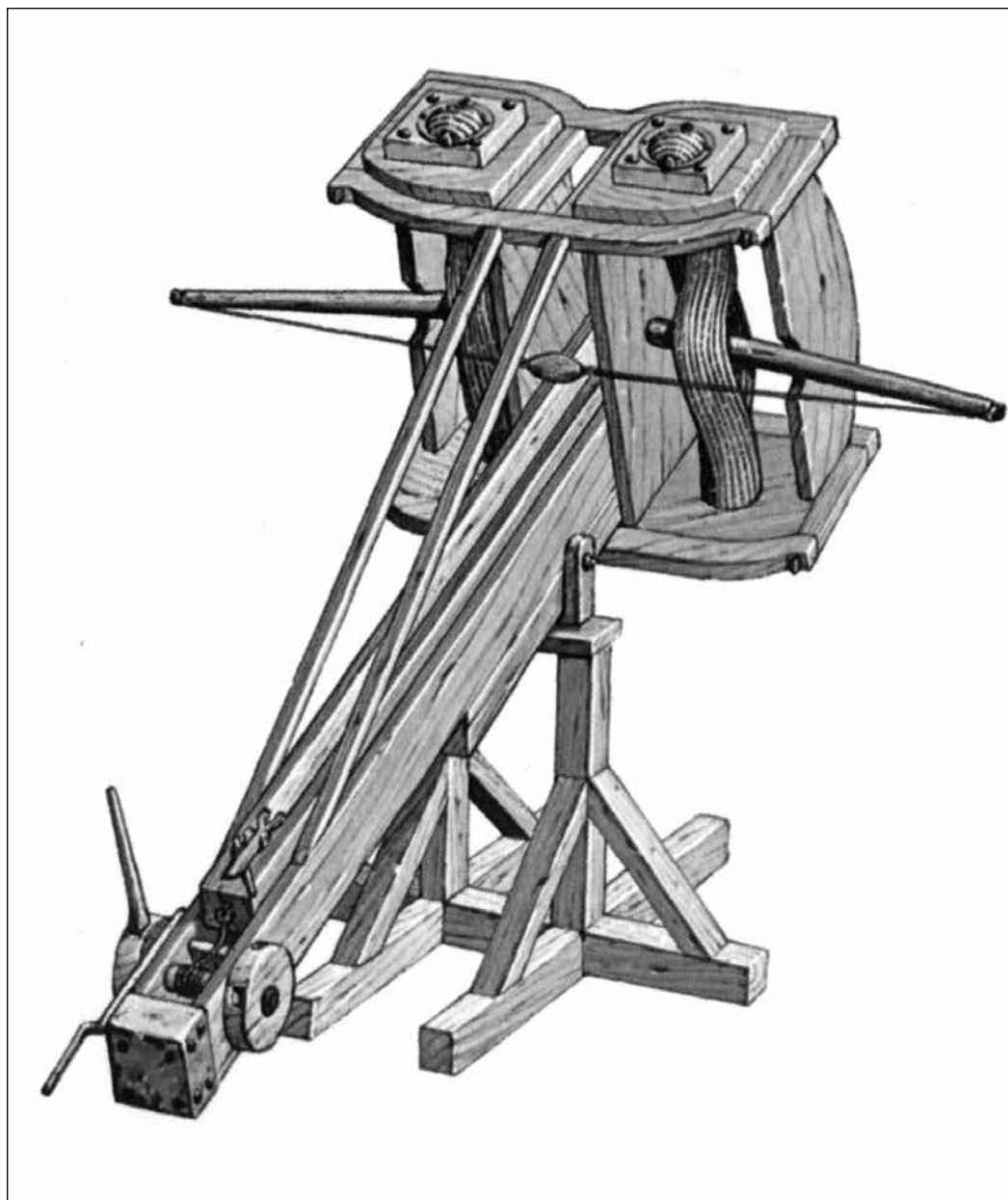

Мал. 27

Онагр. Сучасний малюнок
(Campbell, p. G)

залізних стріл скіфського типу. На підлозі двох будинків у Золотому Плато під стінами, що впали, було знайдено три людських скелети, в кістках хребта одного з них стирчав залізний наконечник стріли. Це означає, що нападники обстрілювали поселення з луків; захисники поселень у боротьбі з супротивником активно використовували кам'яні ядра, що можливе тільки за умов застосування металевих машин. Унаслідок розкопок Німфея було відкрито проїзд в оборонній стіні, закладений великим камінням так, щоб залишилася невеличка хвіртка для вилазок. Біля оборонної стіни було знайдено кам'яні ядра для металевих установок та бронзові наконечники стріл. Фахівці датують знахідки або 310/9 р. до н. е. і пов'язують їх із міжусобицею синів Перісада I, або серединою III ст. до н. е. і пояснюють масованим натиском на Європейський Боспор кримських скіфів.

Більш-менш надійні письмові свідчення про застосування металевих машин стосуються лише пізньоантичного часу, і то — це повідомлення середньовічного автора (53-я глава трактату Константина Багрянородного «Про управління імперією»). Явним свідченням використання катапульта була поява на флоті кораблів із суцільною палубою — так званих суден-катафракта, значно зручніших для монтажу артилерійських знарядь, ніж кораблі без палуби або

Мал. 28
Баліста, або камнемет
(літобол)
 бл. 335–50 рр. до н. е.
 (Вэрри, 2004, с. 78–79, 182)

з частковим палубним перекриттям, чи кормовими і носовими бойовими надбудовами. Використання облогово-метальних систем у сухопутному війську періоду римського домінування підтверджується археологічними й іконографічними джерелами. Зокрема, під час розкопок боспорської фортеці Ілурат у шарах II ст. н. е. виявлено вапнякове ядро діаметром 20 см та вагою 3 кг, без слідів сколів, які мали

Мал. 29

Реконструкція балісти Вітрувія (2002, А. Вілкінс).

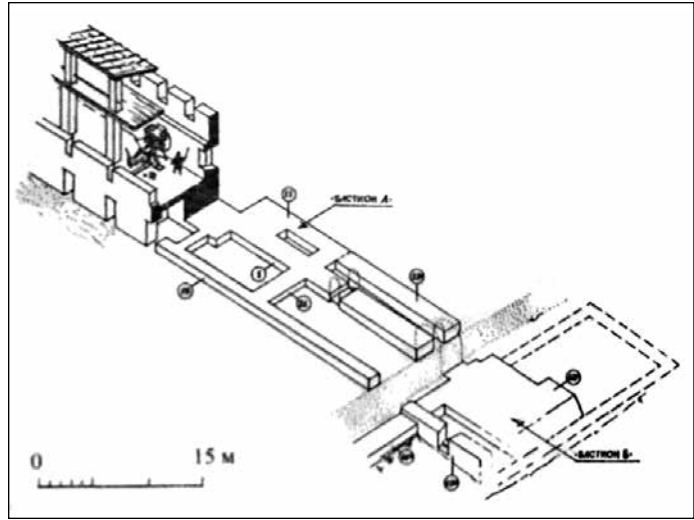
Така установка мала метати 26 кг ядра. Йосип Флавій твердив, що зона ураження складала 400 м, Філон Візантійський визначав найефективнішу відстань «вогну» у 160 м. Сучасна репліка, перед тим як розламати, виявилася здатною відпрацювати тільки на 90 м.

(Campbell, p. 33)

б утворитися в разі, якби його випустили по фортеці ззовні. Це означає, що на верхніх площадках башт Ілурату встановлювалися металеві машини. З огляду на розмір ядра, це могли бути як двоплечові балісти типу «скорпіон», так і одноплечові «онагри».

Пізні скіфи — вірогідні супротивники ілуратців у цей час також володіли сучасною облоговою технікою. Приміром, під час розкопок однієї з монументальних будівель Неаполя Скіфського було виявлено графіті — нашкрябане на штукатурці зображення колісного тарана з похилим дахом, датоване II ст. н. е. Головною ударною силою такої зброї була потужна балка з наконечником із кованим залізом. Вона підвішувалася на ланцюгах до іншої балки, закріпленої упорами. Судячи зі слідів виявленого поряд із південною баштою Ілурату пролому в оборонній стіні, захисникам фортеці довелося на практиці познайомитися із можливостями такої стінобитної машини.

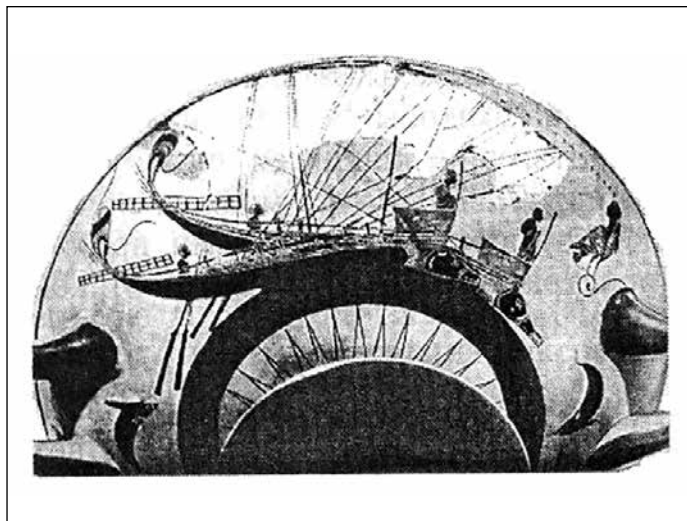
Мал. 30
 Акрополь Пантікапея.
 Куртина, призначена для
 встановлення катапульт
 (реконструкція
 В. П. Толстикова)
 (рис. 66, Виноградов,
 Горнчаровский, 2009, с. 143)

4.5. Флот: типологія, кількість, базування, озброєння

Розвитком морської справи і зокрема військово-морських сил держав Північного Причорномор'я присвятили свої праці Б. Г. Петерс, В. Д. Блаватський, Л. П. Маринович, В. Н. Таскаєв, Н. П. Писаревський. Їхні наукові надбання використано в цьому підрозділі.

У VI–V ст. до н. е. будівництво морських суден мало невеликі масштаби, набувши найбільшого розмаху в IV–III ст. до н. е. та від другої половини II до I ст. до н. е. включно. Залежно від конструктивних особливостей та призначення кораблі поділялися на невеликі за тоннажністю промислові судна, торгові, військові та військово-транспортні. В. І. Кадеєв та С. Б. Сорочан указують, що для вантажних перевезень використовувалися однощоглові кораблі з мінімальною тоннажністю в 2–9, а зазвичай 200–300 тонн. Натомість В. М. Таскаєв бере за середню для північнопонтійських суден тоннажність у 45 т. Для порівняння: знайдений поблизу входу в марсельський порт грецький корабель, що затонув наприкінці IV ст. до н. е., вміщав 10 тис. амфор з вином, маючи тоннаж у 500 тонн. Дрібніші судна перевозили 500–1000 амфор. Річками греки доставляли товари на невеликих суднах, а мілководними притоками — на плоскодонних човнах (мал. 31).

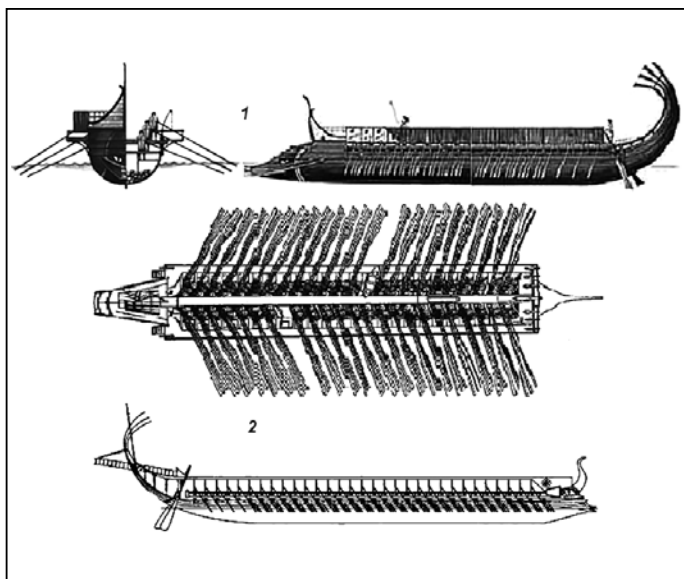
Мал. 31

Грецькі торгові судна,
що мали виключно вітрильне
озброєння. Деталь розпису
на чорно фігурній кераміці.
Близько 520 р. до н. е.

Через обмеженість простору, необхідного для зберігання продовольства, на борту військового корабля довгі морські операції на значному віддаленні від суші були неможливі. Відповідно основною метою морської війни в класичну й елліністичну епохи було не забезпечення контролю над морем, а попередження нападів ворожих та піратських кораблів на торгові судна або прибережні місцевості. Досить обмежений радіус дії флоту вимагав від міст із морськими інтересами мати гавані, військово-морські бази і командні пункти з необхідною інфраструктурою для забезпечення кораблів, тобто для постачання їм матеріалів, їжі та екіпажів. Місцевості, що надавали подібні можливості, завжди знаходилися під жорстким контролем. Зовсім не випадково на межі V–IV ст. до н. е. за Феодосію з її дуже зручною гаванню йшла запекла боротьба між Гераклеєю Понтійською, потужною чорноморською державою, та все ще слабким у військово-морському відношенні Боспором. Так само не дивно, чому від I ст. до н. е. до II ст. н. е. Боспор не поспішав відпускати зі своїх обіймів Херсонес Таврійський, тоді вже наділений статусом елевтерії (свободи) — формальної незалежності. Адже Херсонес дозволяв контролювати найкоротший прямий морський шлях між південним і північним узбережжями Чорного моря — від мису Карамбій у Пафлагонії до мису Кріуметопон (Баранів лоб) у Таврії (сучасні Керемпе у Туреччині та Сарич — самий південний мис Криму). Саме через цю обставину

Мал. 32

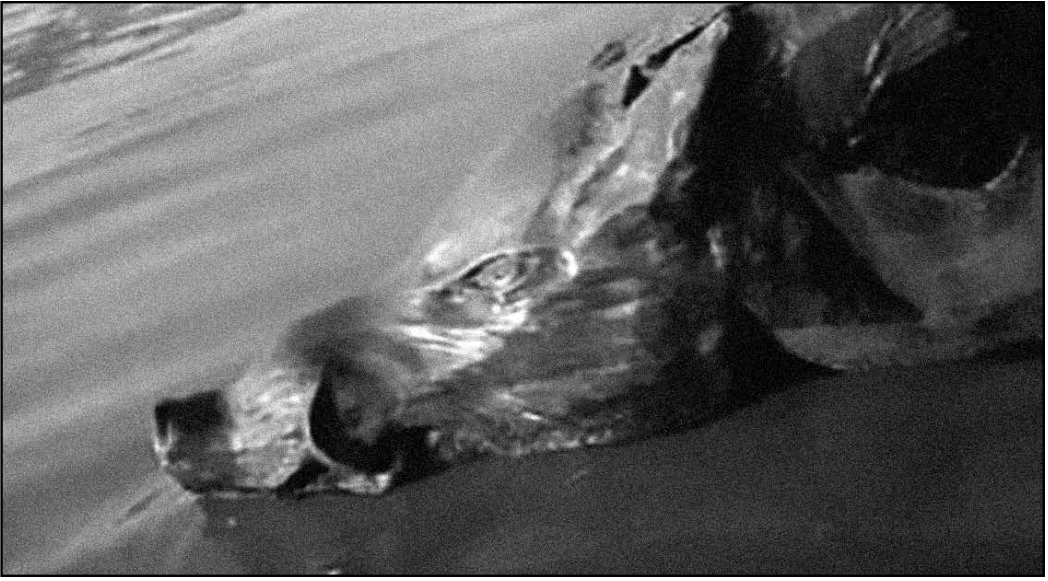
Еллінські бойові кораблі:
 1 — рання грецька трієра;
 2 — грецька безпалубна
 (афракта) трієра з наскрізним
 проходом. Проекції
[http://www.xlegio.ru/navy/
 ancient-ships/greek-navy/](http://www.xlegio.ru/navy/ancient-ships/greek-navy/)

римляни, відколи вирішили перебрати на себе щільний контроль за понтійською акваторією, розмістили в II ст. н. е. постійні гарнізони і флот у Херсонесі та Хараксі — для контролю за маршрутами у центрально-чорноморському басейні, а також в Ольвії — для контролю за північно-західним Понтом, залишивши Боспор, як сателітну державу на сході Понту, без окупації. У масштабах Східного Середземномор'я свого часу подібну логіку сповідували елліністичні монархії: Македонія Антигонідів і Птолемеївський Єгипет виявляли надзвичайну активність у справі підкорення прибережних міст на островах (особливо Евбеї, Фері, Самофракії, Самосі, Кіпрі, почасти — на Криті) і вздовж узбережжя Малої Азії і Сирії — Палестини. Це підкорення набувало відмінних форм — від непрямого контролю через укладання союзу до прямого — шляхом розміщення гарнізону.

Немає жодних сумнівів у тому, що мешканці **Борисфеніди** мали відносно потужний як для дрібного поселення флот, що випливало з необхідності контролювати гирла Гіпаніса¹ і Борисфену. Судячи з повідомлень античних авторів — Геродота, Страбона, Птолемея, Плінія та ольвійських написів — декрету на

¹ Гіпаніс (Ἰπανίς від «буйна, бурхлива») — давньогрецьке найменування Південного Бугу; інколи під цим іменем у еллінів фігурує і Кубань.

честь Нікерата, сина Папія, в околицях **Ольвії Пон-тійської** знаходилися невеликі, але цілком достатні та, головне, близько розташовані джерела корабельного лісу. Н. І. Сокольський виділив три таких джерела: 1) Гілея, 2) район середньої течії Дністра, в тому числі околиці Тіри, 3) імпорт із Криму і Синопи. Обставинами, що полегшили становлення ольвійського військового флоту, була широка посередницька торгівля в Північно-Західному Понті та налагодження торговельних зв'язків з населенням Лісостепу та внутрішніми областями Східної Європи до Уралу включно, які спиралися на розгалужену річкову мережу регіону. За свідченням Страбона (VII, 3, 17), Ольвія мала і власний порт, і окрему гавань на Березані. Загальні уявлення про порт можна отримати зі скупих повідомлень Геродота (IV, 18) та Діона Хризостома (XXXVI, 48); археологічно портова частина Ольвії, на жаль, не виявлена, можливо, через її затоплення. Про політичну історію флоту та його участь у внутрішньопонтійських конфліктах можна тільки здогадуватися: джерела дозволяють припускати активне використання флоту проти піратів, що здійснювали рейди проти ольвійських замських володінь і самого міста, та для захисту в останній третині III ст. до н. е. священного острова Ахілла — Левки, покровителем якого була вся громада ольвіополітів, від зазіхань одного з еллінських західнопонтійських полісів.

Мал. 33

Бронзовий таран (ростр) дієри «Івлія», вага 300 кг. Фото: В. Березовський; «Івлія» — сучасна реконструкція (репліка) двохрядного гребного корабля (1989–1994)

[https://ru.wikipedia.org/wiki/](https://ru.wikipedia.org/wiki/Ивлия_(диера))

Ивлия_(диера)

Найповніші дані про морський флот Ольвії, що є у розпорядженні науки, датуються кінцем IV — останньою третиною III ст. до н. е. Кількісний склад флоту Ольвії невідомий, проте є дані про номенклатуру кораблів. До флотського складу входили крейсерські судна типу *трієри-катафракти*¹ та *пентеконтори*², що складали основу військово-морської

¹ Трієра (τρι-ήρης) — судно з трьома рядами (ярусами, поверхами) весел; трієра-катафракта (τρι-ήρης κατάφρακτος) судно з трьома рядами весел та суцільною палубою. За Фуکیدом, першу трієру було збудовано близько 650 р. до н. е. коринфянами (мал. 32). Вона була подальшим розвитком ідеї багатоярусного гребного корабля з максимальною довжиною до 42 м. На рівні ватерлінії трієра мала ширину 5 м, що за довжини в 35 м дає співвідношення довжини до ширини 7:1, а за довжини 40 м — 8:1; на рівні палуби чи коробчастої надбудови для гребців верхнього ярусу (парадосу) це співвідношення падає до 5,5–6:1. Типова грецька трієра мала на кожний борт 27+32+31=90 (усього 180) гребців, 12–30 воїнів, 10–12 матросів. Гребцями і матросами керував келейст, трієрою в цілому командував трієрарх. Весла всіх трьох ярусів мали однакову довжину, оскільки гребці різних ярусів розташовувалися не на одній вертикалі, а на кривій, що утворювалася бортом трієри. Таким чином, лопаті весел усіх ярусів входили у воду під різними кутами.

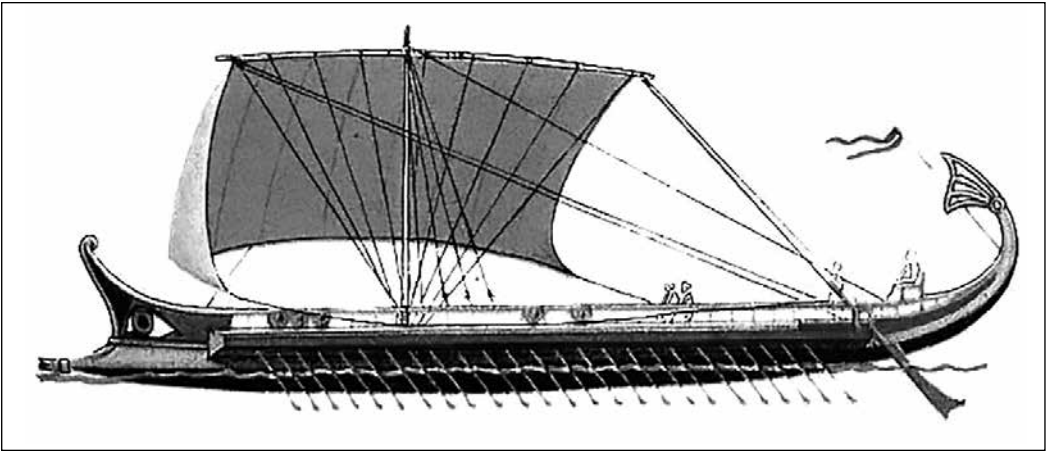
Такі судна будувалися без шпангоутів, за зовнішніми шаблонами, з кріпленням обшивки нагелями. Довжину весел оцінюють у 4–4,5 м. Оцінки швидкості варіюються від 7–8 вузлів до крейсерської швидкості у 9 вузлів упродовж 24 годин, коли кожні 8 годин гребці одного з ярусів відпочивають. Як і пізніші римські кораблі, грецькі трієри оснащувалися буферним тараном (про-емболоном) та бойовим тараном у формі тризуба або кабанячої голови, що було характерно для Причорномор'я (мал. 33).

Трієри не мали стаціонарних щогл, але майже всі були оснащені однією-двома (а той трьома) знімними щоглами. При попутному вітрі вони швидко монтувалися зусиллями матросів. Центральна щогла встановлювалася вертикально і розтягувалася для стійкості тросами. Носова, призначена для невеликого паруса (артемон), встановлювалася нахилено. Третя щогла, така ж коротка, як і носова, теж несла невеликий парус і розташовувалася у самому кінці палуби на кормі.

² Пентеконтор (πεντηκόντορος — «п'ятдесяти весловий») — корабель з п'ятдесятьма веслами або гребцями, являв собою однорядне гребне судно, з кожного борта якого було по 25 весел

мощі полісу. До речі, згадка про трієру в IV ст. до н. е. підтверджує загальну тенденцію, властиву державам Північного Причорномор'я — пізнє входження цього класу кораблів до військових флотів регіону. Крім трієр для вирішення військових завдань використовувалися також вантажно-торговельні судна, проте чи належали вони державі, чи були мобілізованими кораблями приватних осіб — нині сказати важко. Так чи інакше, у декреті на честь Протогена чітко сказано: «коли місто платило фрахти приватним особам, які возили камені, через те, що громадські судна (кораблі казенні, державні — *πλοῖν τὰ δημόσια*) були зіпсовані і не мали нічого з оснастки, він [Протоген] запропонував їх полагодити, витративши на все це 200 золотих» (IOSPE, I², 32). Організація військово-морської справи перебувала під державним контролем: декрет на честь Антестерія і графіті III ст. до н. е. на стінці червоно-глиняної амфори фіксують наявність колегії навклерів («корабельників») як державного інституту. Декрети на честь Протогена та Антестерія вказують на існування релігійно-професійних недержавних об'єднань приватних осіб — фіасів (товариств) навклерів (судновласників), що свідчить про наявність поряд із державним (*τὰ δημοσία*) також і приватного (*τὰ ἰδιωτεία*) флоту. Інше джерело — напис на фрагменті амфори, знайденої в 1963 р.,

(мал. 34). Виходячи з того, що відстань між гребцями не може бути менше 1 м, довжина гребної секції буде 25 м, а якщо додати по 3 м на носову та кормову частини, загальна довжина судна може бути оцінена в 28–33 м. Завширшки корабель мав близько 4 м, максимальну швидкість — 9,5 вузлів (17,5 км/год). Пентеконтори були переважно безпалубними (грец. афракта, мал. 32), відкритими кораблями. Спочатку пентеконтор використовувався в основному для «самоперевезення» військ. На веслах сиділи ті самі воїни, які згодом, зійшовши на берег, вели війну (див.: «Іліада», «Одиссея», «Аргонавтика»). Інакше кажучи, пентеконтор не був кораблем, спеціально призначеним для знищення інших кораблів, а був швидкохідним військовим транспортом (подібно до дракарів вікінгів чи лодій слов'ян, на веслах яких сиділи звичайні дружинники). Поява на пентеконторах тарана означала, що в певний момент ворожі міста-держави й коаліції Егейського басейну прийшли до думки, що краще топити ворожі кораблі разом з бійцями до того, як ті виберуться на берег.

Мал. 34
Пізній грецький пентконтор

також указує на існування в Ольвії колегії навклерів, що обиралася на певний термін для управління державним морським транспортом. Державний флот частково комплектувався за рахунок так званих літургій — добровільних внесків та особистих зусиль найзаможніших громадян. Спираючись на дані ольвійських написів, фахівці частково встановлюють професійний склад морської верстви Ольвійського полісу, до якої належали емпори (великі купці, *εμποροι*), фортегесії (від *φορτηγικός, φορτηγός* вантажний: вантажники або торговельні агенти по перевезенню вантажів — логісти чи експедитори) та навклери (судновласники, *ναυκληροι*).

Н. П. Писаревський припускає, що «демократичний лад, установлений у Ольвії в IV–III ст. до н. е., мав одним із своїх наслідків появу державного військового флоту, який у силу історичних обставин (скіфський протекторат, облога Зопіріона, сарматський фактор) не перетворився на знаряддя боротьби полісу ані за гегемонію, ані за морське панування на Понті Евксинському — талассократію» (Писаревський, 2001, с. 20).

Херсонес Таврійський розташовувався на перетині найважливіших торгово-суднохідних трас північної акваторії Понту Евксинського: двох каботажних — Пантікапей–Херсонес й Істрія–Херсонес та двох прямих — Синопа–Херсонес й Істрія–Херсонес. Власне це стало визначальним фактором для заснування Гераклеєю Понтійською дорійського поселення в Південно-Західному Криму. Виведення гераклеотами колонії в Крим разом із заснуванням на

західному узбережжі Чорного моря Каллатісу мало скласти передумови для контролю над морськими комунікаціями західної половини Понту. Дорійська колонізація з самого початку мала яскравий сільськогосподарський характер. З доходами від ведення сільського господарства на хорі Херсонеса, що постійно розширювалася (Маячний півострів, Гераклеїський півострів, Північно-Західний Крим), могли впевнено сперечатися тільки прибутки від торгівлі — регіональної та посередницької з Іонією, Афінами, Ольвією, Синопою, східно- і західнопонтійськими полісами, населенням східноєвропейського Лісостепу, що доходили до 100 %. Захист морських шляхів в інтересах Херсонесу забезпечувався його метрополією Гераклеєю, що володіла одним із найпотужніших військово-морських флотів регіону. Наслідком цього була відсутність гострої потреби у розбудові власного військового і торгового флоту. Такий стан справ віддзеркалений у декреті на честь Діофанта, де повідомлялося про десантні операції за участю херсонеського флоту: поліс розглядав кораблі переважно як транспортний засіб для доставки гоплітів на театр військових дій. На думку сучасних фахівців, ще однією причиною відносної слабкості херсонеського флоту була соціально-політична система і тип полісу: херсонеська держава формувалася не як демократична, а як олігархічна з елементами аристократії, що, згідно з Аристотелем, не сприяло розбудові великого флоту, що став би організаційною та політичною опорою нижчих, найбільш прошарків демосу (*Arist. Pol., 1327 b, 11–12*). Як бачимо, флот не займав провідного місця в структурі збройних сил та морській торгівлі полісу, не відігравав першорядної ролі в його політичній організації і політичній історії (*Писаревский, 2001, с. 15–16*).

Наявні дані дозволяють припустити, що до складу херсонеського флоту з IV ст. до н. е. входила крейсерська трієра-катафракта, тобто трьохрядний гребний лінійний корабель з тараном і суцільною палубою. У складі торговельно-вантажного флоту міг перебувати корабель типу того, що затонув поблизу Донузлава. Він мав вантажність 11 т та належав до класу так званих «круглих» кораблів (*στρογγύλον πλοῖον*). Такі судна завширшки були набагато більшими, ніж досить вузькі, продовгуваті військові кораблі, та мали

Мал. 35

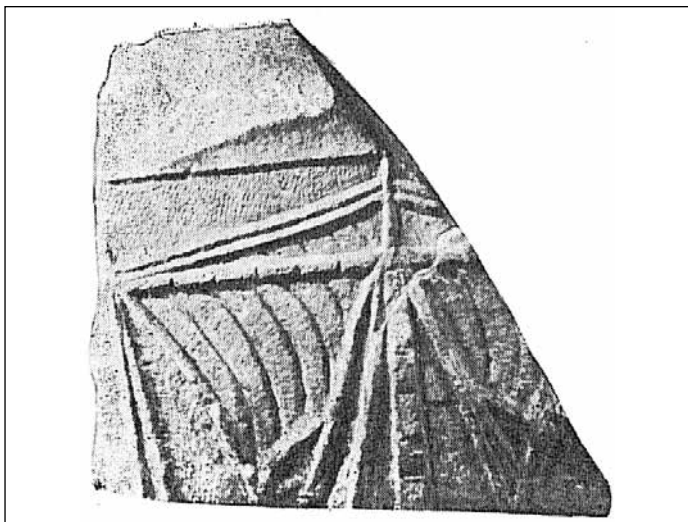
Модель торгового судна.
Комп'ютерна модель
копії торгового судна, що
затонуло наприкінці IV ст.
до н. е. неподалік від порту
Кіренія (Кіпр) з вантажем
родоського вина
[http://www.xlegio.ru/navy/
ancient-ships/to-the-question-
of-ancient-seafaring/](http://www.xlegio.ru/navy/ancient-ships/to-the-question-of-ancient-seafaring/)

заокруглену передню частину, на відміну від гостроносих військових суден, устаткованих спереду тараном (мал. 28, 29). Наприкінці III ст. до н. е., як про це свідчать зображення на монетах, флот Херсонесу міг складатися з однієї військово-транспортної трієри зразку V ст. до н. е. та великогабаритної крейсерської трієри-катафракти з суцільною палубою. Століттям пізніше (110–107 рр. до н. е.) під час повстання Савмака на Боспорі і херсонесько-скіфських війн у його складі перебували військово-транспортні *трієри* для забезпечення десантування гоплітів (*‘οπλίτ-αγωγός ναυς, трієри-гоплітоγοι*)¹ та посильне судно (*πλοῖον*), що виконувало екстраординарні рейси. Цей корабель відносився до класу торговельних, як про це свідчить рельєфне зображення на боковій стіні херсонеського «наварху» II–III ст. н. е. Нарешті, в I ст. до н. е. — I ст. н. е. Херсонес, можливо, мав у розпорядженні крейсерську трієру-катафракту, що здійснювала контроль за західним узбережжям Криму.

У Херсонесі про централізацію у володінні та використанні морських торгових суден свідчить

¹ Інколи трієри оптимізувались не для морських битв, а для транспортних перевезень. Такі трієри називалися гоплітогоги (для піхоти) і гіппагоги (для коней). Принципово вони нічим не відрізнялися від звичайних, але мали підсилену палубу та — у гіппагогах — більш високий фальшборт і додаткові широкі сходи для коней.

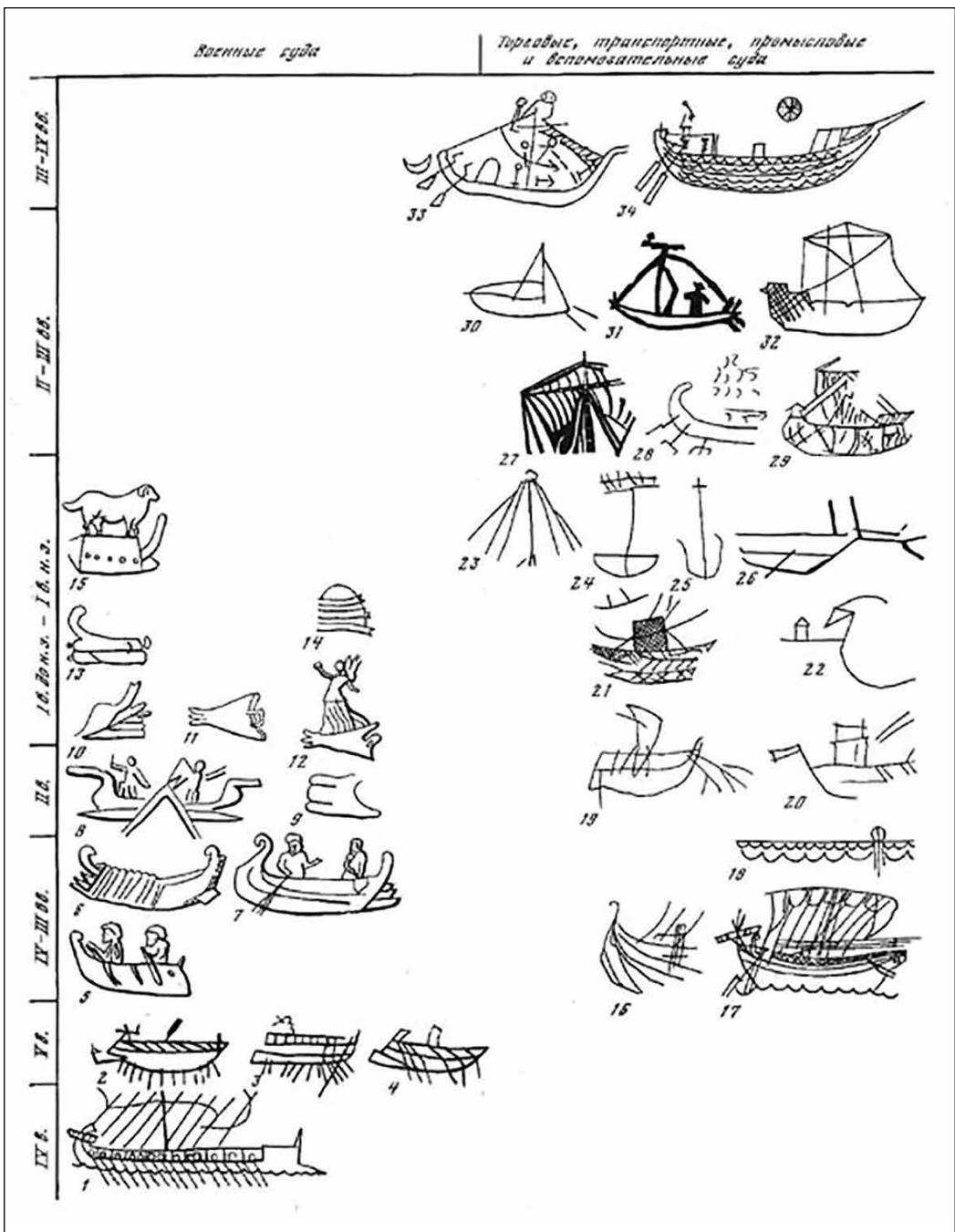

Мал. 36

Парусне оснащення торгового судна. Рельєф II–III ст. н. е., Херсонес. Чітко видно трикутні вітрила (siquarium) над реєю.

<http://www.xlegio.ru/navy/ancient-ships/to-the-question-of-ancient-seafaring/>

громадянська присяга рубежу IV–III ст. до н. е., що забороняла вільний вивіз хліба з підвладних територій будь-куди, крім самого міста — монополіста у зовнішній торгівлі хлібом. Власний торговельний флот Херсонеса був у 100 разів меншим, ніж було потрібно для експорту, приміром, вина, яке вироблялося на клерах полісної хори. (Якщо один корабель був потрібний для вивезення врожаю з одного клеру, то максимальною цифрою, нехай і не забуваючи про можливість здійснення одним судном кількох рейсів, буде 580 кораблів/рейсів.) Перевезення вантажів і товарів здійснювалося за рахунок наймів і фрахту кораблів, що належали судовласникам з інших полісів. Навіть представники херсонеської економічної верхівки не мали можливості утримувати великий флот, виступаючи щодо нього у відношенні кооперації або виконання колективної трієрархії. Справа в тому, що будівництво й утримання однієї трієри коштувало дуже і дуже багато. Як свідчить Аристотель, тільки вартість будівництва трієри обходилася замовнику в 1 талант (*Arist. Ath. Pol.*, XXII, 7). У 3 обола обходилося утримання одного зі 192 (нехай 162 за вирахуванням гоплітів) членів екіпажу трієри. До того ж улаштування порту, доків і арсеналів відняло в афінян 1000 талантів (*Arist. Ath. Pol.*, XXIV, 3). Якщо утримання флоту виступало важким тягарем для полісагегемону, то що ж казати про заштатну периферійну державу, зосереджену на аграрному секторі своєї економіки та переважно транзитній морській торгівлі?

Мал. 37. Прорисовки кораблів різного типу і призначення з різноманітних речей і предметів, знайдених на Боспорі, VI ст. до н. е. — IV ст. н. е. Ліворуч зображені військові кораблі, праворуч — торгові, транспортні, промислові та допоміжні: 1 — військове судно з тараном, малюнок на горловині чорнофігурної посудини, кінець VI ст. до н. е., Пантікапей; 2-4 — судна з таранами, графіті на кришці лекани, Мірмекій, V ст. до н. е.; 5 — дієра на щитку каблучки, Пересип, кінець

З 62 р. н. е. Херсонес стає базою кораблів римського флоту, до складу якого входили крейсерські і транспортні судна — *лібурни*. Кількість бойових одиниць цього флоту невідома, але судячи по аналогії з повідомленнями Йосипа Флавія про достатність 40 кораблів для забезпечення порядку на Понті, можна припускати, що якась частина з цього числа постійно перебувала в Херсонесі як в одній з головних морських баз римського панування в Понті Евксинському. Кораблі, дислоковані у Херсонесі, належали до римської Мезійської ескадри (*Moesica Classis*).

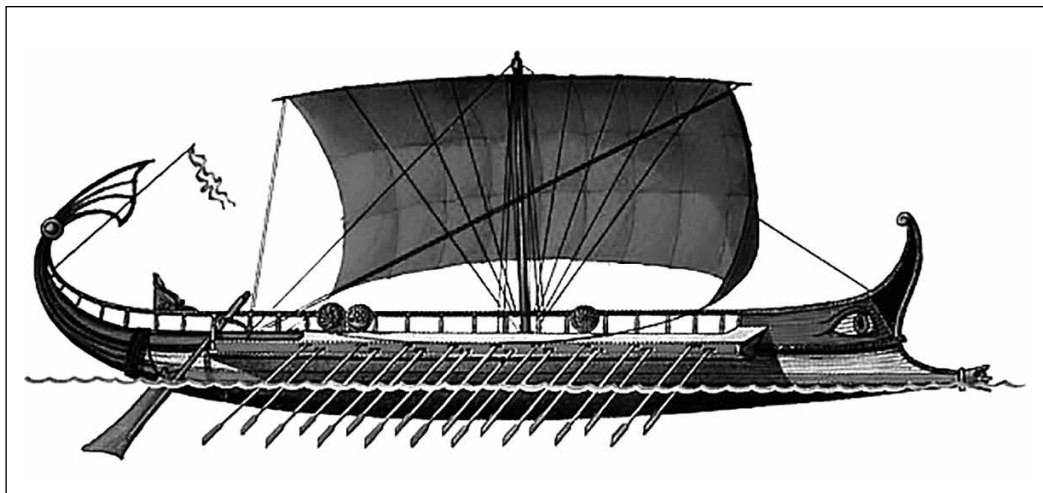
Таким чином, громада Херсонесу або зовсім не утримувала власного флоту (сухопутне військо та міські мури були дешевшою та набагато надійнішою альтернативою безпеки), використовуючи найманців із Гераклеї та інших понтійських полісів (Пантікапея, Феодосії, Синопи), або задовольнялася трьома тріерами різного класу та одним посильним судном класу «круглий корабель», які разом узяті й складали державний флот Херсонесу Таврійського.

IV — початок III ст. до н. е.; 6 — пентеконтора на рельєфній чаші, кінець III–II ст. до н. е., Фанагорія; 7 — судно з тараном на рельєфі надгробної стели, Пантікапей, початок II ст. до н. е.; 8 — носові частини суден з тараном, зображення на надгробній стелі 150–125 рр. до н. е.; 9 — ніс корабля з тараном на пантікапейській монеті кінця II ст. до н. е.; 10 — ніс корабля з тараном на херсонеській монеті кінця II — початку I ст. до н. е.; 11 — ніс корабля з тараном на фанагорійській монеті 30–17/16 рр. до н. е.; 12 — ніс корабля з тараном і Нікою на понтійській монеті після 41 р. н. е.; 13 — ніс корабля з тараном на монеті Агріппії (Фанагорії) 14–8 рр. до н. е.; 14 — ніс корабля з тараном на пантікапейській монеті кінця II — початку I ст. до н. е.; 15 — військовий корабель з бараном на палубі на скляній гемі I ст. н. е., Беляус; 16 — кормова частина торговельного судна, графіті, доба еллінізму; 17 — реконструкція торгового судна, що затонуло в районі Євпаторії, кінець IV — початок III ст. до н. е.; 18 — щогли, реї і вітрила торгового судна, графіті, доба еллінізму, Пантікапей; 19 — кормова частина торгового судна, графіті II ст. до н. е. — I ст. н. е., Пантікапей; 20 — носова частина транспортного судна, графіті, Пантікапей, I ст. до н. е. — I ст. н. е.; 21 — бортова частина торгового судна, графіті I ст. до н. е. — I ст. н. е.; Пантікапей; 22 — носова частина торгового судна на тлі фортечної стіни, графіті I ст. до н. е. — I ст. н. е., Патри; 23 — щогла з тросами стоячого такелажу, графіті I ст., Пантікапей; 24 — торгове судно, графіті I ст., Пантікапей; 25 — дворогий якір, графіті I ст., Південно-Донузлавське городище; 26 — торгово-промислове судно I ст., врізаний малюнок, Фанагорія; 27 — щогла, реї і вітрила, рельєф II–III ст., Херсонес; 28 — кормова частина торгового судна, врізаний малюнок, I–III ст., Тіра; 29 — торгове судно, врізаний малюнок, III ст., Фанагорія; 30 — промислове судно, графіті III ст., Пантікапей; 31 — торгове судно, малюнок фарбою III ст., Кітей, склеп; 32 — торгове судно, малюнок фарбою III ст., Пантікапей, склеп; 33 — торгове судно, малюнок фарбою III–IV ст., Пантікапей, склеп; 34 — торгове судно, малюнок фарбою III–IV ст., Пантікапей, склеп.

Тільки спираючись на сильний флот **Боспорське царство** могло забезпечити вірність міст узбережжя Чорного моря та тримати під контролем суднохідні траси, зберігати монополію на хлібну торгівлю з Афінами, здійснювати спроби встановлення морського панування і політичної гегемонії на Понті Евксинському. Економічний потенціал Боспору, зокрема прибутки Спартоکیدів, дозволяли витратити кошти на будівництво військових і торгових суден, займатися улаштуванням суднохідних трас, портів, якірних стоянок і гаваней. На думку фахівців, з 389 р. до н. е., коли при владі опинився Левкон I, боспорський флот починає домінувати на Чорному морі, дозволяючи здійснювати масштабні переселення в циркумпонтійській зоні і вести широкомасштабну колонізацію (Писаревский, 2001, с. 13). Як продемонстрував перебіг військових дій боспорсько-гераклеїської війни за Феодосію, до 389 р. до н. е. боспорський флот був дуже маленьким і геть нічого не міг вдіяти проти гераклеотів, які не тільки панували на морі, а просто тероризували прибережні міста і селища Боспору. Цілком імовірно, що в VI ст. до н. е. — 389 р. до н. е. основний тягар у вантажних перевезеннях та експортно-імпортній морській торгівлі лежав на зафрахтованих кораблях судновласників переважно не з боспорських полісів. Спартокіди зробили висновки з невдач першого періоду боротьби за Феодосію та почали приділяти увагу зміцненню воєнно-морської могутності. Невипадково, що в I ст. до н. е. саме Пантікапей стане головною базою й арсеналом у третій війні Мітридата Євпатора з Римом. Основна частина боспорського морського транспорту контролювалася володарями держави, які були ведучими постачальниками сільськогосподарської продукції на зовнішній ринок та крупними судновласниками (мал. 37).

Сукупність даних античної писемної традиції, археології, пам'яток образотворчого мистецтва, монетних знахідок та написів дозволяє твердити, що на початковій стадії розвитку античних міст Боспору Пантікапей мав у розпорядженні кораблі класу *триаконтор*¹, тоді як за часів Левкона I і Перісада I військово-

¹ Τριακόντορος — тридцятивесловий (військовий) корабель (можливо, саме він зображений: мал. 37.1).

Мал. 38

Грецька бірема (дієра)

вий флот Боспору мав у своєму складі трієри. У цей же час до складу торгового флоту входили вантажні *strogylon* та *holkades ploion* (στρογγύλον πλοῖον — «круглий» корабель, ὀλκάς πλοῖον — вантажний корабель) класу *phortegikos* та *gauloi* (φορτηγικός — вантажний корабель, γαυλός — купецький, транспортний корабель). Епізодично до складу флоту, особливо в середині III ст. до н. е., входили *тетрери*, *пентери* і, можливо, *октера*¹. На межі II–I ст. до н. е.,

¹ Чотирьох-, п'яти- та восьмирядні кораблі. Нині у науковій літературі вже не йдеться про наявність чотирьох, п'яти чи восьми поверхів, з кожного із яких стирчало б весло. У назві такого роду кораблів віддзеркалюється загальна кількість гребців на одному борту по одному зрізу (секції) у всіх ярусах, загальна ж кількість усіх ярусів (рядів) із веслами, як правило, не перевищувала двох-трьох. Так, трьохярусний «чотирьохрядний» корабель відрізнявся від «трьохрядного» тим, що на весла нижнього ярусу (з наявних трьох) сиділо по дві людини; відповідно у «п'ятирядному» судні було вже два парних ряди. Для двохярусної октери властиво розміщення на верхньому ряді шести, на нижньому — двох гребців на весло, загалом вісім.

Устрій пентери сіракузького тирана Діонісія передбачав повернення до одного ряду й одного ярусу (поверху) весел із розміщенням на кожному веслі п'яти гребців. Така пентера, більш міцна за будовою, була покрита суцільною палубою (катафракта) для установки металевих машин (баліст і катапульти). Спочатку пентери мали тоннажність близько 140 т, довжину 30 м, ширину 6,5 м, осадку по ватерлінії 1,2 м. Згодом, у ході Пунічних війн,

у зв'язку із входженням Боспору до складу держави Мітридата Євпатора, флот поповнився тріерами — *катафрактами*¹, біремами (діерами)² — *дікротами*³ та тріерами — *афрактами*⁴. Стандартними кораблями римського флоту на Боспорі були *лібурни*⁵,

тоннажність виросла до 300 т; на таких пентерах з кожного борту сиділо по п'ять гребців на кожне з 30 весел, отже, загалом було 300 гребців та 120 морських піхотинців.

¹ Катафракта: від *κατάφρακτος* — закритий, покритий [латами, панциром]; *κατάφρακτος πλοῖον* — судно крите, оснащене палубою або дахом. Палуба захищала гребців від сонця та металевих снарядів противника і, крім того, збільшувала вантажно-пасажирську місткість корабля. На палубі можна було перевозити припаси, коней, бойові колісниці та додаткових воїнів, у том числі лучників і пращників, здатних допомоги в бою з ворожим кораблем.

² Бірема (діера) — гребний військовий корабель з двома ярусами весел довжиною 30–38 м; оснащувалася таранами (мал. 38). Бірема могла мати бойову башту і великий блок для руйнування корпусу ворожого корабля. Тоннажність від 60 до 100 т. «Діера» (*δι-ήρης*) — двічі з'єднаний.

Біреми і тріери стали основними й єдиними універсальними кораблями класичного періоду (IV–V ст. до н. е.). Одиночно та у складі невеликих ескадр вони могли виконувати крейсерські функції, тобто проводити розвідку, перехоплювати ворожі торгові і вантажні судна, доставляти особливо важливі посольства й спустошувати вороже узбережжя. А у великих битвах головних сил флоту тріери і біреми виступали як лінійні кораблі, тобто використовувалися в лінійних шикуннях (2–4 лінії по 15–100 кораблів) та боролися із подібними їм за класом і цілями.

³ Дікрот: від *δί-κροτος* — той, що б'є двічі; *δί-κροτος ναυς* — корабель з двома рядами або поверхами весел.

⁴ Афракта: від *'ά-φρακτος* — неукріплений, незахищений, незброєний. У даному контексті означає судно без суцільної палуби.

⁵ Лібурни з'явилися на Адріатиці в II ст. до н. е. як судна іллірійських піратів. Двохщоголові кораблі довжиною 23–29 м, тоннажністю 70–90 т вміщували 100–130 осіб, включаючи 60–80 гребців. Вояки розташовувалися на носовій та кормовій площадках; суцільної палуби не було. Гребці сідали в один ярус — по двоє на весло. Швидкість доходила до 16 км/год. Уже в I ст. до н. е. римляни починають перехід на лібурни; у період імперії — це основний тип військового судна, поряд з трьохрядними кораблями.

а перевезення зерна здійснювалося кораблями класу *corbita* та *navis oneraria*¹.

Монетні знахідки та іконографічні джерела, крім того, засвідчили наявність військових і торгових кораблів інших типів і класів: *двоярусних пентеконттор* — дікротів, *тріємолій*², *лембів* або *фазелів*³, корабля прототипу пізнішого візантійського *дромону*, *одноярусних пентеконттор*. Фресковим живописом з Німфея та надгробком із Тузли засвідчені факти наявності в портах боспорських міст геніохійських піратських суден — *камар*⁴, що підтверджує свідчен-

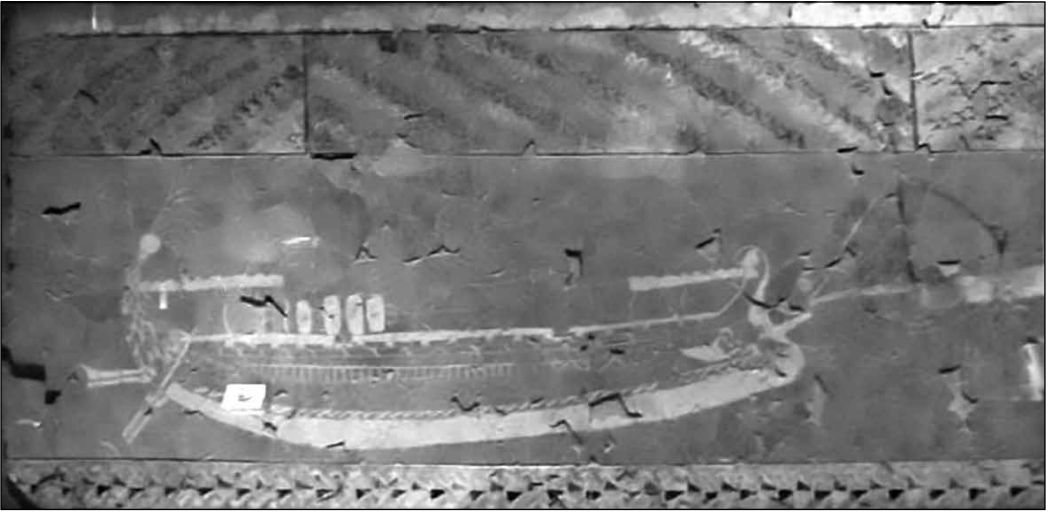
¹ *Corbita et navis oneraria* (лат.) — транспортно-вантажні судна.

² Слово «тріємолія» дослівно перекладається з давньогрецької як «три-один-і-половинка». Це були трієри, два верхніх яруси весел яких знаходилися у «весільному ящику», що виступав за бортову лінію, а нижчий «напівярус» був розташований на рівні нижчого ряду гребців класичних галер (майже на рівні води), але не на всю довжину корабля, а тільки в найширшій його частині.

³ Лемби, а також келети і керкури — різні близькі між собою типи торговельних суден, що були більш швидкі, ніж військові. Завдовжки лемби (від λέμβος — човник, човен) були 20–25 м, вантажність коливалася від 800 до 1000 т. Це були однощоглові кораблі, згодом удосконалені шляхом додавання другої щогли. Головна щогла несла чотирикутний парус, укріплений на реї, вище кріпився додатковий невеликий парус. Передня щогла, схожа на бушприт, мала нахил у бік носу, що дозволяло рухатися судну за бокового вітру. Для вантажів було влаштовано місткий трюм. Як баласт використовувався пісок. У V ст. до н. е. на лембах перевозили коней, згодом для цього сконструювали інший, більш міцний корабель. Римляни перейняли технологію грецького лембу, модифікувавши його для своїх потреб.

Фазела — різновид плетеного судна часів Римської імперії. Одні дослідники припускають, що воно використовувалося для розважальних прогулянок, а інші вважають, що це великий вітрильний корабель, який міг із легкістю конкурувати за своїми якостями з лонгами.

⁴ Камара являла собою невеличке судно місцевого населення кавказького узбережжя Чорного моря (геніохів, моссінісків, ахейців) — човен-довбанку (μονό-ξυλος — човен, зроблений з одного цілого дерева) з екіпажем в середньому 24–25 осіб, тоннажністю від 0,7 до 9,4 т. На думку Н. П. Писаревського, згадані Страбоном камари мали екіпаж 10 гребців на 20 вояків та, відповідно, 8 гребців і 1 стернового на 16 воїнів, що передбачає розподіл

Мал. 39
Посольський корабель
(флагман?) єгипетського
флоту Птолемея II
Філадельфа «Ізида»,
перша половина —
середина III ст. до н. е.
Графіті з Німфейського
святилища

ня Страбона про надання боспорськими правителями піратам місцевих торжищ. До місцевих традицій суднобудування відноситься й зафіксований Страбонном факт використання для плавання по озеру Сайра шкіряних човнів.

Враховуючи повідомлення Йосипа Флавія і Тацита, які в різний час стверджували, що для втихомирення піратів та забезпечення контролю над понтійською акваторією достатньо 40 кораблів, можна припустити, що в 304–251 рр. до н. е. флот Боспору міг складатися саме з 40 суден різного класу й призначення: крейсерських, військово-транспортних, дозорних та кораблів торгового флоту, які залучалися для перевезення різноманітних військових вантажів, провіанту та гоплітського війська. Оскільки військовий флот був у власності Спартоکیدів, його можна розглядати як державний; те саме можна твердити про судна торгового флоту, які перебували у власності роду правлячих династій. Одночасно існувало чимало приватних суден, що надійно зафіксовано практикою збирання портового мита, наявністю співтовариств судновласників та участю приватних осіб у торгівлі із заморськими країнами (Писаревский, 2001, с. 14).

Успіх військово-морських операцій залежав від досвідченості корабельних команд. Так, про прийом

праці й спеціалізації розбійницького промислу кавказьких піратів античності (гребці, стернові, морська піхота, суднобудівники-ремісники тощо).

на службу до боспорського флоту високопрофесійних афінських матросів, які тимчасово залишилися без справ унаслідок послаблення Афін¹, повідомляє афінський декрет 346 р. до н. е. (IG, II², 212; Syll.³, 206). Будівництво і ремонт військових і торгових кораблів вимагали кваліфікованих кадрів суднобудівників, основна маса яких концентрувалася в Ольвії, Херсонесі, Феодосії, Пантікапеї, Горгіппії — їхні порти були обладнані доками, верфями, стоянками для суден².

Склад та розміри торгового та військово-транспортного флотів можна приблизно вирахувати лише для Боспору IV ст. до н. е. Так, за Левкона I з Боспору в Аттику завозилася половина всього імпортованого Афінами зерна — 400 тис. медимнів³. За період навігації в 5–6 місяців судно середньої вантажності в 45 т могло перевезти 250–270 т вантажів. Оскільки судна долали відстань у 2000–2100 км за швидкості 8 км/год. (Понт Евксинський, Боспор Фракійський, Гелеспонт, Егеїда), то лише для вивозу хліба Боспору було потрібно 60–62 корабля. Але хліб експортувався не лише в Афіни, і крім хліба також вивозилися солонина, риба, будівельний ліс, продукція скотарства

¹ У 346 р. до н. е. Афіни після Священної війни (355–346 рр. до н. е.) були змушені укласти з Філіпом II Македонським мир, названий Філократовим за іменем глави афінського посольства. За його умовами Афіни позбавлялися майже всіх своїх володінь на узбережжі Фракії.

З одного боку, згода Афінської держави на вільний набір боспорськими емісарами необхідної їм кількості матросів свідчила про особливу люб'язність афінської влади до Спартокідів. З другого боку, ця норма декрету може бути непрямим підтвердженням масової розбудови боспорськими тиранами власного торговельного та військово-вантажного флоту, для потреб якого, перш за все, знадобився цей, вірогідно, масовий набір із числа незаможних афінських громадян (фетів) професійних гребців та висококваліфікованих матросів, які відали корабельним знарядом ('υληρέτης, υληρέται).

² Наприклад, Страбон розповідає, що Феодосія «має гавань, здатну вмістити 100 кораблів», Німфей — «місто з прекрасною гаванню», в Пантікапеї «на східній стороні міста знаходиться гавань і верфі приблизно на 30 кораблів» (Strabo. VII, 4, 3, 4).

³ Міра сипучих речовин, 1 медимн 52,53 л, 1 медимн пшениці 40,955 кг.

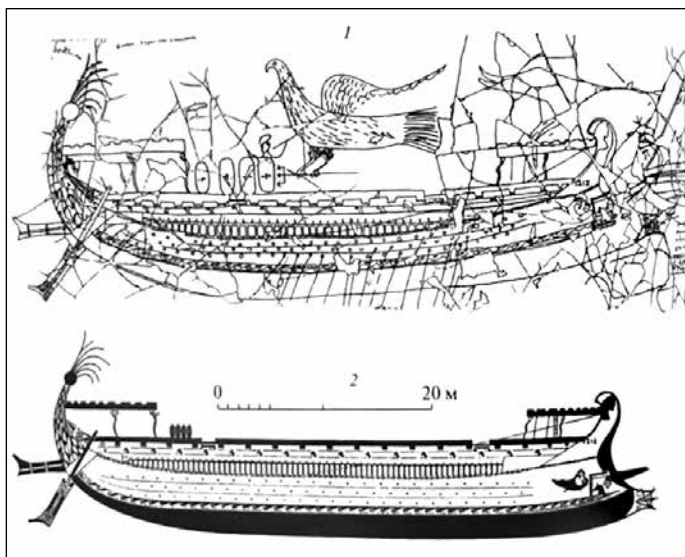
Мал. 40

Бойове судно «Ізида»:

1 — прорисовка графіті;

2 — реконструкція корпусу

корабля за О. Хьокманом

(Hockmann O. *Graffiti of**Hellenistic Ships from the**Aphroditeion at Nymphaion //**Боспорский город Нимфей:**новые исслед. и материалы**и вопросы изучения античных**городов Сев. Причерноморья. —**СПб. — 1999. — С. 94–97)*

і виноробства. Тому можна припустити, що торговельний флот Боспору — це 80–100 суден. Якщо ж узяти до уваги розрахунки середньорічного зернового експорту Спартокідів до Аттики (зроблені А. Кацеваловим) у 800 тис. медимнів, кількість кораблів потрібно буде збільшити майже вдвічі, що складатиме близько 120 суден тільки для вивезення хліба в Афіни. Загальна ж чисельність торговельного флоту Боспору IV ст. до н. е. могла б скласти 140–160 кораблів. Ця кількість ґрунтується як на різних оцінках хлібного експорту Спартокідів в Афіни, відповідно до цифр, наведених Демосфеном (*Dem. XX, 31–32*) і Страбонем (*Strabo. VII, 4, 6*), так і на розрахунках В. Н. Таскаєва і Л. П. Маринович. Утім, ми не маємо прямих даних, що зерно та інші товари вивозилися і завозилися (! — адже назад порожняком транспорт ніхто ганяти б не став) виключно боспорськими суднами. А тому необхідно усвідомлювати, що отримані цифри у 80–100 або 140–160 кораблів — є гіпотетичними.

Для римської доби ми не маємо вихідних цифр для подібних розрахунків. Утім, можна припустити приблизну відповідність розмірів боспорського хлібного експорту IV ст. до н. е. експортній потужності Боспору II–III ст. н. е. З огляду на розширення територіальних меж царства в Тавриці за Савромата II і Рескупорида, таке припущення виглядає цілком логічним. Зображення торговельних боспорських суден, зроблені на фанагорійському грузилі, в розписі пантікапейського

склепу 1894 р. і склепу 1901 р., дали підстави І. Д. Марченку зробити висновок, що боспорське звичайне вантажне судно мало той самий конструктивний устрій, ту саму систему управління вітрилами, що й судна торгового флоту Римської імперії.

Назви, що давалися військовим кораблям, відбивають близькі стосунки між екіпажем та його судном. До речі, така саме логіка простежується і нині, коли наші бійці на Сході країни дають неофіційні, інтимні або жартівливі, назви штатним одиницям авто і бронетехніки. Серед кораблів різних грецьких флотів відомі назви, що вказують на військову гордість («Сміливець», «Перемога», «Боець», «Той, що рятує місто»), іноді дух агону, змагання («Кращий», «Перший»), іноді — надію («Помічник», «Благословенний»), іноді — майже любовну прив'язаність («Коханий», «Чарівний», «Солодкий, як мед») (Ханниотис, 2013, с. 153–154). Кораблі, що входили до складу флотів елліністичних монархів, могли носити претензійні, офіційні назви. Флагман Антігона Гоната носив назву «Істмія». На Боспорі на стіні Німфейського святилища зображено величаве бойове судно, як припускають, — флагман єгипетського флоту, що супроводжував послів царя Птолемея II Філадельфа на Боспор; судно носило назву «Ізида»¹ (мал. 39, 40). У складі флоту Гераклеї Понтійської була октєра (восьмирядний корабель) «Леонтофора» («Та, що приносить левів»), споруджена за часів підпорядкування Гераклеї Лісімаху². У цілому будівництво величезних за розмірами військових кораблів було досить важливим засобом наочної пропаганди не тільки військової й економічної моці елліністичних монархів, але й вираженням їх амбіцій по створенню чогось грандіозного і приголомшливого, що відповідало настроям суспільства.

¹ Ісіда, Ізида (Ἥρα) — у єгипетській міфології богиня родючості, води і вітру, символ жіночності, сімейної вірності, богиня мореплавства.

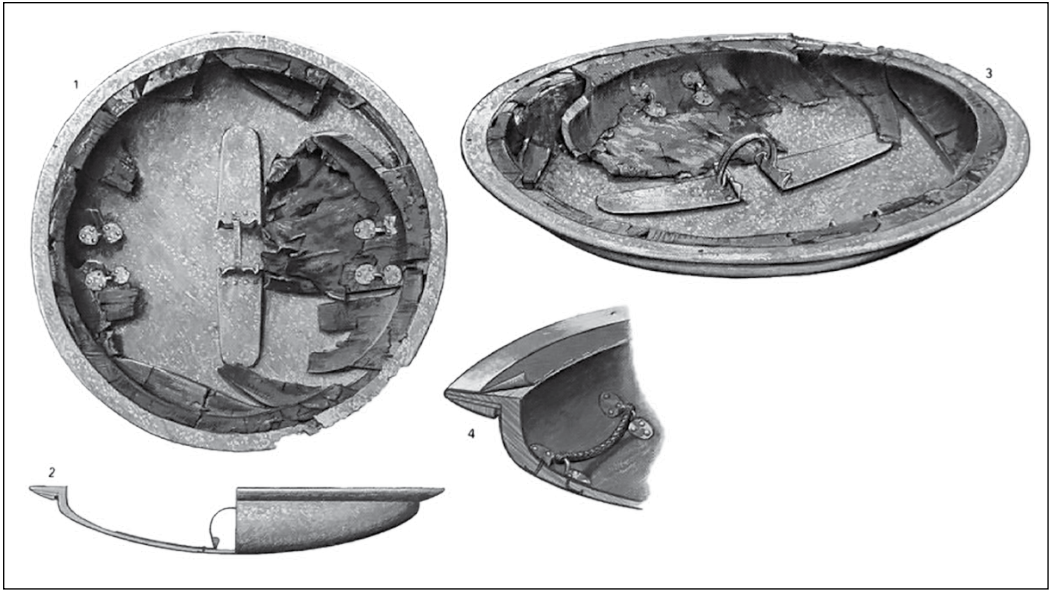
² Македонський намісник у Фракії у 324–285 рр. до н. е., у 285–281 рр. до н. е. — цар Македонії та один із претендентів на спадщину Александра Македонського. Назва цьому кораблю дана на честь подвигу Лісімаха при полюванні на левів, коли той був охоронцем Александра Македонського.

5. ПАНОПЛІЯ ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО ВОЯКА — РІЗНОВИДИ ЗБРОЇ ТА ЇХ ЕВОЛЮЦІЯ

5.1. Захисна зброя: щити, шоломи, обладунки, кнеміди (наголінники)

Типовим щитом (*ἀσπίς*) грецького гопліта — громадянина-ополченця — був так званий *аргівський щит*, що його інколи називали просто зброєю — гоплоном. Аргівському щиту властива наявність двох петель, на відміну від однієї у більш ранніх типах: перша, через яку пропускала ліву руку майже по лікоть, була в центральній частині, друга петля, яку вояк тримав кистю руки, знаходилася біля самого краю. Іноді ця ручка замінялася мотузкою, пропущеною через невеликі петлі вздовж усього периметру щита. Взагалі оснащення щита двома ручками, що відбулося десь наприкінці VIII ст. до н. е., стало одним із найважливіших винаходів греків у військовій справі. Це нововведення дозволило підтримувати досить великий щит плечем за обід на напівзігнутій руці, що змінило характер використання щита та зробило можливим шикування фалангою, забезпечивши грецькій важкоозброєній піхоті непереможність на полі бою протягом кількох століть.

Круглі щити гоплітів (0,8–1,0 м у діаметрі) робилися з дерева, інколи з зовнішнього боку покривалися бронзовим листом, але частіше обтягувалися шкірою та оббивалися по краю металом, ззовні у центральній

Мал. 41

Етруський гоплітський щит з фрагментами дерев'яної основи та шкіряної підкладки, IV ст. до н. е. (Грегоріанський музей, Ватикан, Рим). Щит, виготовлений із дерев'яних дощочок, оббитий бронзовим листом та обтягнутий зсередини шкірою: 1, 3 — залишки шкіри, дерев'яної основи та бронзових деталей (суцільний металевий лист зовнішнього оббивки, центральне руків'я під передпліччя та кріплення зі цвяхами під шнури для кисті; 2 — вигляд у розрізі з боку; 4 — реконструкція рукояті зі шнуром та дерев'яного ободу, оббитого бронзовою смугою (Коннолли, 2000, с. 53)

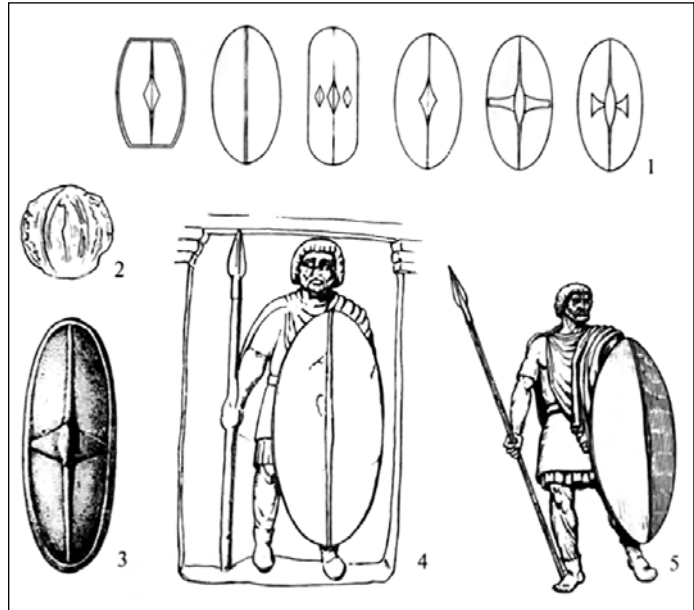
частині кріпилася або частіше малювалася спеціальна емблема — особистий знак бійця або символ належності до певного полісу чи військового підрозділу. Будова щита реконструюється за багатьма знахідками металевих фрагментів із поселень і святилищ по всьому Середземномор'ю та за зображеннями на вазах, розписах, монументальних пам'ятках (мал. 41). Залишки саме цього типу щитів, як уже зазначалося, було знайдено в Ольвії (мал. 19).

На півночі Причорномор'я активно використовували легкий невеликий щит, схожий на *пельту* (πέλτη). Дуже часто пельта зображувалася на так званих «боспорських» пеликах IV ст. до н. е., що, вірогідно, виготовлялися в Афінах спеціально для продажу на Боспорі. На датованому IV ст. до н. е. знаменитому гребні з кургану Солоха один із зображених піших скіфів захищається пельтою, тоді як у інших персонажів — звичайні скіфські щити. Загалом щити, подібні до пельти, були невеликого розміру, круглі або місяцеподібні за формою, плетені або дерев'яні, обтягнуті шкірою. Традиція їх виготовлення могла бути цілком місцевого походження (степи Причорномор'я, Крим, Прикубання, Кавказ) або ж занесеною з Балкан, з огляду на тривалу присутність фракійських найманців у складі боспорських армій Спартоکیدів. Вірогідно, саме пельта представлена на розписному надгробку IV–III ст. до н. е. молодого

Мал. 42

Кельтські щити на Боспорі:
 1 — щити III — I ст. до н. е.
 (за В. П. Толстиковим);
 2 — зображення на монеті
 Левкона II; 3 — зображення
 щита на теракотовій
 статуетці (за В. І. Пругло);
 4 — зображення воїна на
 Ахтанизівському надгробку;
 5 — воїн зі щитом
 (за В. П. Толстиковим)

(рис. 33, Виноградов,
 2004, с. 118)

воїака, знайденому в 1951 р. в Керчі: за спину безбородого юнака, який здійснює литу, закинута невеликий круглий щит, наступальна зброя складається з трьох списів або дротиків та меча, судячи з рукояті — махайри (мал. 23).

В елліністичний час на озброєнні північнопричорноморських воїнів з'являються великі овальні щити (*θυρεός*)¹, які пов'язують із кельтами, а їх поширення — з часом кельтської експансії III ст. до н. е. Вони виготовлялися з міцних дерев'яних дощок (довжина близько 1,1 м, ширина — 0,4–0,6 м), обтягувалися шкірою, мали вертикальні ребра вздовж центральної частини, інколи — металеві оббивки по краю. Обов'язковою була також обтяжка внутрішнього боку щита, необхідна для уникання тертя руки об дерев'яну підложу щита. Металевий умбон у центральній частині щита прикривав дерев'яну ручку, за яку воїн утримував щит, надягнувши його на витягнуту, вертикально опущену ліву руку, протягнуту через спеціальну петлю. «Тюреос» входить у вжиток на Боспорі близько середини III ст. до н. е.: його зображення з'являються на надгробках, а згодом і на

¹ Тюреос — із грецької перекладають «подібний до дверей», латиную scutum — галльський овальний або чотирикутний великий щит.

Мал. 43

Фрагмент рельєфу
із зображенням воїна
з галатським (галльським
або кельтським) щитом,
I ст. до н. е.; мармур,
висота 19 см. Знахідка 1983 р.
(цв. ил. 35, Ханиотис, 2013)

теракотових статуєтках. Уперше кельтський тюреос було зображено на боспорських мідних монетах Левкона II (близько 240–220 рр. до н. е.), що можна пов'язувати з його військовими перемогами (мал. 42; 44). Показовим є малюнок на надгробку поховання поблизу Ахтанізівського лиману на Таманському півострові, відкритого в 1962 р. (мал. 42, 43). На вапняковій стелі II — початку I ст. до н. е. бачимо вояка у повний зріст зі списом із листовидним наконечником і великим овальним щитом без умбона, що закриває бійця від щиколоток до плеча. Теракотові статуєтки II–I ст. до н. е. показують вояків у повний зріст, які спираються на овальні щити; деякі з них мають мускульні кіраси, поверх яких одягнуто довгий плащ. У Тірі в 1983 р. знайдено зображення вояка з кельтським щитом тюреос (мал. 43). У похованні III — початку II ст. до н. е., розкопаному в 1834 р. в районі Карантинного шосе під Керчу, поряд із залізним шоломом, мечем-махайрою та залишками поховального інвентарю знайдено кельтський бронзовий щит видовженої форми (мал. 45). Щит зберігся дуже погано, однак видно, що раніше він мав вигляд випуклого овалу з оббивкою цвяхами по краю. Із внутрішнього боку зафіксовано шкіряні петлі. Подібні речі у кельтів, як, вірогідно, і керченська знахідка, використовувалися із церемоніальними або культовими цілями,

про що свідчить і відносно невеликий розмір знайденого екземпляра (0,51 x 0,27 м).

У перші століття нашої ери війська північнопричорноморських держав продовжували використовувати елліністичні за своїм походженням¹ видовжені овальні щити досить великих розмірів, які могли замінювати собою все інше захисне озброєння. Грунтуючись на аналогіях (знахідки з Дура-Європос) та на пропорціях зображень щитів, шоломів і фігур людей на місцевих рельєфах, фрескових розписах чи теракотах, можна орієнтовно визначити розміри овальних щитів: у довжину вони мали від 1,07 до 1,18 м при співвідношенні довжини і ширини як 2:1. Іноді щити мали горизонтально зрізані верхній і нижній краї. Деякі з них майже плоскі, інші мають помітну випуклість. У центрі їх зовнішнього боку зазвичай розташовувався переважно круглий випуклий умбон, яким можна було нанести неочікуваний удар супротивнику (пор.: [Тас. Agric., 36](#)). Римські солдати, наприклад, під час навчання спеціально відпрацьовували прямі удари умбоном або ребром щита, щоб вивести ворога з рівноваги. Рідкісною знахідкою для Північного Причорномор'я була така деталь щита як оковка його краю, частина якої, довжиною майже 40 см, походить із розкопок Пантікапея римського часу. Металева смуга, на яку можна було прийняти рублячий удар меча або нанести неочікуваний удар ребром щита, мала ширину близько 5 см.

У кінноті від I ст. до н. е. до III ст. н. е. щити використовувалися тільки бійцями, які не мали на озброєнні довгих пік — контосів. За словами Тацита, у сарматських катафрактаріїв «не у звичці користуватися щитом» ([Тас. Hist. I, 79](#)). Останні, безсумнівно, стали зразком для формування важкої кінноти у греків Північного Причорномор'я перших століть нашої ери. Оперувати одночасно і кількадеметровим контосом, і щитом справді було незручно, а важкий довгий обладунок катафрактарія і без того добре захищав вершника. Єдина знахідка, яку співвідносять із *кавалерійським щитом*, походить із пантікапейського склепу Юлія Каллісфена. Це залізний умбон

¹ Ці щити були генетично пов'язані з кельтськими тюроесами, але переосмислені після поширення римських скутумів.

з тонкою бронзовою накладкою діаметром 21 см із відчеканеним у невисокому рельєфі орнаментом у вигляді зірок, птахів, квітів і рослинних пелюстків (мал. 46.1). Верхня частина його у формі конуса виділена вузьким випуклим валиком з насічками. Нижче умбон утворює з полями тупий кут. По краю є відтвори для його кріплення, у трьох із яких збереглися цвяхи. Схожий за формою умбон було знайдено й на теренах Фракії, тому фахівці припускають, що виріб такого типу міг потрапити на береги Боспору Кіммерійського з римськими допоміжними військами (Mielczarek, 1999, p. 98). Так чи інакше, круглий кавалерійський щит (римська «парма») боспорити застосовували, про що свідчать монети I–II ст. н. е. (Анохин, 1986, Табл. 14, с. 375–378), де його зображено серед інших предметів озброєння, та пантікапейські теракоти-гротески I–III ст. н. е.

Численна серія залізних умбонів центральноєвропейського походження знайдена також у закритих комплексах середини III ст. н. е. з Танаїсу (мал. 46.2). Імовірно, вони пов'язані з германськими найманцями на боспорській службі, хоча могли належати й тим германцям, що виступили боспорськими супротивниками — нападниками часів кризи другої — третьої чверті III ст. н. е. Так чи інакше, появу в складі боспорського захисного озброєння щитів з умбонами означених типів можна пов'язати з міграціями германських племен часів Маркоманнських війн 168–180 рр. н. е. та наступного періоду.

Сміливо можна твердити, що, за поширеною практикою того часу, для захисту щитів від руйнівного впливу вологи, під час походів вояки користувалися спеціально зшитими шкіряними чохлами з круглим отвором для умбона, які знімалися перед боєм (Jos. Fl. Bell. Jud. V, 9,1).

Важливим елементом екіпірування піхотинця-гопліта був шолом. До випадкових знахідок з Ольвії належить бронзовий шолом так званого халкідського (або аттичного) типу (мал. 47.1), що поширився у Греції в другій половині VI ст. до н. е. Ці шоломи мали виділений нашійник, назальну пластину (наносник) і нащічники (рухомі на петлях або стаціонарні). В ольвійській знахідки немає нащічників, але можна припустити, що вони були рухомими і з часом відірвалися. Ще одна ольвійська знахідка

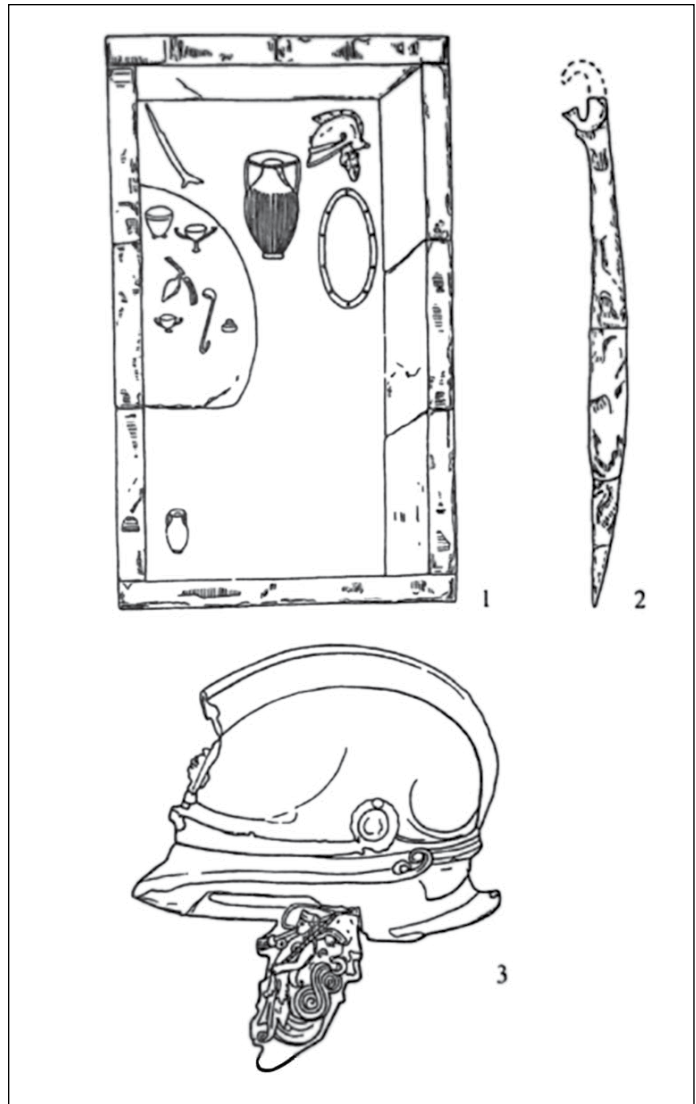

Мал. 44

Монета Левкона II

із зображенням тюрєосу

(цв. ил. 35, Ханиотис, 2013)

Мал. 45

Поховання III–II ст. до н. е.
поблизу Карантинного шосе
під Керчу (1834 р.):

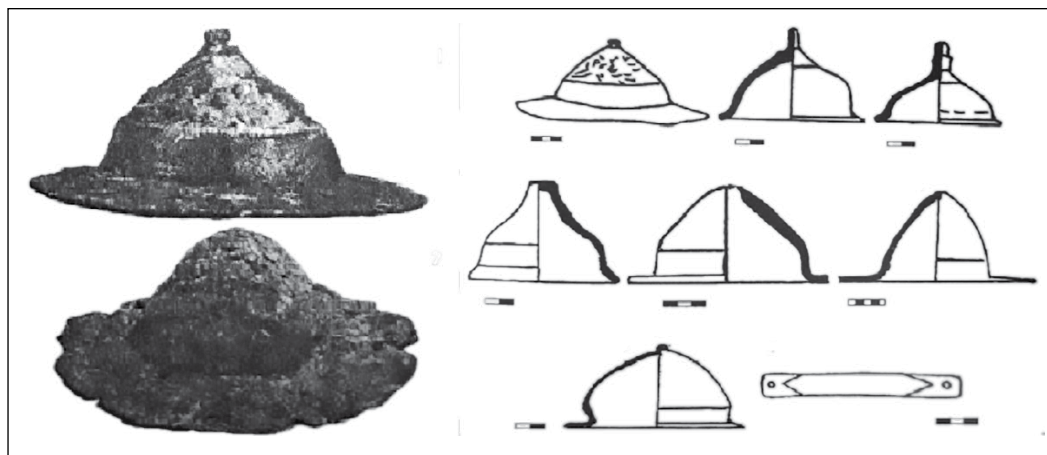
- 1 — малюнок гробниці;
- 2 — меч-махайра;
- 3 — залізний шолом із
срібними прикрасами

(рис. 57, Виноградов,

Горнчаровский, 2009, с. 117)

шолома — фрагментарна, але дозволяє припустити, що він теж належав до цього типу (мал. 47.2). На Боспорі також знайдено шоломи цього типу (мал. 50.3).

Окрім халкідського на Півночі Понту були поширені й інші типи шоломів. Перш за все варто згадати більш ранній «коринфський» тип, який нерідко сприймають за класичний атрибут героя-гопліта. Його ми зустрічаємо серед боспорських знахідок — це кам'яні моделі-зображення коринфських шоломів та так званий Таманський рельєф із двома воюючими — молодим та старішим — зі зсунутими на потилиці коринфськими шоломами. Знахідки моделей шоломів

походять із Пантікапея та Фанагорії — це скульптурні зображення з місцевого вапняку, що, ймовірно, колись увінчували надгробні стели (мал. 48.4–5). Вони датуються не пізніше як початком V ст. до н. е. Вважається, що шоломи такого типу з'являються наприкінці VIII ст. до н. е., вірогідно, у Коринфі й протягом VII–VI ст. до н. е. поширюються Елладою. Шолом досить ефективно захищав голову, закривав обличчя, залишаючи горизонтальну прорізь для очей і вертикальну для полегшення дихання. Із недоліків цієї моделі на першому місці — геть погана вентиляція та відсутність захищених отворів для вух, що майже унеможливувало отримання вояком голосових команд. Коринфський шолом мав декілька модифікацій, останні з яких (саме їх зафіксовано у Керчі) відносяться до початку V ст. до н. е., з ними грецькі бійці вступили у смугу Греко-перських війн. Остання обставина, до речі, сприяла подальшій героїзації зовнішнього вигляду шолому коринфського типу. Таманський рельєф із двома вояками (мал. 23) відноситься до стел, віднайдених під час розкопок античної садиби Ювілейне I на Таманському півострові в 1980-х роках. Мармурові стели датуються третьою чвертю IV ст. до н. е., вони виготовлені, вірогідніше за все, аттичними майстрами на Боспорі, і на них добре помітні місцеві особливості. На рельєфі можна розгледіти зображення шапок-підшоломників, що виготовлялися з повсті або шкіри й амортизували удари по шолому.

У IV ст. до н. е. з'являється модифікація аттичних (халкідських) шоломів, верхня частина яких має

Мал. 46

Металеві деталі боспорських щитів (кінець I–III ст. н. е.):

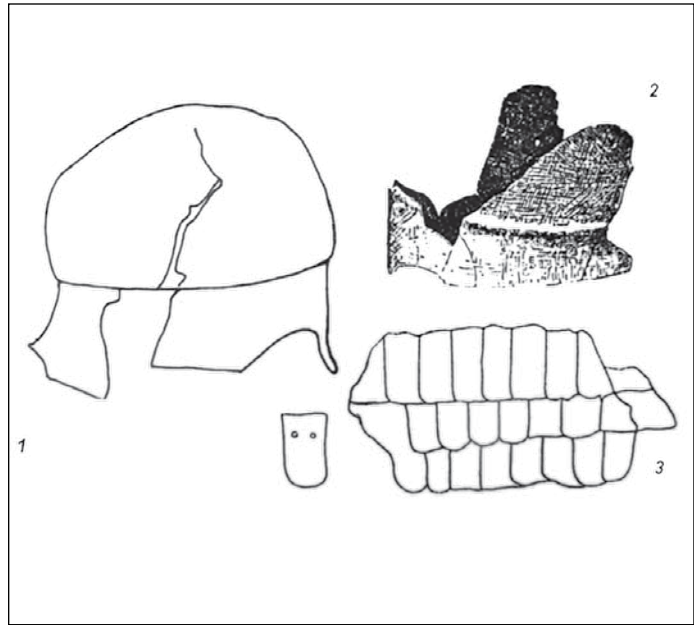
- 1, 2 — умбони з Пантікапея;
- 2–7 — умбони з Танаїсу,
- 8 — рукоятка щита з Танаїсу (за М. Казанським)

(рис. 35, Горончаровский, 2003, с. 99)

Мал. 47

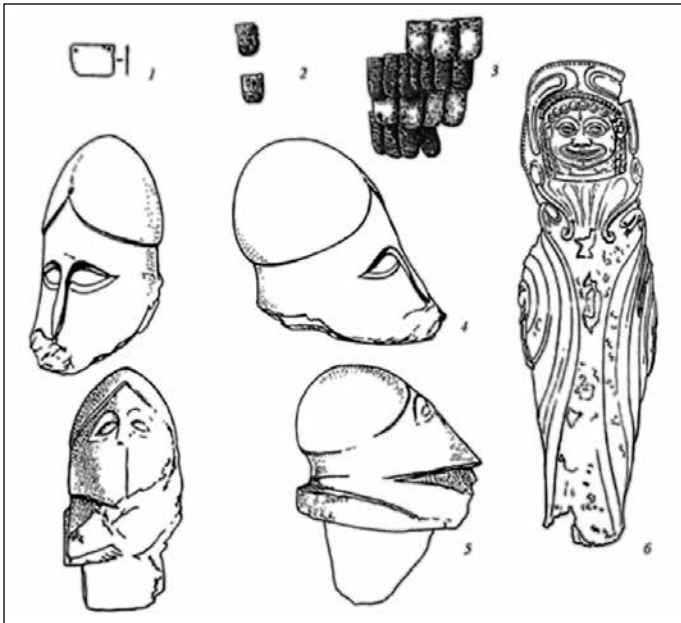
Знахідки захисного озброєння (Ольвія):
 1, 2 — бронзові шоломи «халкідського» типу (за Б. З. Рабиновичем);
 3 — фрагмент залізного пластинчастого панцира (за Є. В. Черненко, А. С. Русяєвою)

(рис. 12, Виноградов, 2006, с. 31) (рис. 105, Виноградов, Горончаровский, 2009, с. 205)

вигляд фрігійського ковпака (мал. 49). На теренах Північного Причорномор'я теж зафіксовані зразки таких шоломів: у 1958 р. поблизу села Олонешти в Молдові було знайдено скарб, що містив шість бронзових шоломів, шість пар бронзових поножей тощо. Фахівці припускають, що цей скарб пов'язаний із походом македонських військ на чолі із Зопіріоном проти скіфів та Ольвії близько 332–331 рр. до н. е. Залежно від форми потиличної частини, такий шолом можна було використовувати й у кінноті, й у піхоті. Шоломи у вигляді фрігійського ковпака можна побачити на вже згадуваних вотивних свинцевих фігурках вояків зі знахідок в елліністичній Ольвії (не пізніше другої чверті II ст. до н. е.). Серед різноманітних за формою і сюжетом фігурок майже всюди як у піхотинців, так і у вершників на головах саме фрігійські ковпаки (мал. 20).

Зразок шолома у вигляді фрігійського ковпака знайдено 1865 р. у військовому похованні часів ранніх Спартокідів зі склепу кургану Велика Близнючка на Таманському півострові (мал. 24). Така модифікація продовжує традицію розвитку так званих халкідських шоломів, що помітно в устрої його короткого наносника (назальної пластини), рухомих нащічників, закруглених вирізів для вух та вигнутого напотиличника. Верхня частина шолома оформлена зовсім

Мал. 48

Захисне озброєння
боспорських вояків:

1 — бронзова панцирна
пластинка з поселення
Вищестеблівська-11

(за Є. В. Грицик);

2-3 — бронзові панцирні
пластини з майстерні
зброяра в Пантікапеї (за

І. Д. Марченком); 4-5 —

вапнякові зображення
(моделі) коринфських шоломів

(за В. П. Толстиківим);

6 — бронзовий наголінник
з кургану Ашика (1838 р.)

(рис. 12, Виноградов,

Горнчаровский, 2009, с. 34)

інакше, ніж у халкідських взірцях: сильно витягнута вгору і загнута наперед, вона імітує форму фрїгійського ковпака. Такі шоломи інколи відносять до типу «тіароподібних», що були перехідними від класичних до елліністичних моделей, набувши масового поширення вже після завоювань Александра Македонського, у III–I ст. до н. е. Шолом із Великої Близнючки більш ранній, оскільки це поховання датують кінцем IV — початком III ст. до н. е.

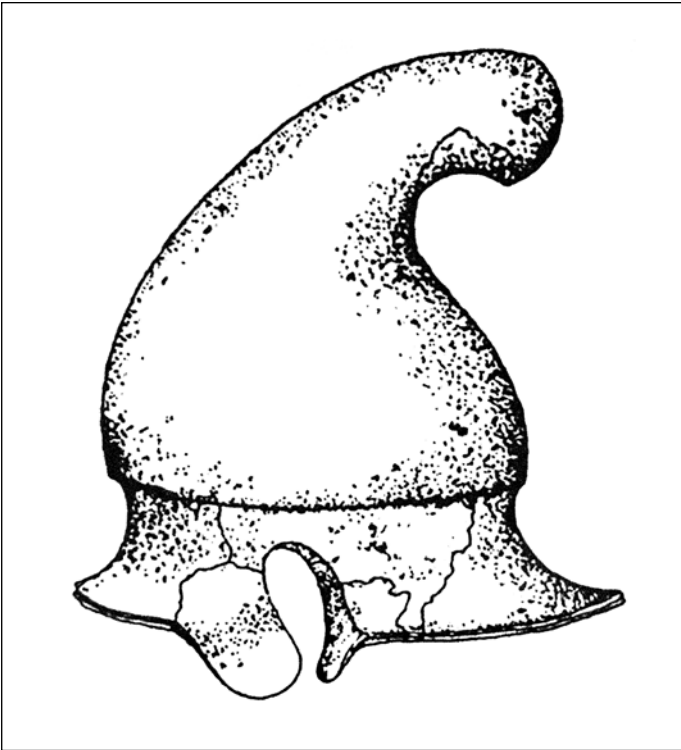
У кургані, розкопаному Антоном Ашиком у 1838 р. і датованому кінцем першої чверті IV ст. до н. е., знайдено унікальний бронзовий шолом. У кургані, де було поховано знатного воїна — представника місцевої аристократії, союзної боспорським Спартокідам, знайдено шолом, лускатий панцир, знамениті кнеміди із рельєфними зображеннями голів Медузи Горгони, меч та лук зі стрілами (мал. 50). Шолом має дуже просту форму: складається з трьох грубо склепаних пластин, дві з яких зігнуті півколом і утворюють бокові стінки, а третя покладена зверху. Його висота — 17 см, довжина посередині — 25 см, а найбільша ширина — 22 см. По краю шолома є дрібні відтвори для кріплення підкладки. На відміну від звичайних, цей шолом не звужується, а розширюється догори. Шолом явно місцевого походження, не підпадає під жоден тип та є одиничним явищем. Спеціалісти

припускають, що його було зроблено або з частин зруйнованих шоломів, або з частин металевого посуду, або із «пластин невідомого походження». Далеко не естетична форма шолома для такого багатого поховання як курган Ашика дозволяє припустити, що він був внутрішньою підсилюючою основою якогось головного убору, виготовленого з недовговічного органічного матеріалу (чогось на кшталт тіари, тюрбана, башлика, хутряного капелюха тощо).

У 1875 р. на мисі Ак-Бурун (південний край Керченської бухти) розкопано курган, що належав вождю одного із союзного Боспору варварських племен кінця IV — початку III ст. до н. е.¹ Із цього поховання походить знаменитий золотий ажурний шолом, прикрашений триразово виконаною квіткою кали між волютами (мал. 51). Увесь інвентар кургану викликає живий інтерес: у центральній могилі містились кремовані останки багатого воїна з 99 см мечем, 4 наконечниками дротиків, наконечником списа, залізними наконечниками стріл та залізними пластинами або від обкладинки щита, або, що більш вірогідно, від пластинчастого панцира, схожого на пізніший за часом сарматський, знайдений у похованні в Буеровій могилі. Весь комплекс озброєння з кургану Ак-Бурун має чимало аналогій у прикубанських пам'ятках.

III — початком II ст. до н. е. датується залізний шолом зі срібними прикрасами з гробниці, розкопаної в 1834 р. у районі Карантинного шосе під Керчю. Шолом мав невеличкий гребінь та рухомі нащічники, у лобовій частині прикрашений срібними зображеннями у вигляді голови Афіни, масками Медузи Горгони по боках і не зовсім зрозумілими зображеннями на нащічниках, можливо, це — фігури міфічного чудовиська Сцилли зі смолоскипами (мал. 45.3). Це шолом аттичного типу елліністичного часу, який ще називають псевдоаттичним. Широко популярними такі модифікації стали після походів Александра Македонського, від кінця IV до першої половини II ст. до н. е. Уламок лобної частини шолому подібного типу знайдено також під час розкопок античного

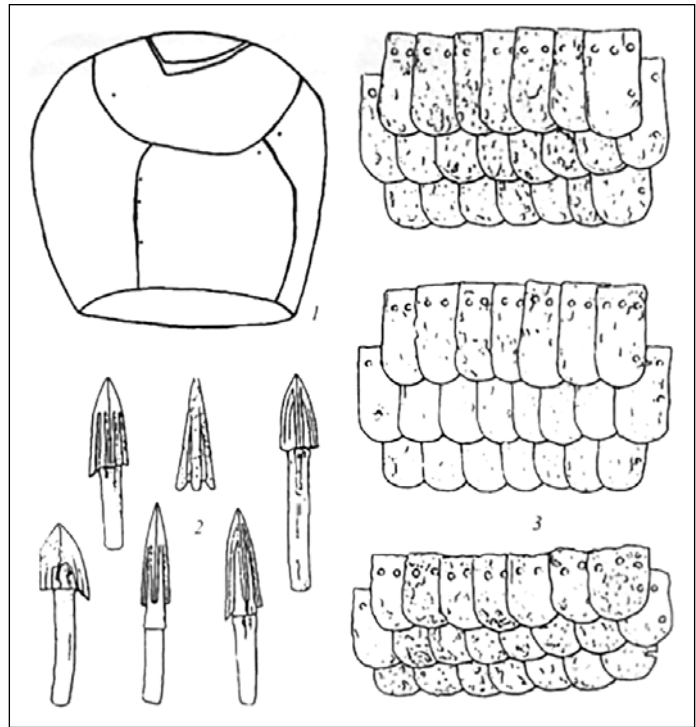
¹ В. Ф. Гайдукевич припускав, що це — поховання одного з союзників Євмела (310/9–305/4 рр. до н. е.), переможця в громадянській війні синів царя Перісада I.

Мал. 49
Шолом у вигляді
фрігійського ковпаку
(рис. 29, Виноградов,
2006, с. 108)

поселення на Чокрацькому мисі у Східному Криму. Датування самим кінцем I ст. до н. е. шару руйнування поселення, в якому знайдено фрагмент, говорить про справедливість спостереження, що шоломи, як і інші коштовні предмети озброєння, могли переходити з рук у руки, часто міняти своїх власників і загалом використовуватися впродовж кількох століть (Виноградов, 2004, с. 124, прим. 57).

Кельтські бронзові шоломи, поширені в Східному Середземномор'ї в III–II ст. до н. е., інколи зустрічаються поряд із грецькими елліністичними взірцями в сарматських похованнях Подоння і Прикубання (мал. 52). Декілька таких шоломів знайдено в районі Північно-Західного Причорномор'я, зокрема в кургані у с. Мар'ївка Миколаївської області (мал. 53). Такий шолом, схожий на жокейське кепі, надягнене козирком назад — для захисту шиї воїна, в науковій літературі відносять до типу Монтефортіно. Назва походить або від того, що, на думку деяких фахівців, його переважно виготовляли в Етрурії, або від того, що під цим містечком було знайдено його перші взірці. Тогочасна Ольвія, хоч і росташувалась між

Мал. 50

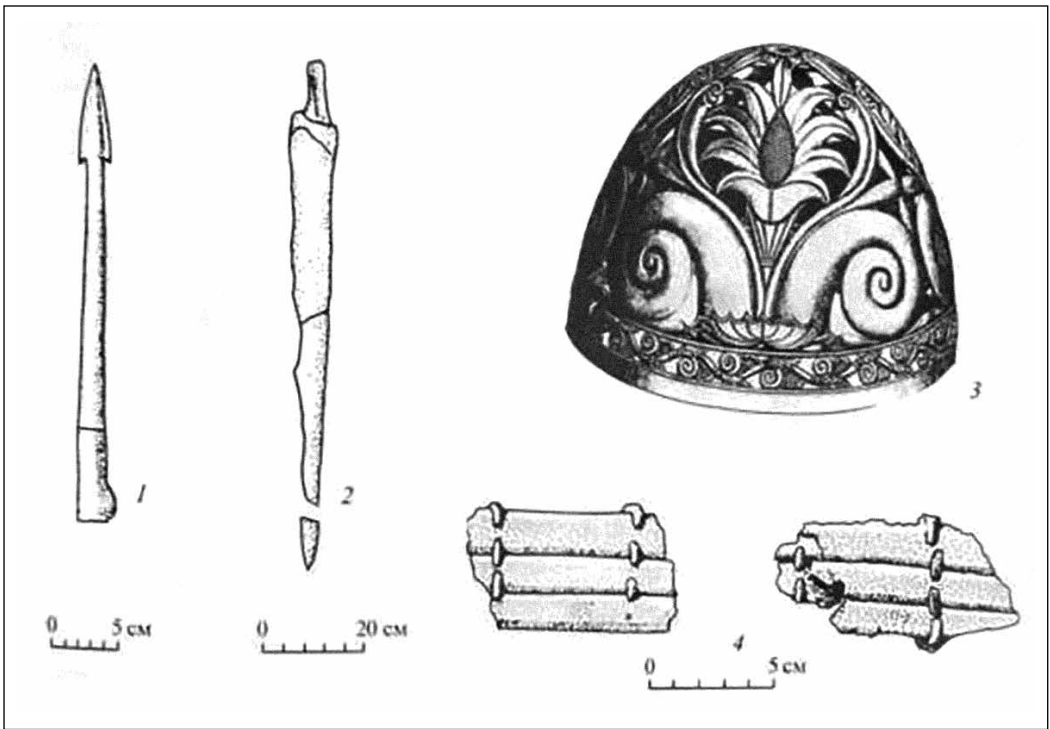
Знахідки з кургану Ашика (1838): 1 — бронзовий шолом; 2 — бронзові наконечники стріл; 3 — уламки бронзового лускатого панцира

(рис. 20, Виноградов, 2004, с. 75)

кельтами і сарматами як між молотом і ковадлом, не переходила на подібні шоломи, оскільки зберігала основою власних збройних сил гоплітське ополчення, оснащене за елліністичним взірцем, що ми можемо спостерігати на прикладі свинцевих вотивних пластинок. У той же час на Боспорі такий шолом поширюється, через використання Спартокідами військового потенціалу кельтських найманців.

Із добою кельтської експансії в Східній і Південній Європі пов'язуються знахідки шоломів із кургану в с. Мерджани, неподалік від Анапи. Поряд із золотою пластиною із зображенням вершника з кубком, який наближається до жінки-богині, що сидить на троні, знайдено два конічних шоломи (мал. 54). Подібні шоломи почали виготовляти в Греції в елліністичний час для захисту від рубальних ударів важких кельтських мечів. Не дивно, що вони представлені на пам'ятках часів війни із галатами в Малій Азії: олтарі Зевса в Пергамі, рельєфах із зображенням зброї в святилищі Афіни Нікефори («Несучої Перемогу»).

Добою панування в Причорномор'ї Мітридата VI датується так званий Ахтанізівський скарб, відкритий у 1900 р. Із предметів цього скарбу можна

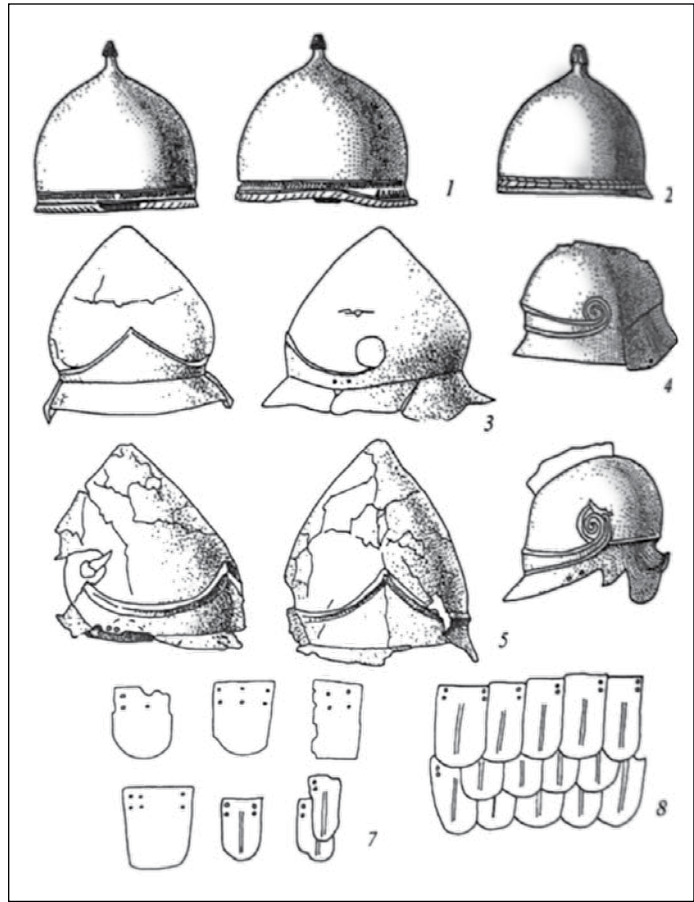

виділити бронзовий кований шолом (мал. 54.2), набір срібних блях, що прикрашали кінську зброю, три шийні гривні, срібні і скляні посудини, 27 тиснених золотих нашивних бляшок, 5 із яких мають зображення восьмикінечної променевої розетки і 3 — півмісяця (у сукупності їх можна віднести до офіційних символів держави Мітридата Євпатора). Кований шолом конічної форми із козирком надійно захищав від рубальних ударів мечів і був, вірогідно, реакцією на поширення в античному світі Східного Середземномор'я важких кельтських залізних мечів.

У пізньоантичний період в Імперії та на півночі Понту з'являються різноманітні стилізації під класичні античні шоломи (див., наприклад, стелу Газурія, сина Метродора, з Херсонесу, мал. 55). Поряд з ними популярність набувають каркасні моделі типу *Spanghelhelm*, які в епоху Великого переселення народів розповсюджуються по всій Європі. Північне Причорномор'я, перебуваючи в безпосередніх контактах із германським і сарматським світами, було одним із лідерів у поширенні *сегментних* і *каркасних шоломів* обох типів — конічної та яйцеподібної форми, подекуди з нащічниками та виділеною тулією.

Мал. 51

Знахідки з кургану Ак-Бурун (1875): 1 — наконечник списа; 2 — меч; 3 — золотий ажурний шолом; 4 — залізні пластини від панцира або щита (рис. 25.1, Виноградов, 2004, с. 95)

Мал. 52

Захисне озброєння сарматів

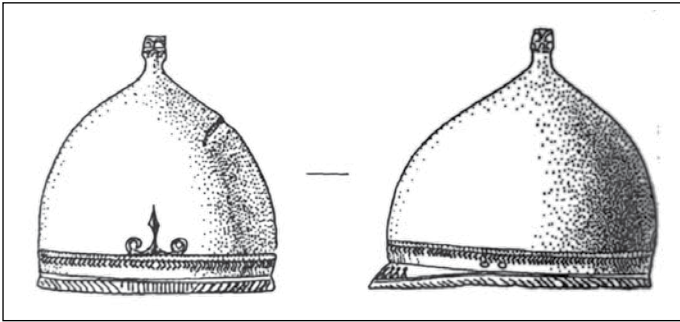
(за А. В. Симоненком):

1,2 — кельтські шоломи;

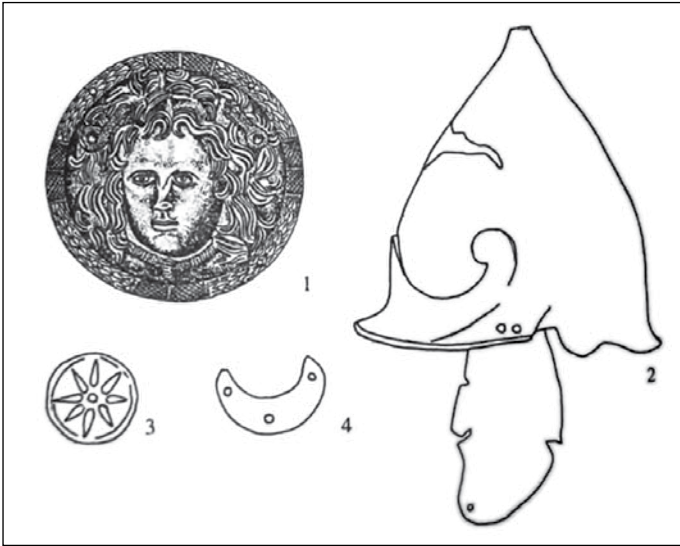
3–6 — грецькі шолми;

7, 8 — частини пластинчатих
обладунків(рис. 37, Виноградов,
2006, с. 154)

Досить детально каркасний шолом зображено на стелі Родона, сина Геліуса (мал. 56). У лівій руці воїна великий овальний щит з умбоном, а поруч — хлопчик із конічним шоломом у руках. Звернений до глядача бік шолома набраний із п'яти смуг, що сходяться догори, нижче показаний прямокутний нащічник. На кількох рельєфах колони Траяна, яку спорудили на честь римських перемог над даками на Дунаї, зображено, вірогідно, солдатів боспорської когорти: серед дерев показано чотирьох довговолосих лучників у лускатих панцирах. Вертикальні ребра їх каркасних шоломів у нижній частині скріплені ободом, а у верхній — сходяться і закінчуються невеликою кулькою або гудзиком; додаткову міцність їм надають горизонтальні ребра, від одного до трьох. На цю основу накладається за допомогою заклепок металеві пластини. Деякі шоломи мають нащічники, що сходяться під підборіддям, і лускату або кольчужну бармицю.

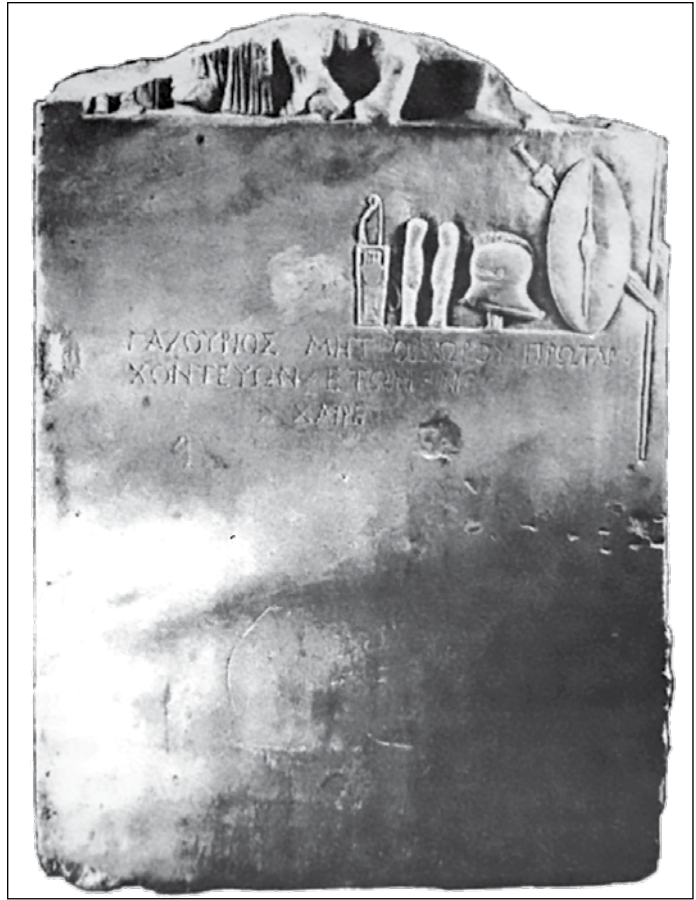

Мал. 53
Кельтський шолом
із кургану Мар'ївка
Миколаївської області
(за А. В. Симоненком)
(рис. 31, Виноградов, 2
006, с. 114)

Мал. 54
Знахідки з Ахтанізівського
скарбу: 1 — срібна бляха
кінської зброї — фалар
(за В. І. Мордвинцевою);
2 — бронзовий шолом;
3, 4 — золоті нашивні бляшки
(рис. 38, Виноградов, 2
004, с. 129)

Саме такий шолом захищає голову пішого воїна зі списом, що супроводжує вершника на стелі Менофіла, сина Демострата, з Пантікапея (кінець I ст. до н. е. — початок I ст. н. е.). Цілком вірогідно, що саме такі шоломи захищають голови командира та вексиларія боспорських бійців із розпису Стасівського склепу 1872 р. (II ст. н. е.), сарматських важких вершників із розпису пантікапейського склепу другої половини I — початку II ст. н. е. та катафрактарія з графіті із Дура-Європос (Сирія) (мал. 24.9). Тип конічних каркасних шоломів I–II ст. н. е. представлений кількома екземплярами в дружинних сарматських похованнях біля хутора Городського поблизу східних кордонів Боспору (мал. 57). Ще один тип шолома зображено на присвятному рельєфі Трифона, сина Андромена, з Танаїсу (мал. 58). На ньому округлий шолом з невеликим напотиличником, можливо, виготовлений із однієї пластини, що копіює форму шкіряного ковпака.

Мал. 55

Надгробна стела
першого архонта Газурія,
сина Метродора (Херсонес,
I ст. н. е.) поряд з епітафією
зображує повну паноплію
воїна-громадянина: горит
зі стрілами і луком, кнеміди,
псевдо аттичний шолом, щит
(тюреос?, якщо не дотримано
пропорцій), довгий рублячий
меч та спис зі шкіряним
ременем (петлею), що
характеризує небіжчика як
вояка-універсала

Для захисту тудуба важкі піхотинці і вершники могли використовувати різноманітні **панцирі**. Судячи з античних зображень, шкіряний обладунок часто імітував мускулатуру торса вояка (від чого отримав назву **θώραξ**, *торакс* — захищена панциром грудна клітина) та міг прикрашатися рельєфними сценами на міфологічні або героїчні сюжети.

Ляний панцир (*ліноторакс*) являв собою доволі жорстку конструкцію — «сорочку» коробчастого типу, утворену з кількох шарів тканини (від чотирьох до семи), просоченої в оцті. Кіраса ніби обгорталася навколо тіла і зашнуровувалася з лівого боку, зазвичай прикритого щитом. Спеціальні наплічники з ремнями зі спини заходили наперед, перекидаючись через плечі, і кріпилися на грудях вояка. Зовні ліноторакс розписувався яскравими фарбами; на іконографічних джерелах серед розписів переважали геометричні орнаменти і символічні фігури. Від талії до стегон,

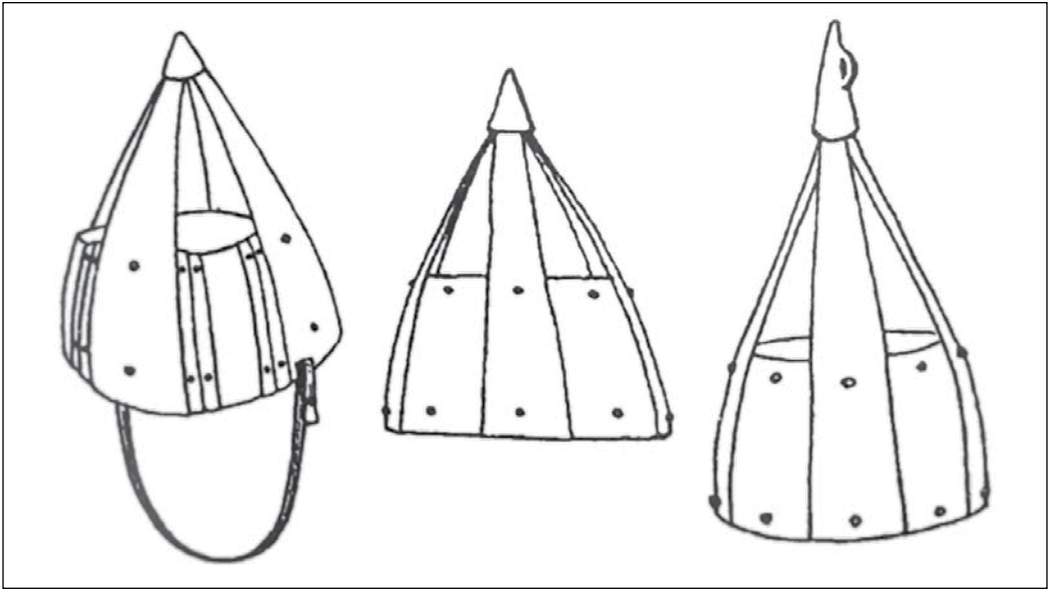
Мал. 56

**Надгробок Родона, сина Гелія,
Пантікапей, перша половина
I ст. н. е.**

(рис. 27, Горончаровський,
2003, с. 82)

інколи до колін лляний (як і шкіряний) панцир розрізався для полегшення пересування і посадки в сідло, прикриваючи пах і ноги вояка звисаючими смужками тканини (або шкіри) — «крилами» (*птерігами*). Із багатьох версій щодо часу та місця винаходу лляного обладунку найпоширеніша вказує на Малу Азію (ймовірно, Лідію і Фрігію) VII ст. до н. е. Такий панцир, за свідченням античних авторів, майже не поступався металевому за ефективністю захисту, проте був легшим і набагато дешевшим.

У перші століття нашої ери в Північному Причорномор'ї поширюються довгі *пластинчасті обладунки*, що добре видно з боспорських рельєфів

Мал. 57
Конічні каркасні шоломи
з поховання у хутора
Городського в Прикубанні
 (за А. А. Сазоновим)
 (рис. 29, Горнчаровський,
 2003, с. 84)

та розписів. Рельєф на стелі Афенія, сина Мени (не пізніше середини I ст. н. е.) демонструє нам довгий пластинчастий обладунок із короткими рукавами і високим стоячим коміром із вертикальних смуг, що щільно прикривають шию. Аналогічний обладунок, із панцирним коміром, мають кінні вояки на надгробку Юлія Патія (друга половина I — початок II ст. н. е.) та теракотова статуетка вершника з Керчі з зібрання Державного історичного музею (мал. 59). Такі бойові обладунки походять із Середньої Азії: вони фіксуються від Приаралля й Узбекистану до індоіранського прикордоння, починаючи від IV ст. до н. е. Очевидно, вони являють собою шкіряні каптани, на які нашивалися горизонтальні ряди вузьких металевих пластин прямокутної форми. Такі каптани мали розрізи на стегнах, що забезпечувало свободу посадки і рухів вершника. На фресці з пантікапейського склепу 1841 р. представлені довгі панцирі з крупних пластин без коміра, що захищали противників боспорців — сарматських катафрактаріїв, двоє з яких одягнені у довгі панцири, що розширялися від пояса до щиколоток. Аналогією до цих зображень є знахідки з багатих сарматських поховань Поволжя: великі залізні прямокутні пластини (8 x 12 см) з п'ятьма дрібними отворами у правому верхньому куті. Співвідносячи розміри цих пластин із зображеними на обладунку катафрактарія зі склепу 1841 р. 23 рядами

Мал. 58

Присвятний рельєф Трифона,
сина Андромена, Танаїс,
II ст. н. е.

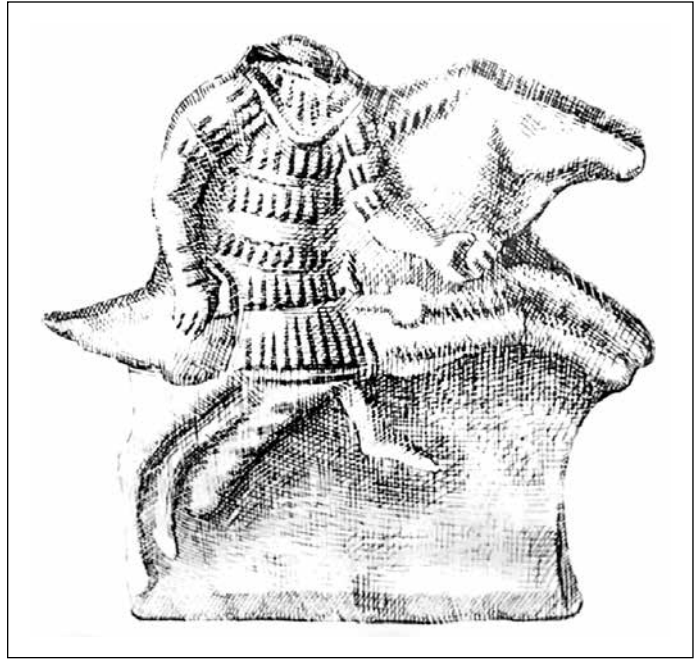
(рис. 28, Горончаровський,
2003, с. 83)

горизонтальних смуг, можна визначити довжину обладунку, що із урахуванням взаємного накладання пластин мав би досягати 1,3 м. Попри позірну архаїчність важкого і жорсткого обладунку, що не здобув особливого поширення в пізньоантичній військовій практиці Середземномор'я, він існував на Боспорі протягом кількох століть як універсальний захисний засіб для вершника. Про останнє свідчить ціла низка іконографічних джерел, зокрема відоме графіті з Ілурату, на якому представлений обладунок без рукавів із 30-ма рядами пластин, вертикальні грані яких не показано (мал. 60). Можливо, верхня його частина нагадувала ламінарну броню з довгих горизонтально розташованих металевих смуг, поєднаних між собою ремінцями, пропущеними через ряди спеціальних отворів.

Більше поширення здобув інший різновид панцира — *лускатий*, використовуваний також сарматами¹, римськими допоміжними військами та преторіанцями². В. А. Горончаровський припускає, що на Боспорі короткі лускаті панцирі зображено в трикутних

¹ Наприклад, зображення вершника-контофора на срібній посудині з Косики (мал. 61).

² Наприклад, низка зображень колони Траяна (згаданий лучник боспорської когорти) та пізньоантичних тріумфальних арок.

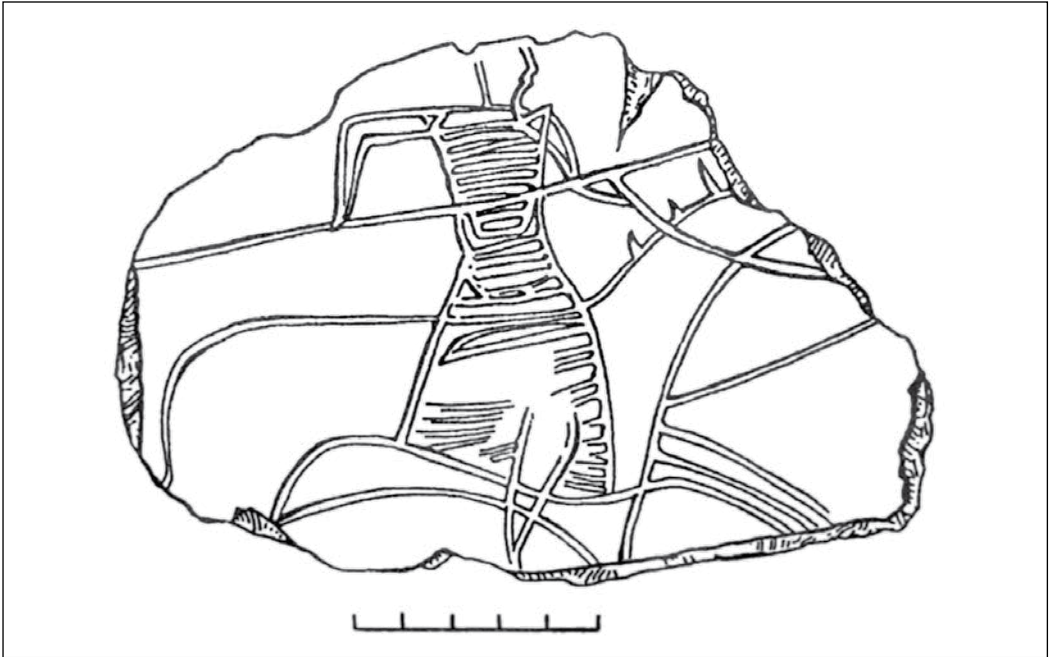

Мал. 59
Теракотова статуетка
вершника з Керчі,
I–II ст. н. е.
(рис. 30, Горнчаровський,
2003, с. 86)

вирізах каптанів кінних боспорських воїнів із фрески склепу 1841 р. Проте ці деталі можна інтерпретувати також як фрагменти кольчужних обладунків. Судячи зі знахідок із сарматських поховань, пластини лускатих панцирів мали в довжину від 2,5 до 5,0 см і від 2 до 5 отворів для прикріплення до шкіряної чи полотняної основи (мал. 52.7–8). Археологічні знахідки з Прикубання говорять про ймовірність використання комбінованого обладунку, що включав лускатий захист і кольчужне плетення.

На Боспорі було поширено два різновиди лускатого панцира. Перший зафіксовано на розписах склепу 1872 р. (II ст. н. е.) та на монетах Савромата II (174–210) і Рескупоріда II (211–228). Він мав вигляд каптану з короткими рукавами, що не заважали вільним рухам, та з розрізом унизу довжиною майже до колін, що спрощував посадку в сідло. Другий варіант являє собою панцир довжиною до середини стегна і без розрізу. Його бачимо на рельєфі Трифона з Танаїсу, де вершник одягнутий у панцир з короткими рукавами, підперезаний широким поясом (мал. 58).

Серед представників вищих командних кіл був популярним обладунок пізньоантичного типу, який у римському війську з республіканських часів застосовувався «офіцерами» від трибунів і легатів та

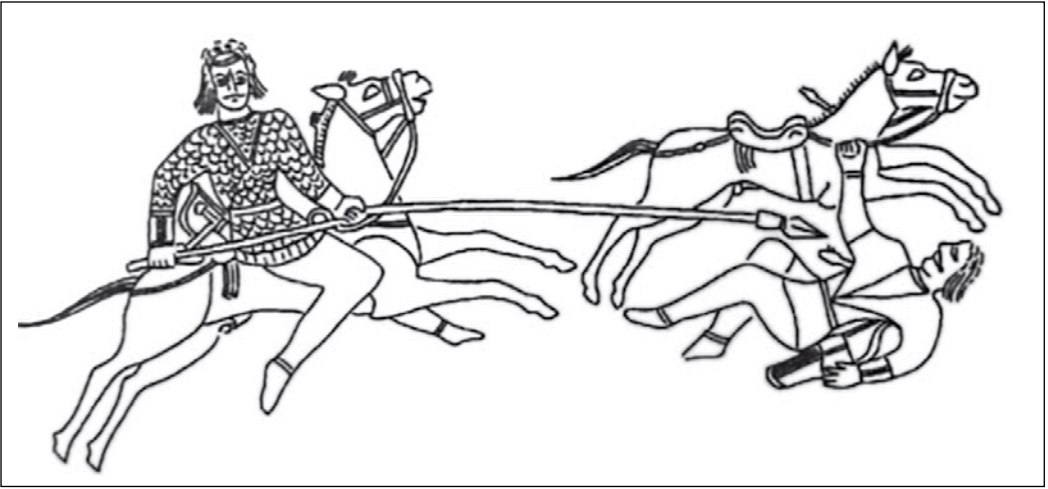

вище — вже згаданий торакс. Він складався з передньої і задньої металевих чи шкіряних пластин короткої «мускульної» кіраси, що імітувала рельєф м'язів грудей і живота чоловічої фігури, тому цей обладунок називають «анатомічним». Згори від спини через плече пластини з'єднуються наплічниками — епомідами. Від пояса і майже до колін спускалася «спідниця» з птеріг (πτέρυξ — крило, «крила» панцира) — шкіряних або ляних смуг, нерідко обшитих металевими бляхами, що часто були продовженням шкіряного, ляного або повстяного нижнього одягу і призначалися для амортизування ударів зброї по обладунках.

Коштовним різновидом захисного обладунку була *кольчуга*, якою користувалися переважно аристократи, чим пояснюється рідкісність її знахідок. Згідно з П. Конноллі, вперше вона з'являється у кельтів на межі IV–III ст. до н. е., близько I ст. до н. е. кольчуги вже широко представлені на римських рельєфах, а з другої половини цього століття вони входять у вжиток у північнопричорноморському регіоні. Залишки кольчуги місцевого виробництва виявлено при розкопках кургану 1853 р. у Фанагорії, а також у Пантікапеї і Горгіппії. Знайдені в останньому два фрагменти кольчуги у вигляді спечених шматків

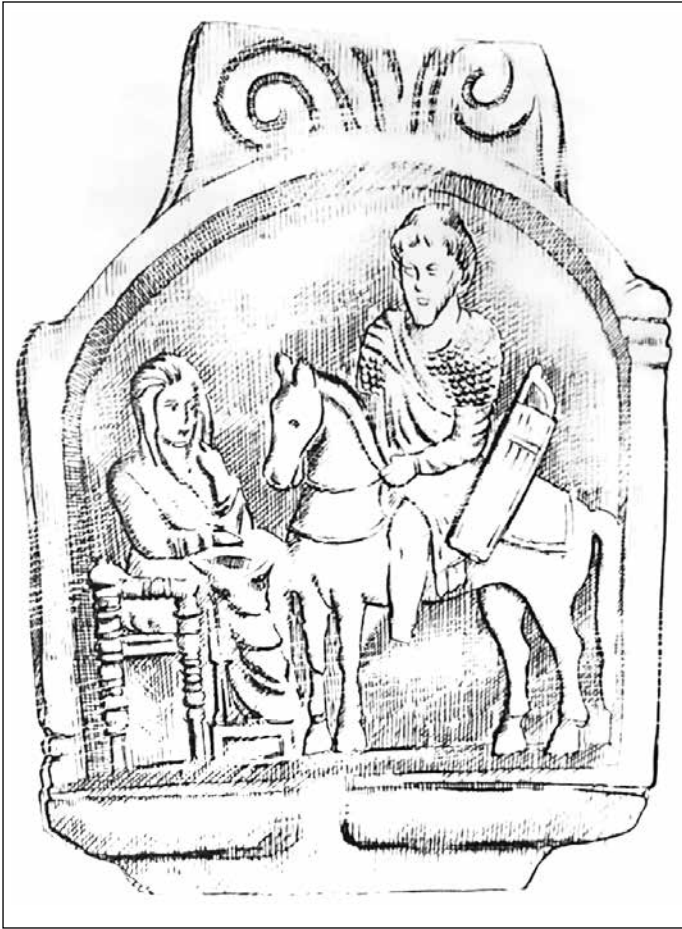
Мал. 60

Зображення катафрактарія на уламку штукатурки з Ілурату, кінець II — перша половина III ст. н. е.
(рис. 31, Горончаровський, 2003, с. 87)

Мал. 61
Зображення на срібній
посудині з поховання
I ст. н. е. у с. Косика
(Астраханська обл.)

розмірами 11,5 x 7,5 x 5 см та 15 x 9,5 x 6 см зберігаються у фондах Анапського археологічного музею. Ці зразки демонструють комбіноване використання сплющених залізних і бронзових кілець діаметром 1 та 0,8 см, кожне з яких захоплювало чотири сусідні кільця: два верхніх і два нижніх. На верхній частині надгробку Фаллона, сина Пофа, з Горгіппії (I ст. н. е.) зображено вершника в кольчусі з напівкруглим вирізом під горлом і короткими рукавами (мал. 62). Також видається, що кольчугою є захисний обладунок катафрактарія — з короткими рукавами без розрізів і довжиною до стегон — на фресці зі склепу 1873 р. Декілька кольчуг, вірогідно боспорського виробництва, в 1990-ті роки було знайдено в похованнях представників сарматської аристократії біля хутора Городського в Прикубанні. За А. В. Сазоновим, близько чверті похованих там воїнів були катафрактаріями. Їхні кольчуги, сплетені з кілець сорочки довжиною не менше 1,1 м при середньому зрості померлих 1,7 м, було згорнуто рулоном і покладено разом із озброєним небіжчиком та його конем у могилу (мал. 63.1). Можливо, в бойових умовах їхньою нижньою частиною обгортати ноги або доповнювали їх кольчужними штанами (мал. 63.2). Хоча вага таких кольчуг сягала 12–15 кг, рухатися в них було досить легко і зручно: в бою вони не сповільнювали рухів вояка, здатного наносити швидкі й неочікувані удари. Під кольчугу одягалася шкіряна або стьобана полотняна сорочка для запобігання від забиття тулуба через затримані кольчугою удари меча чи іншої зброї.

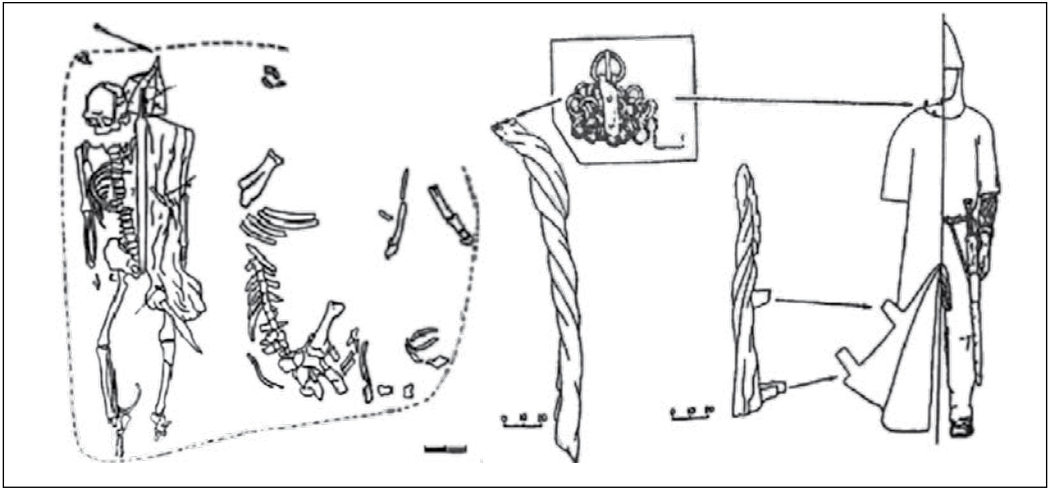
Мал. 62

Верхня частина надгробку

Фаллона, сина Пофа,
з Горгіппії (I ст. н. е.)*(рис. 102, Виноградов,
Горончаровский, 2009, с. 201)**(рис. 78, Виноградов,
Горончаровский, 2009, с. 173)?*

Сучасні уявлення про ефективність стародавніх захисних обладунків спираються на експерименти, проведені в балістичній лабораторії армії США. Наявність довгого обладунка і шолома зменшує можливість ураження стрілами більш ніж удвічі, проте різні типи захисту виявляються не зовсім порівнянними. Якщо у панцир із залізних пластин, де один їхній ряд накладається на інший, стріла з відстані 90–270 м ніколи не проникла навіть до шкіряної основи, то кольчуга¹ з відстані 75 м була не тільки пробита, але й стріла увірнула на глибину 20 см (Виноградов, Горончаровский, 2009, с. 202). Таким чином, пластинчатий обладунок набагато перевершував кольчугу

¹ Для експерименту було взято кольчугу XVI ст. із загартованої дамаської сталі.

Мал. 63
**Поховання біля хутора
 Городського в Прикубанні
 (за А. В. Сазоновим):**
1 — план поховання № 21;
**2 — реконструкція
 кольчужного обладунку**
 (рис. 103, 104, Виноградов,
 Горнчаровский, 2009, с. 203)

за своїми захисними якостями, що було додатковою причиною його більшого поширення.

Набір захисного спорядження давньогрецького важкоозброєного вояка завершують **кнеміди** (*κνημίς*, *κνημῖδος* — наголінники від *κνήμη* голіпка, литка), які захищали ногу від стопи до коліна. Їхнім прототипом слугували «доісторичні» захисні щитки — шкіряні, а то й дерев'яні, пізніше доповнені металевими деталями. Канонічну форму кнеміди набули з VII ст. до н. е., коли їх висота сягала 40 см. Наголінники архаїчного і класичного часу виготовлялися із бронзового листа, щільно облягали ногу і не мали спеціальних скріплень у задній частині. Як і на панцирах, їхня поверхня часто мала орнаментацию, що передавала форми м'язів литки і колінної чашечки або ж прикрашалася якимось інакше. За підрахунками Л. К. Галаніної, на Боспорі знайдено 15 екземплярів наголінників, що складає десь чверть подібних знахідок у Північному Причорномор'ї. Більшість із них датується IV ст. до н. е., але найцікавішими є датовані другою половиною VI ст. до н. е. знахідки з Керченського кургану, відкритого у 1838 р. А. Б. Ашиком. Саме ці архаїчні наголінники мають найбагатшу орнаментацию: колінні чашечки тут прикрашені масками Горгони Медузи, на випуклостях, що відтворюють литкові м'язи, поміщено по воліті. Валики, що імітують довгі вузькі м'язи голени, закінчуються головками бородатих змій. Уздовж краю є дрібні отвори, що утворюють ніби кайму, характерну для виробів часів архаїки. Ці отвори могли слугувати для кріплення амортизаційної підкладки (мал. 48.6).

5.2. Наступальна зброя: дистанційна — дротики, пращі, луки; ближньої дії — списи, мечі, кинджали

Цікаво, що таке ефективне зброя дальнього бою як лук не отримало у Стародавній Греції особливого поширення. Павсаній у своєму «Описі Еллади» зазначав, що «у еллінів, за виключенням критян, не було звичаю стріляти з лука» (Paus. I, 23, 4). Не дивно, що лучники-критяни (разом із лучниками-скіфами) були найпопулярнішими найманцями по всій Елладі, нерідко міські громади запрошували вихідців із Криту як інструкторів у навчанні молоді стрільбі з лука¹. Слабкий розвиток стрілецької справи в континентальній та малоазійській Греції, характерний для архаїчного, класичного і частково елліністичного періодів, пов'язаний зі змінами елліністичного воїнського етосу, що супроводжували розквіт фаланги громадян. Громадяни-фалангіти сприйняли аристократичний ідеал військової поведінки, що уможлиблював здобуття воюючим слави героя-переможця в разі зустрічі із супротивником один на один. Відмінністю було, проте, акцентування не на індивідуальній перемозі у двобої героїв, а на колективній перемозі рівних громадян-ополченців у тісному шикванні фаланги. За умов такого стереотипу воїнської поведінки в паноплії шляхетного громадянина

¹ Підготовка військовій справі в елліністичних полісах здійснювалася по-мінімуму: як правило, відпрацьовувалося здійснення маршів, проводилося бойове злагодження підрозділів. Навчання фехтуванню та інші заходи підвищення індивідуальної майстерності воїна за громадський рахунок, як правило, не проводилися. Особливих військових навичок — теоретичних і практичних — можна було набути лише в індивідуальному порядку за власний рахунок у приватних учителів. Проте, є певні дані про існування військових інструкторів афінських ефебів, зокрема, вчителів у стрільбі з лука (toxotes), метанні дротиків (akontistes), у використанні катапульт (katapultaphetes) і в голпітському бою (hoplomachcos). У деяких випадках учителя були іноземцями: афінянин Сострат навчав юних беотійців, Аристокл із Криту навчав афінське юнацтво мистецтву володіння луком, про що йшлося в декреті 231 р. до н. е. (Ханиотис, 2013, с. 158).

не залишалося місця для далекобійного лука, застосування якого не додавало слави його користувачеві. В результаті лук стає зброєю найманців або союзників. Ще одне дистанційне військове знаряддя — праща — є зброєю найнижчих і найбідніших соціальних прошарків. Утім, показово, що в давньогрецькій міфологічній та епічній традиціях ставлення до лука зовсім інше. Славетний Одисей прекрасно володів луком, а для божественного Геракла, найпопулярнішого героя Еллади, лук став один із невід'ємних атрибутів. Відомі й грецькі боги-лучники — Аполлон і Артеміда. Ці факти можуть свідчити про поширеність лука в Стародавній Греції у далекі «доісторичні» часи. Дуже показово, що один з епізодів Гераклового циклу, де смисловим стрижнем легенди виступає лук як символічна зброя, пов'язаний з українськими теренами — Гілеєю, місцевістю в гирлі Борисфена-Дніпра. Йдеться про одну з наведених Геродотом легенд, що описувала походження скіфських царів: у Геракла від змієногої Діви народилося троє синів — Агатірс, Гелон і Скіф; батько заповів владу над країною тому, хто натягне тятиву його лука (сам Геракл, пояснює Геродот, до того носив два луки, тож один лишив матері своїх синів) та зможе підперезатися батьківським поясом; виконав батьківське завдання молодший із синів на ім'я Скіф (Herod. IV, 8–10). Ця легенда — опосередковане свідчення досить ранніх військових контактів еллінів і скіфів; цікаво, що родоначальник скіфів — природжених кінних лучників, отримує свою зброю як символ влади саме від грецького героя¹, отже, понтійські елліни цілком нормально сприймали лук як зброю, властиву їм здавна.

Встановлення зв'язків перших грецьких колоністів із місцевими племенами Північно-Західного Причорномор'я сприяло як виробничій інтеграції еллінських колоній в економіку регіону, так і адаптації військової справи до місцевих реалій. Уже в останній третині VII — першій половині VI ст. до н. е. березанські ремісники проводили сезонні роботи

¹ Тут не треба дивуватися, оскільки греки неодноразово отожднювали свого Геракла з низкою іноземних богів і героїв. У цьому разі м'як понтійські елліни пов'язали свого героя зі скіфським Таргітаєм.

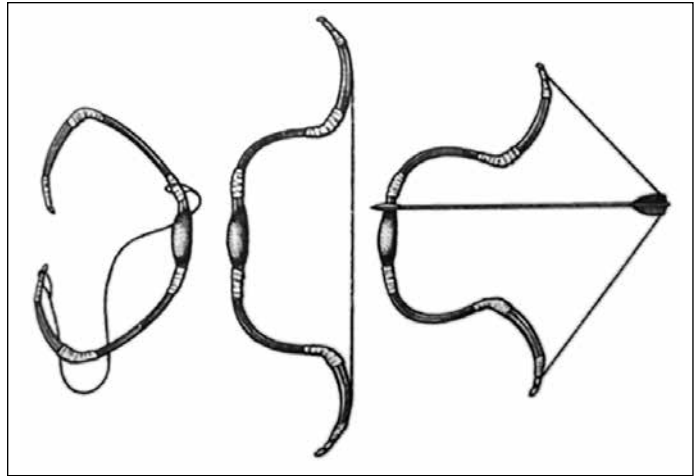
в пониззі Дніпра (так зване Ягорлицьке поселення), де виробляли цілу низку металевих і скляних виробів. Ця продукція переважно призначалася для збуту у варварському середовищі, проте, поза сумнівом, частково потрапляла в обіг і серед самих колоністів. Чималу частку металевих виробів становили наконечники стріл, адже лук у той час був невід'ємною складовою паноплії легкого піхотинця і вершника. Більшість ягорлицьких наконечників відноситься до скіфських типів (дво- і трилопатеві), але окремі екземпляри, що мали трикутну форму пера, вертикальне ребро жорсткості посередині і ромбовидний переріз, можна вважати гібридним типом, що поєднує в собі дві традиції — скіфську степову і більш західну європейську¹. Близько середини VI ст. до н. е.

Мал. 64

Натягування скіфського лука. Прорисовка зображень на давньогрецьких монетах і вазах; монета з написом EMINAKO зображує самого Геракла (Черненко Е. В.)

¹ Наконечники стріл з трикутною голівкою, відомі в Західній Європі в ранньому залізному віці, схожі за формою з найдавнішими металевими типами, які з'явилися в Північному Причорномор'ї у XII ст. до н. е. Останні копіювали в металі ще більш ранні форми кам'яних наконечників. На думку Ю. Г. Виноградова, виявлені ягорлицькі наконечники серед цих аналогій

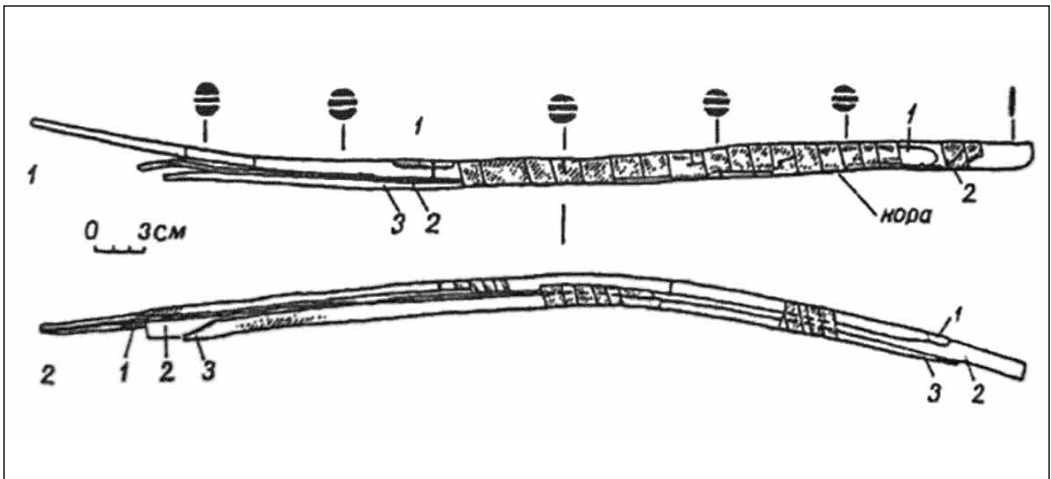
Мал. 65
 Дерев'яний лук
 із Трьохбратнього кургану
 під Керчю, вигляд з двох
 боків (за С. С. Бессоною)
 (рис. 5, Виноградов,
 2004, с. 19)

виробнича діяльність грецьких майстерень у пониззі Дніпра припинилася через нез'ясовані нині причини. Поширення «скіфського» Σ -подібного лука серед греків-колоністів підтверджується не лише знахідками литих «скіфських» стріл, але і таким специфічним артефактом як модель скіфського лука довжиною 10 см, знайденого в дитячому похованні ольвійського некрополя (мал. 18). За формою такі луки нагадували грецьку букву сигма (Σ) з перехватом у середній частині і загнутими назовні кінцями, їх довжина зазвичай складала 0,60–0,70 м. Така форма залишалася в основному незмінною впродовж кількох століть скіфської епохи, і за нею закріпилася назва «скіфського» типу (мал. 66.1; 66.2; 66.3).

В елліністичну добу у військовій справі понтійських еллінів лук відігравав не менш важливу роль, ніж у попередні періоди, про що свідчать не лише знахідки наконечників стріл, але й знаменитий напис на честь ольвійських лучників (IOSPE, I², 195). Останній повідомляє, що в Ольвії проводилися змагання стрільців із лука, вірогідно, пов'язані з якимсь релігійним святом. Під час одного з таких релігійних військово-спортивних свят перемогу здобув Анаксагор, а Фільта отримав друге місце, імена і результати інших, на жаль, ми не знаємо через втрату частини давнього напису.

можуть являти собою проміжну, перехідну ланку від найбільш ранніх металевих наконечників до скіфських типів (Виноградов Ю. Г., 1989, с. 22; мал. 8, Виноградов Ю. А., 2006, с. 22).

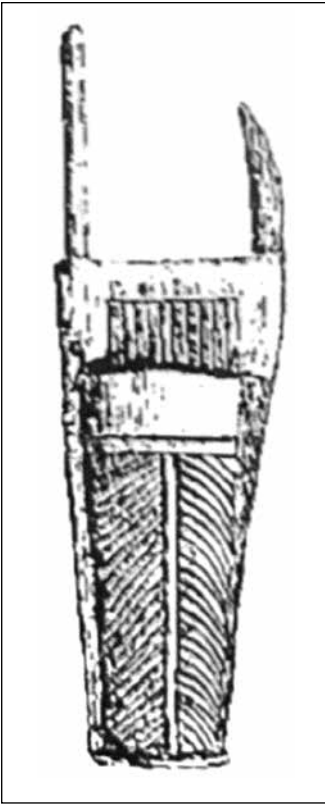

Мал. 66

Реконструкція скіфського луку; зліва направо: тятива луку не вдягнута й лук вигнутий у зворотній бік (саме так луки носили в сагайдаках, щоб не розтягувалася тятива й сам лук не втрачав пружності); тятива натягнута — лук у бойовому стані (так лук носили у випадках небезпеки зустрічі з ворогом); лук готовий до пострілу

У перші століття нашої ери на озброєнні піхотинців і вершників залишалися традиційні сигмоподібні луки «скіфського» типу. У порівнянні з попереднім періодом їх розміри збільшуються: довжина таких луків, судячи з пам'яток образотворчого мистецтва, складала не менше половини росту стрілка, тобто близько 0,8–0,9 м. У центрі перебувало вигнуте руків'я з невеликим перехватом, а закінчення «рогів» сильно вигиналися наперед, створюючи додатковий важіль для надання стрілі більшої початкової швидкості. Під час виготовлення лука інколи використовували кістяні накладки. Важливою частиною лука була міцна тятива, що виготовлялася з кінських жил чи волоса. Лук «скіфського» типу зазвичай у натягнутому стані (тобто готовим до бою) ховався в горит — спеціальний футляр для лука з окремим карманом для стрілі. Його носили на лівому боці, прикріплюючи до пояса або на ремені через плече. Знахідки залишків дерев'яних горитів, обтягнених шкірою, рідкісні, проте їх форма добре відома завдяки низці зображень, де лук виступає з горита приблизно на третину своєї довжини. У дитячій гробниці I ст. н. е. знайдено дерев'яну модель горита з луком і ледь наміченими древками стрілі. Судячи з декору моделі, зовнішній бік оригінального футляра прикрашався металевими накладками (мал. 67). Повний комплект для такого горита включав від 50 до 300 стрілі, укладених наконечниками вниз. Вага горита зі стрілами складала близько 5 кг.

З кінця I ст. до н. е. широко розповсюджується лук нового, «гунського», типу з трилопатеви-

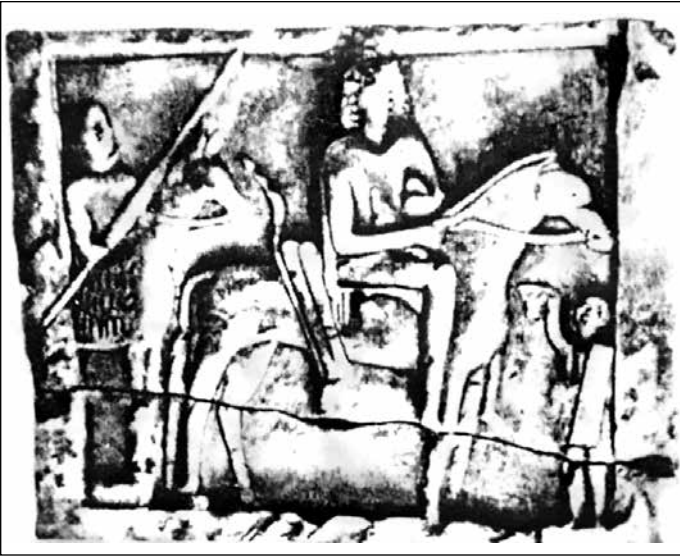
Мал. 67

Дерев'яна модель гориту з луком і стрілами з дитячого поховання I ст. н. е.
(рис. 22, Горнчаровський, 2003, с. 71)

наконечниками стріл. Північне Причорномор'я і особливо Боспор, тісно пов'язаний із кочовим світом, не залишилися осторонь цього процесу. Вже у I ст. н. е. такі луки з'являються в римських військових таборах Західної Європи, де стояли допоміжні частини зі Сходу. «Гунський» лук був значно більший за «скіфський» — 1,2–1,6 м, що за наявності прямої негнучкої рукояті і виступаючих уперед крутих пліч із кістяними накладками значно збільшувало далекобійність і пробивну міць. Уявлення про його конструкцію дає знахідка цілого складного лука в похованні перших століть нашої ери на лівому березі Євфрату, в 40 км від Дура-Європос. Його деревко мало довжину 1,47 м, а в натягнутому стані відстань між зігнутими кінцями дорівнювала 1,275 м. Дерев'яну кибіть (основа лука) було зроблено з чотирьох пластин, з'єднаних на позбавленій еластичності рукояті зі шматків дуба і в'яза. Тонкі і гнучкі плечі поступово звужувалися до зовнішніх кінців. Усі деталі виконані дуже якісно і старанно проклеєні. Сплющена задня сторона кибіті підсилена трьома з'єднаними одна з одною пластинами з рогу газелі. Перед склеюванням на ці зіставні частини були нанесені глибокі надрізи. Жорсткі кінці плечей зроблені шляхом накладання парних кістяних пластинок, що на 3 см виступають за закінчення кибіті з вирізами для закріплення тятиви. Сухожилля, що обвивають усе деревко, збільшують загальну еластичність лука. Процес виготовлення такого надійного лука тривав не менше трьох років.

Лук «гунського» типу зображено на низці відомих надгробних рельєфів з іменами Матіана, сина Заїдара, Афенія, сина Мени, Стратоника, Фарнака, Агафа і Дафна (мал. 68, 69). Як правило, його укладали в довге вузьке налуччя, на наявність якого інколи вказує циліндричний колчан із двома відділеннями для стріл, реальна довжина яких була не менше 80 см. Боспорські рельєфи показують, що на Понті «гунські» луки носили так само, як у пізніх парфян та іранських Сасанідів: на правому стегні, зі спущеною тятивою, щоб зберігалася пружність зіставного складного лука та знімалося зайве навантаження на тятиву для уникнення її непотрібного витягування.

«Гунський» лук у дії зображено на одній із фресок склепу 1841 р. другої половини I ст. н. е., де вершник, що скаче направо, тримає його під невеликим

Мал. 68

**Фрагмент надгробку Афенія,
сина Мени, близько середини
I ст. н. е.**

(рис. 23, Горончаровський,
2003, с. 74)

кутом униз. Чотирма пальцями лівої руки він стискає руків'я лука, а великий палець, притиснутий зверху, слугує напрямлячем для стріли. Права рука стиснута тими пальцями відтягує тятиву назад, до вуха. Натягування тугого складного лука, потребуючи чималих фізичних зусиль, здійснювалося, вірогідно, так званим «монгольським» способом. Тятива натягувалася зігнутих великим пальцем, якому допомагав вказівний, притримуючи його зверху. Стріла трималася між ними в глибині вирізки і, оскільки під час стрільби тятива відклонялася дещо ліворуч, опинялася завжди праворуч від лука. Для захисту пальців і всієї руки від травмування тятивою, за умов такого способу стрільби, використовувалися спеціальні кільця-каблучки та наручі у вигляді широкого браслета на лівій руці, які іноді зображувалися на поховальних стелах. До «стрілецьких» каблучок можна віднести два масивних огранених бронзових кільця з військового поховання другої половини II — початку III ст. н. е. в некрополі боспорської фортеці Ілурат. Перед натягуванням лука такі кільця одягалися на великий палець правої руки.

Бойова ефективність античних луків була досить високою. Так, згідно з вищезгаданим написом кінця V — початку IV ст. до н. е. на честь Анаксагора, сина Демагора, ольвіюполіта, він із лука «скіфського» (?) типу пустив стрілу на відстань, більшу 521,6 м: «Я засвідчую, що славний Анаксагор, син Демагора,

випустив стрілу на 282 оргії, Фільта ж...» (IOSPE, I², 195). Для порівняння: перед Другою світовою війною світовий рекорд зі стрільби з луку на дальність дорівнював 440 м; із запису 1798 р. на площі Ок-Майдан у Стамбулі дізнаємося, що султан Селім III вистрелив на 878,5 м. Зрозуміло, йдеться про справжніх майстрів. Дальність стрільби для рядових лучників була набагато меншою, особливо під час стрільби з коня, тим більше в бойових умовах. Приміром, у середні віки вважалося, що точна стрільба можлива тільки в межах 300 ліктів (близько 150 м), хоча англійський король Генріх VIII влучав стрілою в яблуко з 220 м; максимальна дальність стрільби на змаганнях для сучасних спортивних луків дорівнює 90 м.

Стріли I–III ст. мали переважно залізні черешкові наконечники з трикутним або ромбовидним пером, більшість із них невеличкі, до 2,5–3,5 см, проте зустрічаються великі і важкі, до 5–8 см, що пояснюється удосконаленням захисного обладунку і появою потужних «гунських» луків (мал. 69). Можна припустити, що держакі стріл виготовлялися з порід дерев, які росли на Боспорі — в'яза, берези, ясеня, тополі, сосни, або, як свого часу це робили скіфи, з очерету. Цілком логічно уподібнити їх зразкам, поширеним у сарматському кочовому середовищі, що мали у довжину не менше 80 см при товщині 0,5–0,6 см та виїмку для тятиви у вушку грушоподібної форми. Довжина стріли визначалася тим, що середній лучник не міг натягнути тятиву більше ніж на 73 см від центру внутрішнього вигину луку (приблизна відстань між витягнутою лівою рукою і кистю зігнутою правою). Для уникнення травм, держакі стріл підбиралися без сучків і старанно полірувалися. Обов'язковим було оперення стріли, без якого прицільна стрільба неможлива. Точність бою і швидкість польоту стріли залежали від якості пір'я та його відстані від вушка стріли. Кращими завжди вважалося пір'я орла, беркута, морських птахів. З обраного пера здиралося опахало з верхнім шаром стрижня, яке і кріпилося до древка за допомогою клею.

Лучник у бою міг витримати дуже багато стріл. Так, сучасні досвідчені лучники за півгодини можуть випустити до 150 стріл, а середньовічні стрільці за хвилину могли зробити 10–12 вистрілів. Зрозуміло, що така скорострільність була не досить

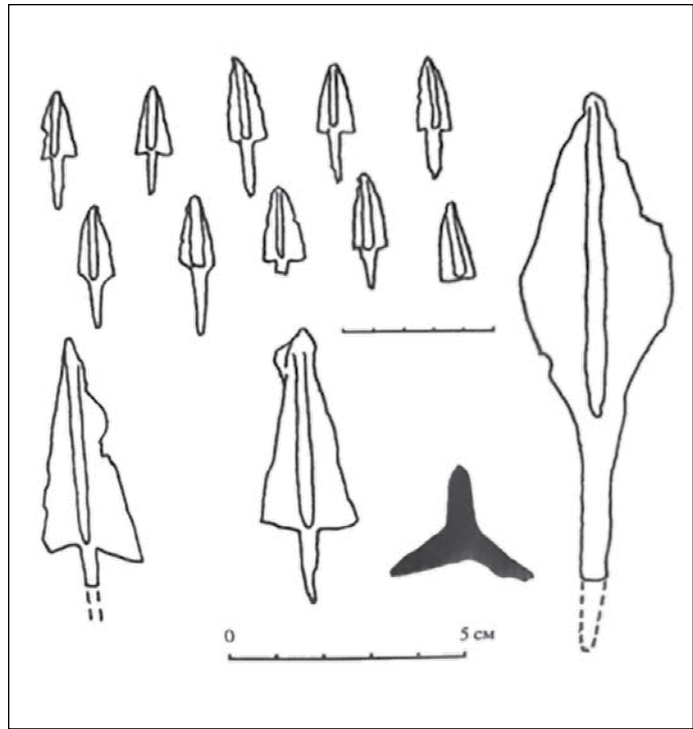
ефективною та практикувалася лише під час стрільби по малорухливому строю піших воїнів, по фортифікаційних спорудах — щоб зігнати зі стін і башт їхніх захисників, а також по щільних рядах вершників — щоб зупинити наростаючий вал кавалерійської атаки.

Ще одним різновидом дистанційної метальної зброї була **праща** (*σφενδόνη*), яка досить широко використовувалася в античному світі. Вона являла собою широкий ремінь із роздвоєним кінцем або петлею, за допомогою якого метали каміння або свинцеві кульки. За загальним переконанням давніх авторів, неперевершеними майстрами її використання були найманці з Балеарських островів — балеарські пращники. Прямих археологічних свідчень застосування пращі в Північному Причорномор'ї небагато, адже шкіряні реміні, з яких її виготовляли, були матеріалом недовговічним. Інша справа — спеціально оброблені кам'яні кульки або свинцеві кулі та ядра (точніше — ядерця), спеціально відлиті для метання за допомогою пращі. Пращні камені (разом із залізними наконечниками стріл скіфських типів) було знайдено під час розкопок сільських поселень Східного Криму в шарах, датованих 260-ми роками до н. е., у яких виявлено сліди пожеж і масових руйнувань. Свинцеві кулі були знайдені в околицях Ольвії (мал. 70). Всі вони мають еліпсоїдну форму: довжина — близько 3–4 см, вага — ± 40 –45 г. Більшість ядерця на перетині має овальну форму, меншість — ромбічну. Пращу, для якої слугували ці снаряди, могли використовувати македоняни, на що вказують написи на деяких ядерцях. Найкрасномовніше звучить наступна: з одного боку [Β]ΑΣΙΛΕ, з другого — ΑΛΕΞΑΝ. Напис зроблено зі скороченнями, проте немає жодних сумнівів, що в повному прочитанні вона звучить — ЦАР АЛЕКСАНДР. З такими кулями до Ольвії могли завітати тільки вояки Александра Македонського під час відомого походу його полководця Зопіріона близько 332–331 рр. до н. е. До речі, наявність такого напису, на думку фахівців, є свідченням того, що виробництво снарядів для пращі здійснювалося за рахунок царської скарбниці.

До речі, написи на кулях стали для дослідників неочікуваним джерелом інформації про військовий словник. Практика залишати неформальні написи на снарядах перед тим, як пустити їх у справу, судячи

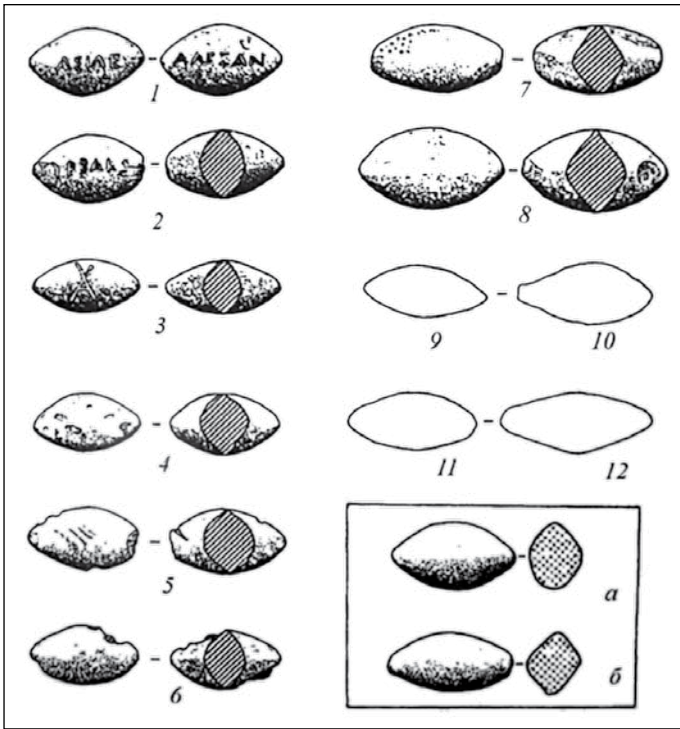
Мал. 69
Залізні черешкові
наконечники стріл,
I-II ст. н. е.

(рис. 25, Горнчаровський,
2003, с. 78)

з графіті часів Другої світової війни або теперішньої війни з Росією, є універсальною. Велику кількість підписаних пращних куль було виявлено під час розкопок багатьох еллінських міст і фортець. Ці написи свідчать про солдатський бойовий гумор. Тексти адресуються одержувачам — потенційним жертвам, жартівливо асоціюючи снаряд з подарунком: «отримай!» (*dexai, labe*), «твое» (*sou*), «на солодке!» (*trogalion*), «це дощик» (*hyse*). Супротивника іронічно попереджали: «Бережися!» (*proseche*); з кулею виникав діалог: «Іди!» (звертання до кулі, *baske on*). Безперечно, відчуття жорстокості було неподолане: «кров» (*haima*), «ой-ой-ой» (*papai*), «у пекло» (*pyri*). Дуже цікавий вислів, як вираз маскулінності, мужності, складався з одного єдиного слова: «Залети!» (в сенсі: «завагітній»; *kye¹*). Такий чорний гумор допомагав солдатам долати страх перед битвою і словесно заспокоював їх, вселяючи відчуття переваги (Ханиотис, 2013, с. 154).

¹ Від дієслова *κυέω* — бути вагітною кимось, носити в утробі когось; зробити вагітною, зачати.

Мал. 70

Свинцеві ядрця для праці з околиць Ольвії
(за В. А. Анохіним і Р. Ролле)

(рис. 28, Виноградов,
2006, с. 107)

До наступальної зброї кінноти і піхоти належали також **дротики** (*βέλος* — будь-яка метална зброя — стріла, дротик, спис; *ἀκόντιον* — зменшення від *ἄκων*, спис — дротик). Зображення у піхотинців трьох дротиків (реконструйована довжина — 1,5–1,7 м) за великим овальним щитом зустрічається на низці боспорських надгробків рубежу — перших століть нашої ери. Наприклад, можна відзначити стелу I–II ст. н. е. з німфейського некрополя, де вершник, який мчить праворуч, збирається уразити поваленого ворога (мал. 71). Схожий тип кінного воїна з дротиком повторюється на монетах Савромата I і Котіса II.

Як уже зазначалося, головною зброєю гопліта був важкий **спис** (*δόρυ*), довжина якого сягала 2–3 м. Його залізний наконечник мав листкоподібну форму на витягнутій втулці, якою він кріпився до древка. Після відмови гоплітів від другого, **метального**, або запасного, **списа**, що відбувалося в VI ст. до н. е. впродовж заселення греками Північного Причорномор'я, частина списів із протилежного кінця древка отримують наконечники-балансири — втоки, зроблені з бронзи або заліза. Вток не тільки слугував протизагою бойовому наконечнику, сприяючи кращому керуванню

зброєю в бою, але й дозволяв за потреби уткнути спис у землю для отримання упору, а також використовувався в битві замість бойового наконечника в разі ламання списа і втрати його передньої частини. Під час археологічних розкопок наконечників списів знайдено не дуже багато. Наприклад, в одній з ольвійських могил знайдено добре збережений залізний наконечник із обламаним вістряем (мал. 16.1). Його довжина складає майже 40 см, уздовж вузького пера йде ребро, втулка має довжину 13,5 см. Втоки, ніби наконечники тильної частини списа, дуже добре показані на знаменитому Таманському рельєфі, що зображує юного й зрілого гоплітів (мал. 23).

На відміну від мечів і кинджалів, знахідок списів перших століть нашої ери набагато менше. Фахівці пов'язують цей факт із великою довжиною списів, яка унеможлиблювала покладання списа в поховання; інколи в могилу клали зламаний спис або його наконечник. Щоправда, не так багато знайдено й дротиків, які за великого бажання можна було покласти в могилу. Отже, відсутність (точніше, крайній дефіцит) у могилах списів і дротиків, напевно, можна пояснити якимись особливостями ритуалу, адже поховальних зображень цих видів зброї достатньо.

Як правило, наконечник списа був довжиною 30–45 см і мав лавролисту форму. Боспорський **кавалерійський спис** відповідав типу важкої **піки**, відомої римським авторам як *contus sarmaticus* — сарматський спис — ударна зброя катафрактаріїв. Піка була одним із основних елементів у паноплії боспорської панцирної кавалерії. Якщо на чисельних боспорських надгробних рельєфах і фресках зі склепів чітко витримано пропорції, то довжина таких пік мала становити не менше 4 м. Сумніви щодо цих розмірів, які ґрунтуються на труднощах в оперуванні такою довгою зброєю та реальних розмірах поховань (Симоненко, 2010, с. 79–81), навряд чи виправдані, оскільки перед покладанням у поховання списи могли ламати, класти тільки наконечники або й зовсім відмовитися від закопування списів¹. До того ж

¹ О. В. Симоненко категорично відкидає припущення щодо довжини сарматських і боспорських списів більшої за 3 м як суто умоглядне, абсолютно нічим не підкріплене. По-перше,

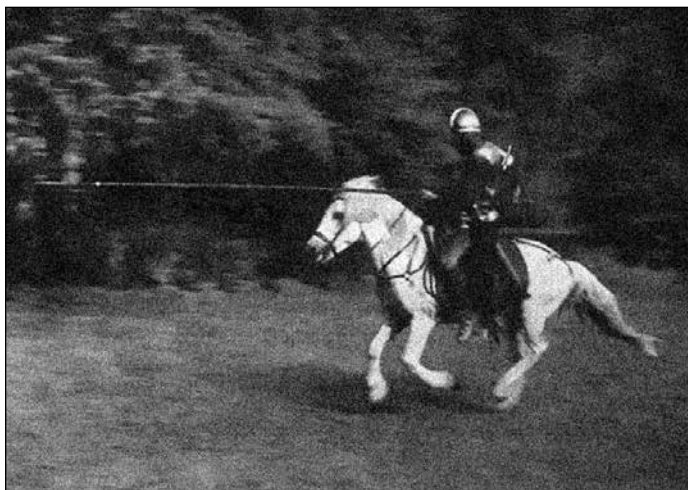

Мал. 71

Надгробний рельєф I–II ст. н. е. з некрополя Німфея
(рис. 21, Горнчаровський, 2003, с. 69)

можна нагадати, що майже півтора тисячоліття по тому піки легендарних польських «крилатих гусар» XVI–XVIII ст. у мали довжину від 4,5 до 6,2 м (Сікора, 2012, с. 22–29). Другий тип масивного наконечника, що мав трикутну форму і коротку втулку, можна

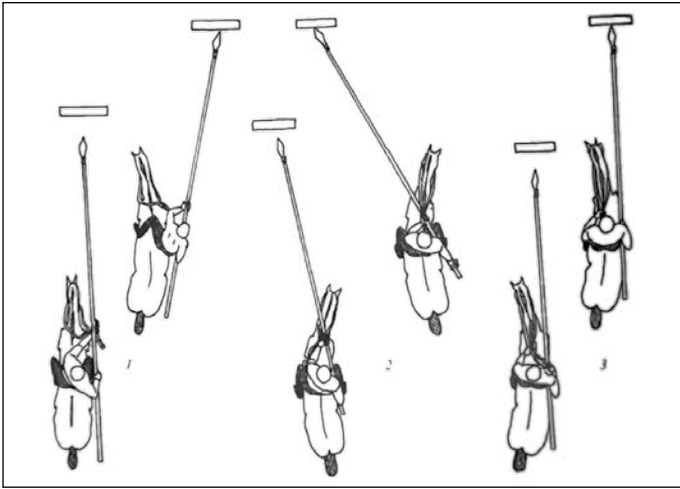
боспорські розписи, надгробні стели та інші іконографічні джерела для обґрунтування незвичайно великої довжини списів (більше 4 м) використовувати некоректно як украй стилізовані, з порушеними пропорціями. По-друге, наведення паралелей з військової справи Середньовіччя і Нового часу теж не однозначне, оскільки, приміром, польським гусарам XVII ст. протистояли геть інші супротивники, ніж боспорським і сарматським вершникам, — європейські пікінери, озброєні теж досить довгими списами (Симоненко, 2010, с. 79–81).

Мал. 72
«Сарматська» посадка за
М. Юнкельманом
(Симоненко, 2010,
рис. 55, с. 83)

побачити на стелах Агафа з Фанагорії і Сосібія, сина Діоніса, з розкопок городища Артезіан. Аналогічним до цих знахідок є зображення піки сарматського катафрактарія на срібному кубку з поховання у с. Косики Астраханської області (мал. 61).

Однією з дискусійних тем, пов'язаною з пізньоантичними катафрактаріями, є проблема так званої «сарматської посадки», коли вершник нібито кидав поводдя (не слід забувати про відсутність у той час стремен) і розгортав корпус праворуч, тримаючи спис по один бік коня. Зображення такого типу посадки характерно як для боспорських рельєфів і розписів, так і для багатьох предметів образотворчого мистецтва значної частини середземноморського і близькосхідного регіонів кінця I тис. до н. е. — перших століть н. е. Реальність такої посадки захищають фахівці, яких умовно можна віднести до напрямку «візуалістів» — прихильників повної достовірності всього того, що ми бачимо на давніх зображеннях, адже стародавній митець міг розглядати античних військових як своїх сучасників. Противники такого підходу (серед вітчизняних фахівців — відомий сарматолог, археолог О. В. Симоненко) підкреслюють істотну долю умовності давніх зображень: героїчну стилізацію образу вояка й театралізоване розгортання зображуваного обличчям і торсом анфас до глядача. Прихильники стилізаційного підходу підкреслюють, що подібний спосіб зображення вершників є властивим переважно для Східного Середземномор'я (від Риму до Парфії і Сарматії), але

Мал. 73

Кінематика удару списом з коня: 1 — «сарматська» посадка за іконографічними джерелами; 2 — дворучний хват за М. Юнкельманом; 3 — одноручний хват під пахвами

(Симоненко, 2010, рис. 56, с. 84)

зовсім не характерний для Центральної Азії, де важкоозброєні вершники-списоносці складали основу елітарних збройних формувань кочових і осілих етносів (порівняти хоча б зі знаменитою Орлатською пластиною¹). Спеціальні експерименти, що проводилися від 1970-х років, довели: щоб успішно діяти довгим списом, його потрібно або тримати однією

¹ На розписах боспорських склепів, танаїському рельєфі Трифона (мал. 58), двох римських надгробках і на церемоніальних посудинах із багатих сарматських поховань (Косика (мал. 61), Вербовський) зображення вершника виконані за усталеним на той час каноном, названим Х. фон Галлем фронтальним. На відміну від пануючого до кінця еллінізму грецького канону, за яким зображувався аттичний або короткий галоп з опорою коня на зігнуті задні ноги і з піднятими на різну висоту передніми, фронтальний канон з'явився в Пальмірі і Сирії в кінці I ст. до н. е. й набув поширення в I ст. н. е. Відповідно до нього, усе зображувалося умовно: вершник зі списом обернений обличчям і плечима до глядача, поза коня не відповідає жодній із реальних фаз галопу, обидві руки винесені на передній план і показані з однієї сторони коня (а на фресці пантікапейського склепу 1841 р. так показані ще й обидві ноги, що дає ефект сидячих «по-жіночому» катафрактаріїв). Показово, що інші зображення катафрактаріїв цього часу, наприклад, східносередземноморських — з графіті із Дура-Європос (мал. 9) та Ілурату (мал. 60), або центральноазійських, створених не за античним фронтальним каноном (наприклад, пластина з Орлатського могильника в Узбекистані, поблизу Самарканди) однією рукою тримають спис, а іншою — поводдя.

Мал. 74

Надгробок Діонісія та
Аристида, Пантікапей,

II ст. н. е.

(рис. 20, Горнчаровський,
2003, с. 68)

рукою під пахвами, не випускаючи з другої поводду, або тримати спис правою рукою, тоді як ліва, що спрямовує древо для нанесення більш точного удару, має тримати поводдя (мал. 72, 73; Markle, 1977, р. 334–337; Junkelmann, 1992; Симоненко, 2010, мал. 55, 56, с. 83–84). Проте, прихильники візуалізму не відмовляються від своїх поглядів: до старих аргументів достовірності додається переконання, що сучасні учені-експериментатори більш далекі від справжнього мистецтва верхової їзди і верхового бою, ніж жінки і діти стародавніх цивілізацій.

Спис міг мати ремінну петлю в рукояті, що давало додаткову можливість швидко вийняти його за потреби або легко повернути, якщо він випадав із рук.

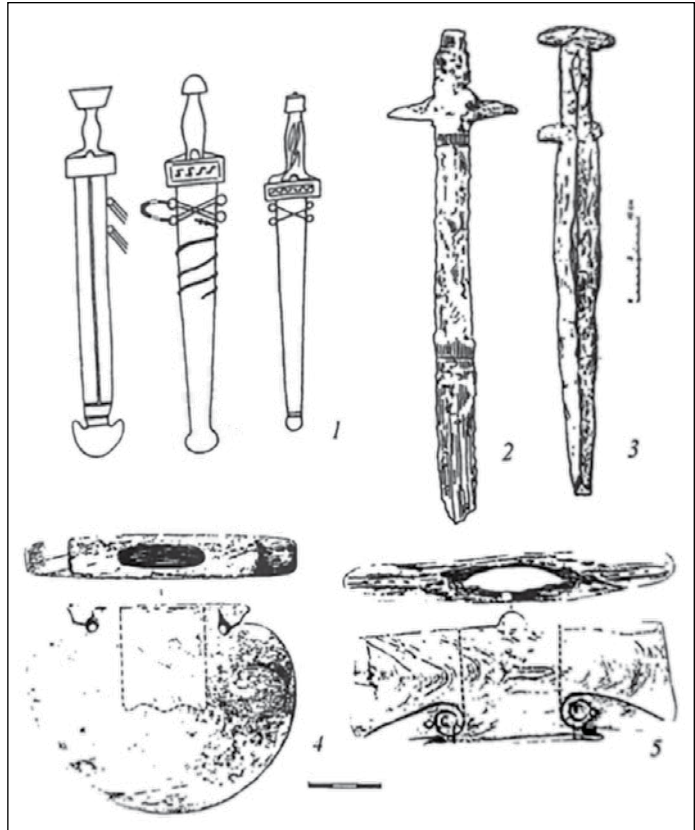
Інкони використовувалося додаткове кріплення списа. Так, пізньоримський письменник Геліодор на межі III–IV ст. н. е. повідомляв, що для додавання ударові сукупної сили коня і вершника спис прикріплювали ремнем до шиї коня, а петлею — до крупу; вершник лише спрямовував удар (Heliod. IX, 15). Валерій Флакк згадує ремінь, що «управляє» списом (Valer. Flacc. VI, 162). Мова про закріплену на древку списа петлю, подібну до зображеної на відомому мармуровому надгробку Газурія, сина Метродора, I ст. н. е. з некрополя Херсонесу. Спис показаний на рельєфі разом зі зброєю пізнього еллінізму — овальним щитом (кельтським тюресом?), довгим сарматським (?) мечем, псевдоаттичним шоломом, наголінниками і горитом (Симоненко, 2010, с. 75, мал. 52).

Метальні списи піхотинців і вершників перших століть нашої ери мали довжину близько 2 м.

Довжина списів піхотинців, судячи з надгробних рельєфів і розписів склепів, складала 2,2–2,7 м (мал. 74). Характерний для цього часу наконечник списа походить із воїнського поховання в Ілураті. Ромбовидний на перетині, довжиною 39 см, він має ледь виражене поздовжнє ребро і втулку з внутрішнім діаметром 2,3 см, тобто цей наконечник підходить для досить тонкого древка.

Серед давньогрецьких мечів насамперед варто згадати ксифос (ξίφος — меч), тип якого сформувався на основі більш ранніх моделей ще бронзового віку. Ксифос був дволезовим мечем довжиною до 60 см із прямим або сильно витягнутим листоподібним клинком, з металевим перехрестям і набалдашником на кінці рукояті. Піхви мали завершення у вигляді насадки округлої форми, так званої бутеролі (мал. 75). Ксифос можна було використовувати для нанесення рублених і колючих ударів. Ксифос з ольвійського некрополя (мал. 75.3) мав загальну довжину 56 см, клинок, завширшки 6 см, поступово звужувався до вістря, вздовж нього за всією довжиною йшло ребро. Руків'я (довжина — 9,5 см) відокремлювалася від клинка прямим перехрестям і завершувалася брускоподібним набалдашником.

Крім клинків, серед археологічних знахідок є також і деталі піхов, зокрема, з Ольвії походять три їх кістяні деталі. Трапецієподібна за формою пластина (мал. 75.5) кріпилася до верхньої частини піхов,

Мал. 75

Грецькі ксіфоси:

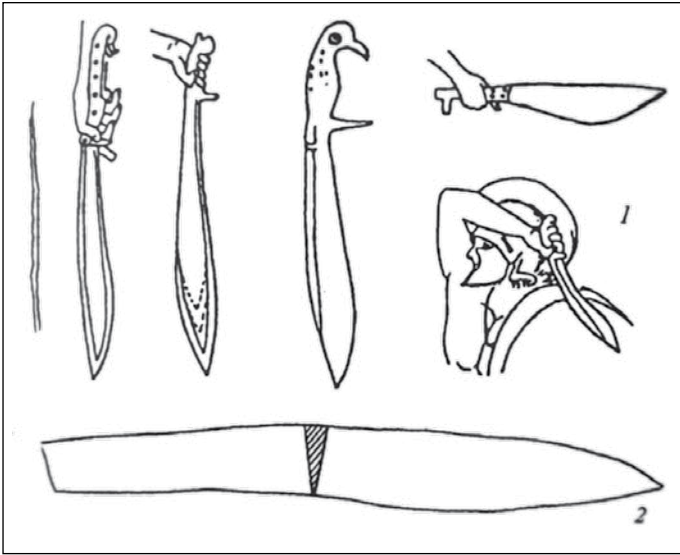
- 1 — за зображеннями на вазах; 2 — меч з Британського музею (за Є. В. Черненком); 3 — меч з ольвійського некрополя (за В. М. Скудновою); 4, 5 — кістяні частини піхов (за Є. В. Черненком)

(Рис. 14, Виноградов, 2006, с. 36)

а округла бутероль (мал. 75.4) — до нижньої. Ще одна пластина зі слонової кістки кріпилася до верхньої частини піхов, утворюючи їхнє устя. Самі піхви виготовлялися з деревини.

У тому ж приміщенні в Ольвії, де під час розкопок було виявлено згаданий уже фрагмент пластинчастого обладунку, знайдено також уламок грецького однолезового меча типу *махайри* (μάχαιρα — ніж, кинджал, меч) або *копісу* (κοπίς — ніж, короткий меч, кинджал) довжиною 40 см. (мал. 76.2). При розкопках Мірмекія виявлено уламок махайри, датованої кінцем VI ст. до н. е. У похованні воїна середини III ст. до н. е., розкопаному в 1834 р. поблизу Карантинного шосе під Керчю, разом із поховальним інвентарем, церемоніальним кельтським овальним щитом та елліністичним залізним шоломом знайдено махайру довжиною близько 80 см (мал. 45.2).

Походження махайри, що трапляється в Греції вже в другій половині VI ст. до н. е., дуже туманне. Досить рано зі сходу вона проникає в Грецію, Фракію,

Мал. 76

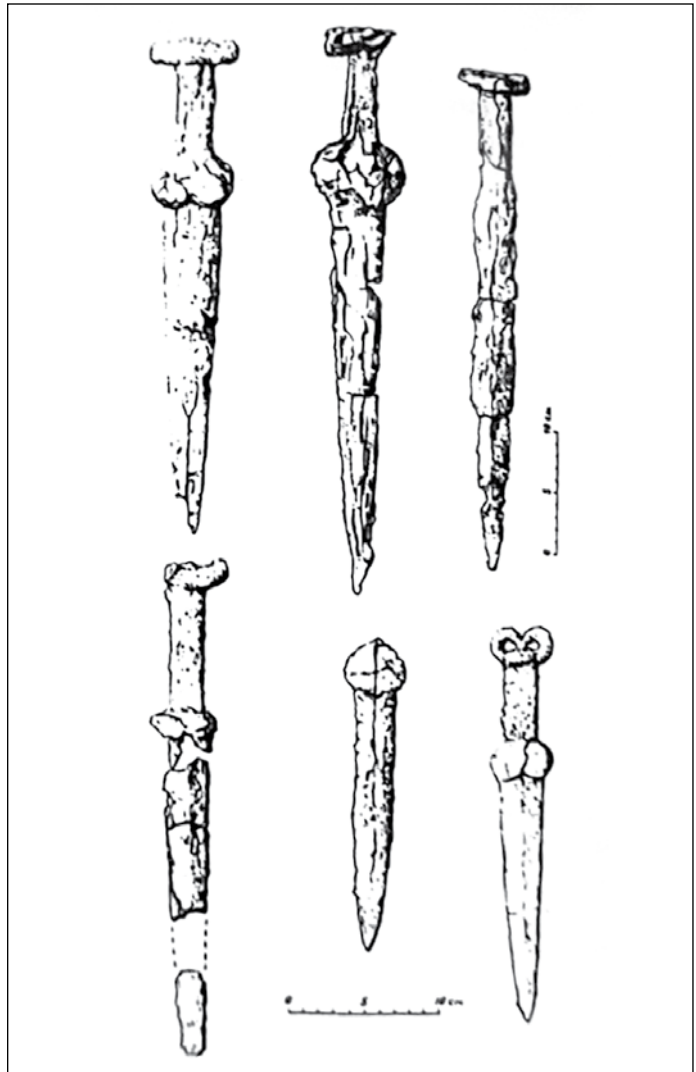
Грецькі махайри (копіси):

1 — за зображеннями на
вазах; 2 — уламок махайри
з Ольвії (за А. С. Русяєвою
та Є. В. Черненком)

(Рис. 15, Виноградов,
2006, с. 37)

Італію, Іберію. На її основі в Іберії (Іспанія) склалася своєрідна модель вигнутого меча — «фальката». У неї, на відміну від махайри, заточувався не лише нижній, «внутрішній», край леза, але й третина верхнього, «зовнішнього», починаючи від вістря. Таким чином, фальката могла слугувати для нанесення як рубальних, так і колючих ударів. У Фракії, зокрема в середовищі даків, виникла велика дворучна фальката, рубальний удар якої міг розколоти римський щит-скутум, а захищену обладунком людину розрубав ледь не до пояса. Для захисту від таких ударів за часів Дакійських війн Траяна запроваджуються підсилені хрестоподібними ребрами шоломи легіонерів, а перед тим було навіть вилучено важкі шоломи гладіаторів із лудусів (гладіаторських шкіл) Італії.

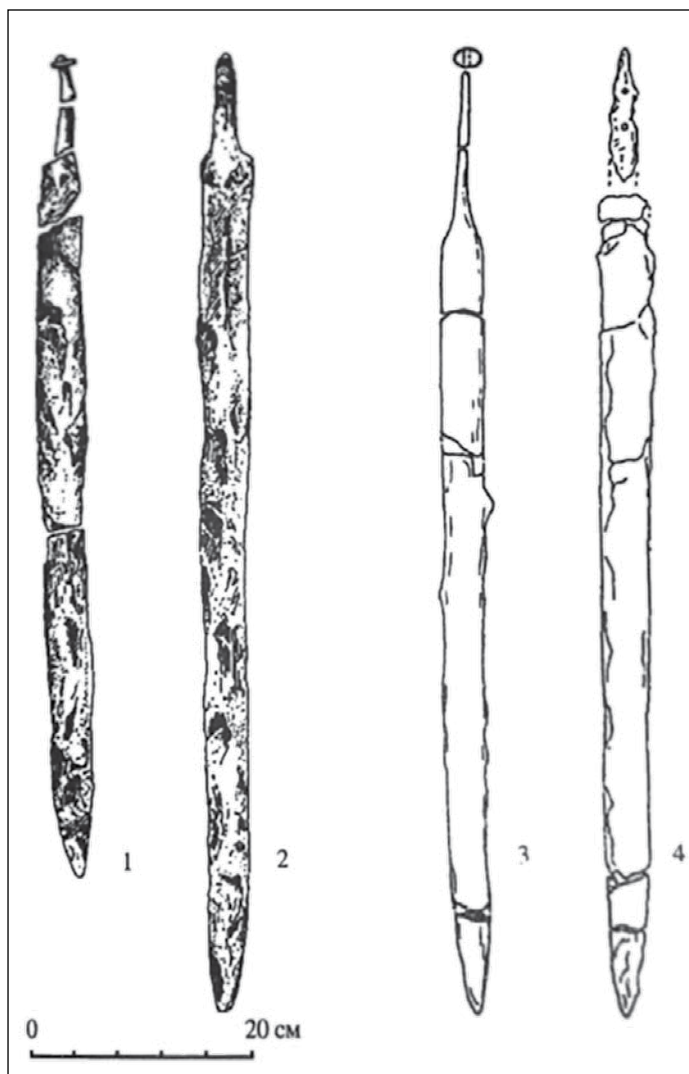
Махайра, що довжиною сягала близько 60 см, а вигнутою формою нагадувала пізніші турецькі ятагани, використовувалася виключно для нанесення ефективних рубальних ударів. Вигнута форма рубальної частини клинка ставала причиною того, що при нанесенні удару меч вислизав з руки. Щоб цьому запобігти, завершення рукояті махайри виготовляли у формі гачка, що допомагав утримати зброю в руці. Гачкоподібне завершення рукояті нерідко було стилізоване під голівку хижого птаха або грифона. Негрецьке коріння меча, на думку Ю. А. Виноградова, стимулювало зображення в творах грецьких художників (вазописців, торевтів тощо) махайри як

Мал. 77
Мечі місцевих типів
із некрополя Ольвії
(за В. М. Скудновою)
(Рис. 16, *Виноградов*,
2006, с. 39)

символу кровавої різанини, жорстокого і несправедливого вбивства (*Виноградов*, 2006, с. 37). А дієслово *κοπή*, *κόπτω*, що походить від іменника «копіс», у «Новому Заповіті» означає різанину, побиття (*Вейсман*, 1899, с. 722).

В ольвійських і боспорських некрополях пізньоархаїчного і класичного періодів більша частина знайдених мечів відноситься не до умовно «еллінських» (ксифос, махайра), а до місцевих «скіфських» типів — це так звані *акінаки* (мал. 77). Така особливість (у купі з тим, що нечисленні «еллінські» зразки походять не з могил, а з поселень) однозначного пояснення поки що не має. Найпоширенішим є припущення про

Мал. 78

Боспорські мечі:

1,2 — некрополь Фанагорії,

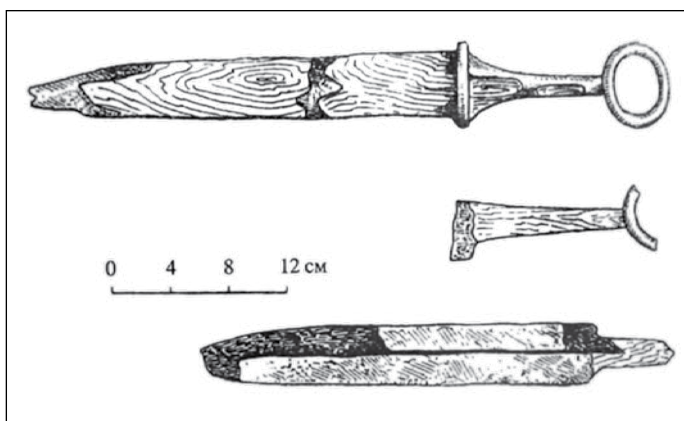
3,4 — некрополь Іпурату

(рис. 15, Горончаровский, 2003, с. 55)

запозичення разом із наступальною зброєю скіфської тактики (Черненко) або формування «гібридного» збройного комплексу ще до колонізації Понту, в Іонії (Назаров). Виноградов намагається пов'язати цей парадокс із переважанням у некрополях саме варварських мечів-акінаків (разом із широким представленням у похованнях варварських наконечників стріл) зі специфікою поховального обряду і сакральних уявлень понтійських еллінів про загробний світ (Виноградов, 2006, с. 39–40).

Дослідження ольвійського некрополя елліністичного часу (IV–I ст. до н. е.) дозволяють стверджувати, що в ньому було поховано порівняно велику

Мал. 79
 Боспорські кинджали
 I–II ст. н. е. з колекції
 Керченського музею
 (за Н. І. Соколовським)
 (рис. 17, Горнчаровский,
 2003, с. 61)

кількість людей зі зброєю, що непрямим чином може засвідчувати напруженість воєнно-політичної ситуації в регіоні. Серед зброї мечі і списи представлені одиничними знахідками, здебільшого зустрічаються наконечники стріл. Знайдено уламки двох типів грецьких мечів — ксифосів і махайр, а також короткий меч із кільцевим набалдашником, характерний для сарматів¹ (мал. 34, Виноградов, 2006, с. 137). Пояснення причин скромного набору озброєння епохи тривалих війн і коротких конфліктів можуть бути різноманітними. Одні фахівці акцентують на тому, що збідніле населення Ольвії змушене було відмовитися від важкого гоплітського спорядження, перевівши громадянське ополчення на озброєння легкої піхоти. Інші дослідники, наполягаючи на збереженні в Ольвії фалангового строю гоплітів, тією ж відносною бідністю більшості громадян-ополченців пояснюють їх небажання класти в могилу дороге озброєння, знаходячи йому краще застосування у світі живих. Треті припускають певні зміни в поховальній обрядовості, адже необхідність демонстрації зв'язку небіжчика зі світом війни задовольнялася за рахунок покладання в могилу наконечників стріл «скіфського» типу (за принципом — частина замінює ціле). І цього могло бути достатньо для поховання з огляду на зв'язок у сакрально-міфологічних уявленнях образу «чужого» (тут — варвара-скіфа, чий стріли опинилися в грецькій могилі) із хтонічними силами

¹ Існує альтернативна думка про доцільність датування цієї знахідки II ст. н. е.

й уваленнями про потойбічний світ. Ще Гомер поміщав іранців-кіммерійців до західних меж Океану, ледь не до воріт Тартару (*Hom. Od. XI, 14–19*). А образ одягнутих по-скіфські амазонок у грецькому мистецтві тісно пов'язаний із поняттями хтонічного та потойбічного світу. Тим більше, що реальними супротивниками причорноморських греків у добу еллінізму були далеко не самі скіфи.

Археологічні знахідки демонструють нам наступні зразки зброї рубежу — перших століть нашої ери.

На східних кордонах Боспору, в поховальних комплексах Прикубання I ст. до н. е., з'являються за-позичені інноваційні зразки сарматської зброї. В некрополі Фанагорії, за якою починалася область розселення аспургіан, знайдено меч довжиною 0,75 м (*мал. 78.1*). Штир рукоятки закінчується шляпкою, під якою збереглися залишки дерев'яного набалдашника. У I–II ст. н. е. на Боспорі і в Прикубанні панував тип меча без металевого перехрестя, з рукояттю, що плавно переходила у клинок з лінзовидною формою в перетині. Довжина таких мечів від 70 до 112 см, ширина 3,5–5,0 см (*мал. 78.2,3*). Не пізніше III ст. н. е. в цьому регіоні з'являються більш масивні мечі шириною 4,5–5,5 см, що мали пряму основу клинка (*мал. 78.4*). Довгі мечі використовувалися як піхотинцями, так і вершниками; в останніх мечі мали завдовжки 1 м і більше. Це обумовлювалося тим, що подібна зброя насамперед використовувалася для нанесення прямого рубального удару з коня і функціонально мала бути досить довгою. Довжина і чимала вага меча разом із великою рукояттю забезпечували ефективність його удару. Якщо меч тримався однією рукою, завдяки довгій рукояті центр тяжіння наближався до руки; в разі потреби воїн міг узяти меч обома руками (*Tacit. Hist. I, 79*). Там, де вдалося зафіксувати довжину рукояті, вона сягала для боспорських мечів 0,19–0,23 м, для поволзьких знахідок — не більше 0,15 м, для пальмірських (Сирія) — мінімум 0,25 м. Оскільки її кріпили, вбиваючи штифт через отвір у центрі, можна припустити, що загальна довжина рукояті була на 6–11 см більшою за самий штир, тобто в межах 0,25–0,34 см.

Знахідки набалдашників мечів в областях сарматського світу досить рідкісні, оскільки переважно для їх виготовлення використовувалися недорогі

Мал. 80
Надгробок Клеона,
сина Клеона, Пантікапей,
перша половина I ст. н. е.
(рис. 18, Горончаровский,
2003, с. 63)

органічні матеріали, наприклад, деревина. Для Боспору, навпаки, відзначається величезне розмаїття форм і матеріалу набалдашників мечів: усічений конус, напівсферична, лінзовидна, овальна форми на перетині; скляна паста, бурштин, кістка, напівкоштовне каміння — онікс, агат, халцедон. Штир рукояті довгих боспорських мечів являв собою єдине ціле з клинком, мав прямокутну або округлу форму на перетині та ледь звужувався на кінці. Судячи із залишків зітлілої деревини, обкладки рукояті виготовлялися з дерева, в місці переходу до клинка вона утворювала коротке пряме або округле розширення, що замінювало собою перехрестя. Подібні деталі оформлення рукояток мечів показані на розписному саркофазі 1900 р., на багатьох пантікапейських надгробних рельєфах, на зображенні меча з надгробку Газурія з Херсонесу, що датується I — початком II ст. н. е. Меч Газурія змальовано укладеним у піхви з прямокутним устям, прикрашені геометричним орнаментом (мал. 55).

Піхви мечів виготовлялися переважно з дерева, інколи шкіри. Сліди деревини на клинках зустрічаються у вигляді тонкого шару деревних волокон. На згаданому мечі з Фанагорії їх пофарбовано у білий

колір, для сарматських піхов характерна червона фарба, яка також траплялася на Боспорі. Подекуди піхви обтягували шкірою.

Найпоширеніший спосіб носіння довгих мечів — розміщення їх з лівого боку, деколи — на портупейному ремені, прикріпленому до пояса. Для кріплення використовували спеціальні скоби, що виготовлялися з нефриту, жадеїту, халцедону, дерева. Такі скоби, найпевніше, мали далекосхідне походження. Зображення на низці стел показують нам, що скоби розміщувалися у верхній частині піхов на відстані близько третини їх довжини від устя. У такому разі портупейний ремінь пропускався через проміжки між кінцями скоби і самими піхвами; меч міг вільно ковзати по ременю, а в разі потреби легко знімався, адже портупея кріпилася до нього за допомогою пряжки. Пояс і портупею могли прикрашати бронзовими і золотими бляшками, що утворювали поясний металевий набір. Інколи меч підвішували на ремені через праве плече, а під час походу довгий меч пристібали до горита, як видно на стелі Феагена, сина Гермогена, кінця I ст. н. е. В усіх описаних випадках піхви закінчувалися випуклою бутероллю (наконечником) трапецієподібної форми.

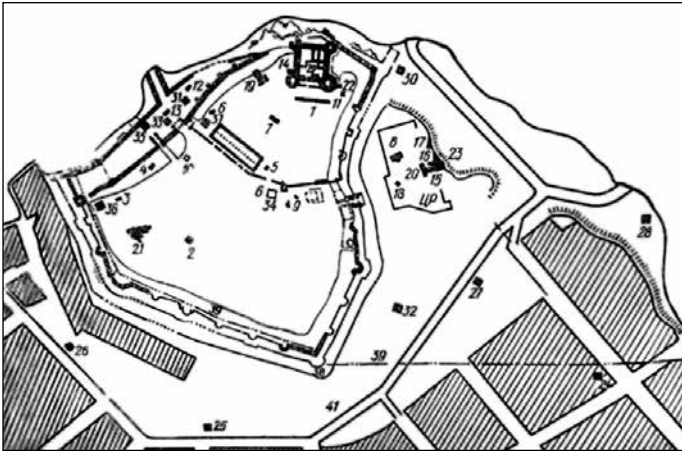
Поряд із довгими мечами звичним елементом озброєння були **кинджали**, що переважно мали перехрестя та архаїчну для I–II ст. н. е. форму кільцевого набалдашника (мал. 79). Довжина коливалася в межах 0,33–0,45 м, клинок на перетині лінзоподібний, без поздовжнього ребра. Рукоятка обкладалася деревом або обмотувалася ременем. Піхви кинджалів повторювали обриси клинка, що звужувався, та могли мати загострені виступи біля устя й напівкруглі ближче до основи. Такі виступи зумовлювалися необхідністю кріплення зброї: в боспорських рельєфах піхви нерідко зображували пристебнутими до правого стегна шкіряними ремінцями (мал. 80), що не давало кинджалу хитатися й бити вершника по нозі під час їзди.

6. ФОРТИФІКАЦІЯ ТА ОБОРОНА КОРДОНІВ

6.1. Північно-Західне Причорномор'я: Ольвія і Тіра

Перше давньогрецьке поселення на півночі Понту під назвою Борисфен (Борисфеніда, емпорій Борисфенітів, Βορυσφενειτέων ἐμπορίον) виникає приблизно в середині VII ст. до н. е. на теперішньому о. Березань поблизу сучасного м. Очаків. Тодішній рівень води в Чорному морі був нижче за теперішній, і цей «острів» з'єднувався із суходолом довгим вузьким перешийком. Розташування першої колонії на мисі, що загалом характерно для еллінської колонізації, було обумовлено потребами оборони від туземного населення. Очевидно, що мисові поселення укріплювалися шляхом перекопування перешийку ровом і перегороджування валом. Через зміну рівня Чорного моря на Березані залишків таких споруд, на жаль, віднайдено не було. Близько 590–580 рр. до н. е. борисфеніти здійснили типовий для грецьких колоністів «стрибок на материк», унаслідок чого в пониззі Гіпаніса (Південного Бугу) було засновано Ольвію (Ολβία).

Нове поселення з'явилося на високому березі лиману, виразно складаючись із трьох частин: Верхнього міста, Нижнього міста і розташованого між ними Терасного міста, що охоплювало Нижнє своєрідним амфітеатром. Заселення почалося з Верхнього міста, що нависало над Бузьким лиманом на висоті 42 м над рівнем води. Ця територія являла собою своєрідний трикутник, з боку річки обмежений крутим обривом, а з двох інших — дуже глибокими балками

Мал. 81

Схематичний план городища Тіри з указівками шурфів, траншей і розкопів з 1900 по 1983 рр.: 1–14 — шурфи Е. Р. Штерна (1900–1912); 15–23 — шурфи 1919–1939 рр.; ЦР — Центральний розкоп; 23–37 — шурфи і розкопи з 1940 по 1983 рр.; 38 — південно-східна башта середньовічної Акерманської фортеці; 39 — вірогідна межа Тіри в період її найбільшого розширення; 40 — середньовічна грецька фортеця; 41 — траншея прокладки теплоцентралі (1972–1976 рр.)

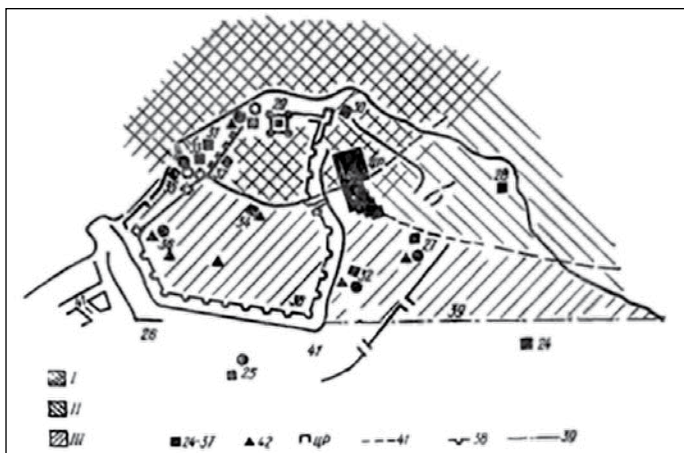
(рис. 8, Карышковский, Клейман, 1985, с. 28)

(Північною і Заячою). Імовірно, що на цьому етапі Ольвія не мала штучних оборонних споруд — її захищала сама природа. З другої половини VI ст. до н. е. громадяни почали освоювати терени на обох берегах Бузького лиману і Чорноморському узбережжі, тож урешті з'являється густа мережа сіл і селищ: археологи нараховують близько 110 пам'яток такого типу на приміській околиці — хори, жодна з них не була захищеною. Відсутність оборонних споруд на кордонах хори та на самих поселеннях свідчить про мирні відносини з місцевим населенням, вожді якого, напевно, могли обмежуватися незначним трибутом — даниною на кшталт тієї, що, за повідомленнями Геродота, виплачуватиметься Ольвією царям Великої Скіфії в епоху скіфського протекторату.

Наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. після персько-скіфської війни (близько 515–512 рр. до н. е.) ольвійська хора процвітала, а вже наприкінці першої третини V ст. до н. е. грецькі сільські поселення зникають. Можливо, центральна влада Скіфії, її надплеменна верхівка встановила регулярну опіку над колоністами, а після деградації такого надплеменного контролю окремі племена або поодинокі ватаги скіфів почали систематичний грабунок ольвійських земель. Наростання військової небезпеки в першій половині V ст. до н. е. сприяє будівництву оборонних мурів навколо міста. Археологічних підтверджень цьому факту немає, тож залишається довіряти Геродоту, який у розповіді про Ольвію згадує міські стіни з баштами (Herod. IV, 78–79). Ще одним свідченням військової небезпеки було існування з першої

Мал. 82

Схематичний план вірогідного розширення Тіри: I — територія міста в VI–IV ст. до н. е.; II — територія, включена до меж міста в IV–III ст. до н. е.; III — територія, заселена в I–III ст. до н. е.; 42 — знахідки античних матеріалів в шурфах, траншеях і розкопах

половини V до рубежу V–IV ст. до н. е. досить великого поселення (10–15 га) за межами міста на захід від Заячої балки — так званого «передмістя». Його населення мешкало в напівземлянках, використовувало зернові ями тощо. Цілком імовірно, що це було поселення біженців із територій хори, які розраховували на захист міських murів у разі ворожих нападів.

Загальна картина колонізації Західного і Північно-Західного Причорномор'я є необхідним фоном історії виникнення грецьких поселень Нижнього Подністров'я. Якщо археологічні пам'ятки Ніконія (*Νικονία*, Роксоланівське городище) дозволяють відносити виникнення цього центру до другої половини VI ст. до н. е., то в Тірі, яку деякі вчені ототожнюють з Офіуссою (*Οφιουσσα*), не виявлено слідів будівництва цього часу. Проте заснування Тіри (*Τύρας πόλις*) як мілетської апойкії (висілку) в другій половині — наприкінці VI ст. до н. е. є найбільш вірогідним. Недослідженість найдавніших шарів міста зумовила появу гіпотези про провідну роль Ніконія у цьому регіоні і навіть наявність у нього перших полісних функцій. До середини IV ст. до н. е. північно-східний район Тіри вже було огорожено з півдня оборонними стінами і тісно забудовано житловими будинками (мал. 81.1–2). В III ст. до н. е. будівництво поширюється далі до південного сходу і знову огорожується з півдня лінією оборонних murів (мал. 81.3). Тут привертає увагу щільність міської забудови та її регулярний характер.

Досліджені ділянки ранніх стін (наприклад, стіна № 72 на Центральному розкопі, вивчена на довжину 42 м) у римський час могли підсилюватися

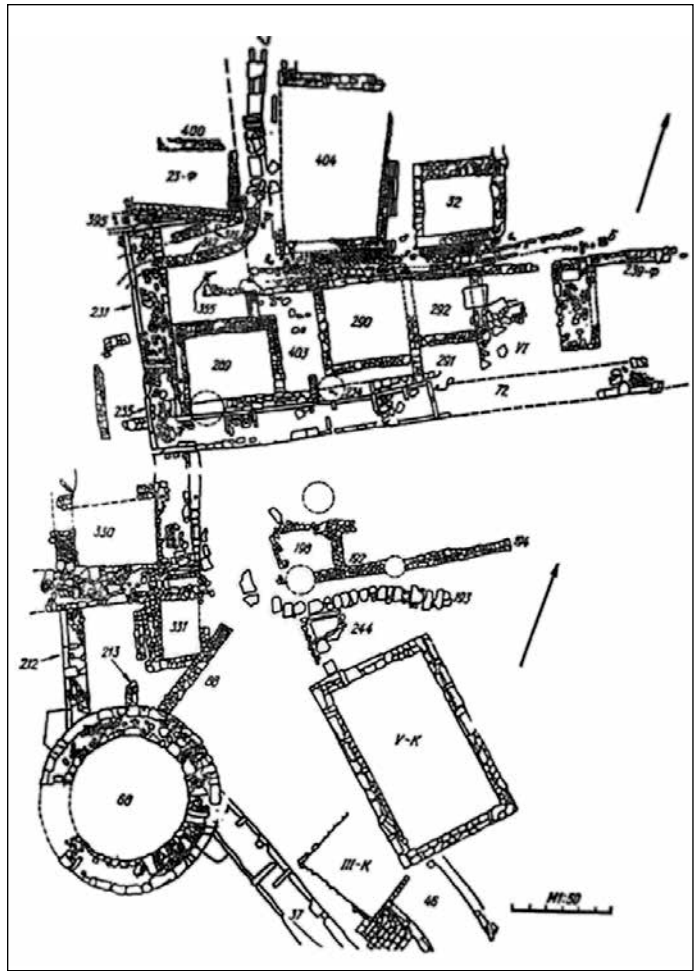
Мал. 83

Рання оборонна стіна Тіри
(за Т. Л. Самойловою
та В. Кожокару)

(рис. 98, Зубарь, Сон, 2007)

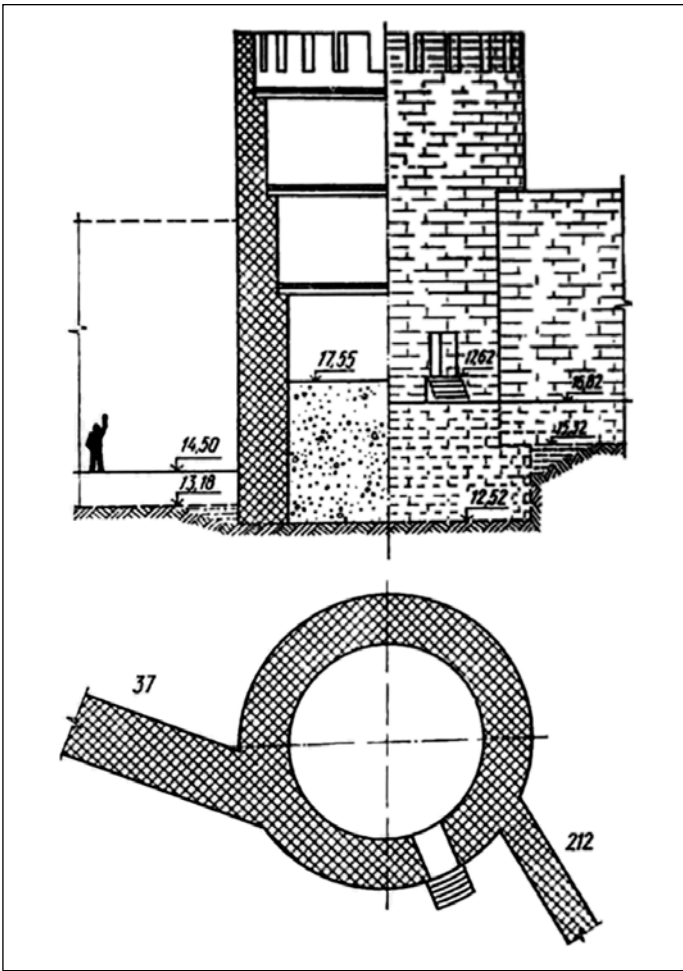
додатковими кам'яними панцирами, досягаючи завтовшки 2,2 м. на південному заході до куртини № 72 приєднується прямокутна башта (№ 330), що фланкує її та вказує напільний напрямок цієї ділянки оборонних споруд. Башта виступає за південний фасад куртини на 7 м. Її зовнішні стіни — східна і південна — вдвічі товщі за внутрішні: товщина перших складає 2,6–2,4 м, других — 1,3–1,2 м (мал. 84). Усі стіни викладено наспіх у рядній системі зі погано обробленого різномірного каменя невеликих розмірів і більш крупних плит повторного використання. Фундаментна частина куртини № 72 тришарова; зовнішні шари складені з необроблених плит і блоків, найбільші з яких сягають 1,6 м у довжину і мають висоту 0,41 м. Середній шар фундаменту являє собою наповнювач із глини і бутового каменя. Підшва фундаменту лежить на шарі червонувато-коричневого материкового піску. Збудована на фундаменті стіна складається з твердого світло-сірого ракушняка і є дволицевою тришаровою кладкою. Плити кладки добре оброблені, точно підігнані до місця і чітко кадровані.

Найбільш вражаючою спорудою оборонної системи Тіри була кругла башта (№ 68), розташована за 7,2 м від уже описаної прямокутної башти № 330 та поєднана з нею стіною завтовшки 1,3 м (№ 212), що відноситься до більш пізнього часу (мал. 85, 86). Діаметр круглої башти 11,25 x 10,75 м, товщина стін — від 2 до 1,65 м. Тришарові стіни викладені з місцевого ракушняку, зовнішній фасад складено з масивних, ледь заокруглених прямокутних і трапецієподібних плит розміром від 1,5 x 0,6 x 0,5 м до 0,5 x 0,42 x 0,25 м.

Мал. 84
**Обмірний план житлових
 комплексів і оборонних стін
 на Центральному розкопі
 (розкопки 1962–1979 рр.)**
 (рис. 13, Карышковский,
 Клейман, 1985, с. 48)

Башта збереглася на висоту 5,5–4,55 м від підшови, що лежить на вирівняній поверхні вапнякової скелі. Необхідність побудови такої міцної фортифікаційної споруди з широким круговим оглядом, яка з'єднає стіни в пункті крутого зламу лінії оборонних укріплень, пов'язується з тим, що вже у першій половині III ст. до н. е. розпочалася забудова території на південний схід від колишньої межі міста (куртина № 72, вежа № 330). Це потребувало створення нової системи укріплень, головною ланкою якої стала кругла башта (№ 68) і куртини, що примикали до неї. Досліджена південно-західна куртина № 37, що збереглася на довжину 44,5 м, мала завтовшки 2,25–2,2 м. Її надійність, як і стійкість південної куртини (№ 318), була досить високою, оскільки плити фасаду заходили в бут на глибину 1,1–1,6 м.

Мал. 85

**Кругла вежа (№ 68)
і прилеглі куртини
оборонної стіни (№ 37 і 212).**

Реконструкція архітектора

Ю. А. Снядовського

(рис. 14, Карышковский,

Клейман, 1985, с. 49)

У перших століттях нашої ери Тіра значно розширилася і розміщувалася на території майбутньої середньовічної фортеці та прилеглих до неї на південному сході кварталів сучасного міста. У північній частині Центрального розкопу виявлено житловий і виробничий комплекс північно-східної частини давнього міста. Тут на 30 м розкопана так звана вулиця Поперечна I (А) із розташованими з обох її боків великим будинками. На південний схід від вулиці проходила оборонна стіна елліністичного часу (№ 72), яка відокремлювала житлові квартали від римської цитаделі. Вулицю, як і водостік, було вимощено плитами (до 2,5 м в довжину і до 1,0–0,9 м в ширину), вийнятими із частково розібраних оборонних стін попереднього періоду (мал. 87).

Скіфський тиск, що спричинив півстолітнє запустіння ольвійської хори, спадає в останній третині

Мал. 86

Кругла вежа після реставрації.

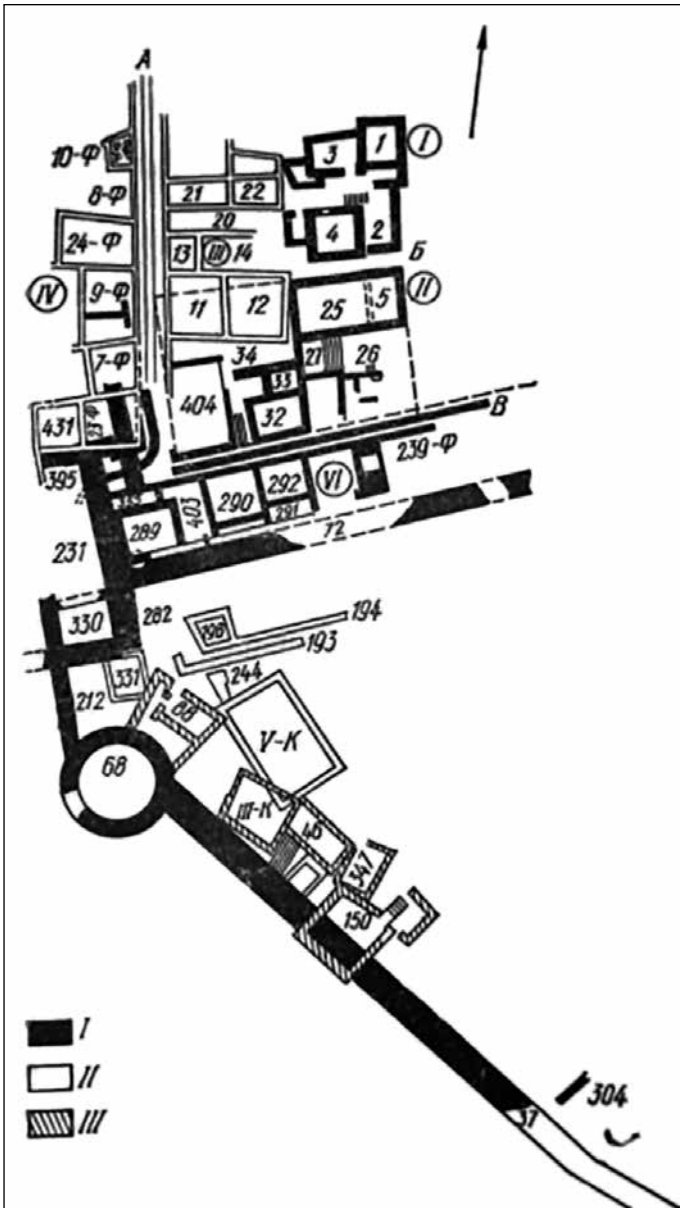
Фото Т. Л. Самойлової

та В. Кожокару

(рис. 139, Зубарь, Сон, 2007)

V ст. до н. е., і це сприяє повторній колонізації ольвійської сільської округи. Не пізніше першої чверті IV ст. до н. е. зникає й ольвійське «передмістя». На IV ст. до н. е. в Нижньому Побужжі відомо близько 150 поселень. Деякі фахівці вважають, що у сферу впливу Ольвії на зламі V–IV ст. до н. е. потрапляє також район Північно-Західного Криму і саме цей факт згодом призвів до конфлікту з Херсонесом Таврійським. Можливо, саме ольвіюполіти збудували тут фортецю з чотирма баштами, зафіксовану на поселенні Панське I (мал. 105), та деякі інші поселення Північно-Західного Криму. Зовнішній вигляд усіх цих пам'яток різко контрастує із сільськими поселеннями ольвійської округи: навколо Ольвії на цьому етапі будувалися скромні села з примітивних напівземлянок, на північному заході Криму — сирцево-кам'яні фортеці.

Ближня ольвійська хора в той час отримує свої перші оборонні споруди: зокрема, у 10 км північніше Ольвії на поселенні Козирка XII досліджено оборонну систему, збудовану в першій половині IV ст. до н. е., яка захищала поселення з півночі, тобто з боку степу. Тут було розташовано в'їзд завширшки 5 м, зі сходу і заходу від якого виявлено ціла система ровів, що простягалася з одного боку до обриву корінного берега Бузького лиману, а з другого — до давньої глибокої балки. Загалом тут послідовно існувало не менше шести ровів, причому пізніші перерізали ранішні. На перетині вони мали V-подібну форму, ширина дна складала до 0,5 м, вгорі було близько 2 м. Фахівці припускають, що конструктивно це були не рови, а швидше траншеї. Справа в тому,

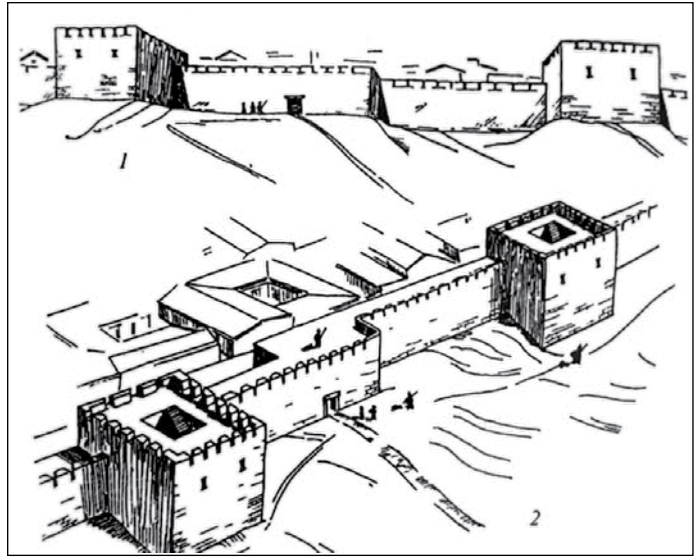

Мал. 87
Схематичний план
будівельних залишків на
Центральному розкопі
(розкопки 1940–1983 рр.):
I — будівельні залишки
IV–II ст. до н. е.; II — будівлі
II–III ст. н. е.; III — залишки
будівель III–IV ст. н. е.
(рис. 33, Карышковский,
Клейман, 1985, с. 100)

що в них вертикально було встановлено дерев'яні стовпи, а простір між стовпами і бортами траншей щільно забито глиною і камінням. А це дає підстави стверджувати, що на першому етапі свого існування поселення Козирка XII було зміцнене частоколом. Як бачимо, повторне освоєння ольвійської сільської округи здійснювалося шляхом опертя на розбудову фортифікаційних центрів. Така нова практика — як наслідок спогадів про колишні потрясіння — свідчила

Мал. 88

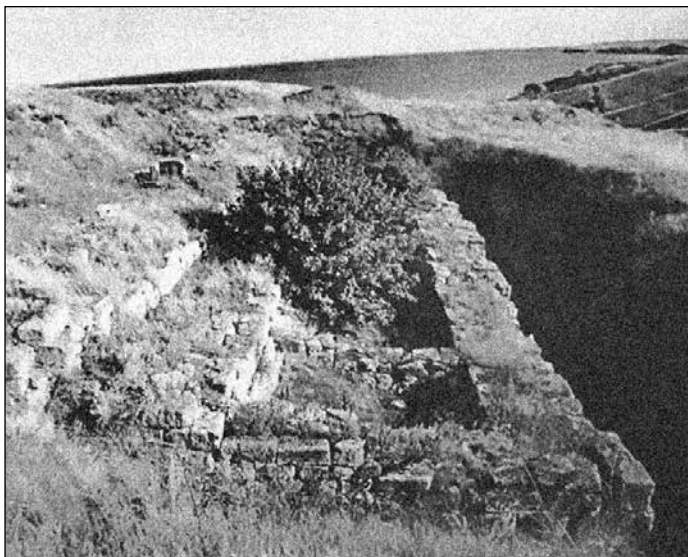
Комплекс західних міських воріт Ольвії (реконструкція С. Д. Крижицького):
 1 — вигляд брами з боку некрополя; 2 — вигляд з висоти пташиного польоту
 (рис. 27, Виноградов, 2006, с. 104)

про тривожність навколишньої обстановки та готовність виправляти помилки попереднього миролюбного періоду. Етап процвітання нової ольвійської хори тривав більше століття й обірвався катастрофою 280–270-х років до н. е.

Система укріплень Ольвії складалася зі стін і прямокутних башт, тобто була одинарною. Ніяких даних про існування в південній частині Верхнього міста укріпленого акрополя немає. Рови відсутні, їх роль виконували Північна і Заяча балки. У IV–III ст. до н. е. Ольвія була оточена оборонною стіною, яка, згідно з рельєфом місцевості, йшла по краях глибоких балок (Заячої і Північної) і берегом Бузького лиману, що в давнину був більш віддажений на схід, ніж зараз. Стіна з боку лиману, яка згадується в декреті на честь Протогена, розміщувалася, ймовірно, у прогаліні так званої Пристані, що являла собою залишки оборонного комплексу ольвійського порту. Частина Нижнього міста і, відповідно, східна оборонна стіна нині перебувають на дні лиману. Отже, можна припустити, що загальна довжина укріплень сягала 3,5–3,7 км (Буйських, 1991, с. 13).

Після облоги Зопіріона оборонні споруди було перебудовано вздовж усіх напільних боків Верхнього міста. Ненадійні укріплення першої половини IV ст. до н. е., зроблені із сирцевої цегли, напевно, не пережили облоги і тому їх майже всюди було замінено на потужні мури та башти. Під час археологічних

Мал. 89

Римська башта на Заячій
балці:

2 — сучасний стан;

фото С. Д. Крижицького;

(рис. 180, Зубарь, Сон, 2007)

розкопок встановлено, що стіни цього часу мали два панцира, складених із ретельно оброблених прямокутних кам'яних блоків, внутрішній простір між якими було забито глиною і бутовим каменем. Товщина стін на різних ділянках складала 3,50–3,74 м та 4,35–4,50 м, а висота могла сягати від 6–8 до 9–12 м. Особливістю ольвійської будівельної техніки, застосованої також і у фортифікації, було використання шарових підвалин під фундаменти куртин і башт, що поєднували з материком. Ці підвалини робили із землисто-золистих і глинистих прошарків. Усі укріплення будували з каменю на всю висоту.

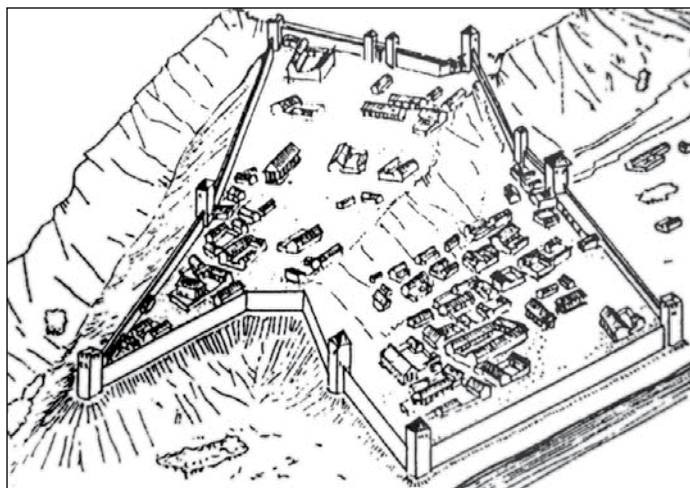
В оборонних лініях Верхнього міста було дві брами — Північна та Західна. Комплекс Західної брами (мал. 88) складався з двох квадратних у плані башт (кожна розміром приблизно 15 x 15 м), які фланкували центральну уступчасту в плані куртину, завтовшки 4,5 м і завдовжки 63 м, де, власне, й була збудована брама (Крижицький, 1998, с. 140–143). Окрім Північної та Західної брам, вдалося розкопати ще три ділянки кріпосних куртин. Найзначніший відрізок досліджено на схилі Заячої балки, де збереглася монументальна кладка завтовшки 3,75 м. Якщо виходити з рекомендацій античних архітектурних трактатів, стіна мала б сягати у висоту не менше 8 м.

На час розквіту Ольвія являла собою досить велике античне місто із забудованою площею в 50–55 га та міським населення від 15 до 20 тис. осіб.

Наприкінці першої третини III ст. до н. е. зупиняється життя на сільських поселеннях усіх грецьких держав Північного Причорномор'я: Боспору, Ольвії і Херсонесу. Розташований на захід від Ольвії поліс Ніконій припинив своє існування приблизно в середині III ст. до н. е. Не пізніше середини — другої половини III ст. до н. е. через насильницьке втручання, як і двісті років перед тим, відбувається крах ольвійської хори. Хто конкретно доклав до цього зусиль, зараз напевне сказати важко. Ситуація в районі Ольвії взагалі стала нестерпною, оскільки держава опинилася в точці перетину двох векторів зовнішньої експансії: сарматської — зі сходу та кельтської — із заходу.

Не пізніше 250–220/210 рр. до н. е. видатний громадянин Ольвії Протоген, відгукнувшись на заклик громади, зобов'язався збудувати дві оборонні стіни, оскільки велика частина міста, що лежала біля річки, не мала укріплень. Необхідність зміцнення оборони прибережної частини міста зумовлювалася загрозою, що виходила від союзу галатів і скирів: через слабкість тодішнього ольвійського флоту військово-морські сили варварів могли висадити десант з боку лиману влітку, а в разі зимового походу змогли б легко пройти по льоду Бузького лиману і взяти місто «голими руками». Протоген витратив на відновлювально-будівельні роботи, що вимагали зведення додаткових стін та реконструкції веж, котрі перебували в поганому стані, величезні кошти — 1500 золотих, а потім ще 100 (IOSPE, I², 32). Судячи з декретів на честь Анфестерія і Протогена, в Ольвії того часу навряд чи велося якесь значне монументальне будівництво, крім суто утилітарного: пілону в місці виставлення товарів, житниці та оборонних споруд — стін і веж. У декретах згадуються назви башт: «обидві башти біля великих воріт: Категеторова, Придорожня та Епідаврієва» (III ст. до н. е.), присвячена Гераклу вежа Клеомброта (II ст. до н. е.).

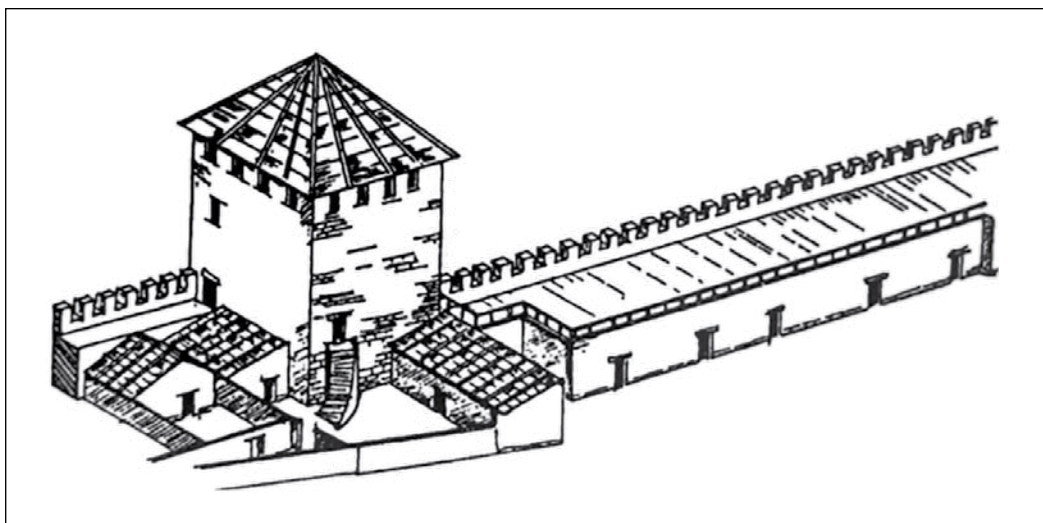
Друга чверть II ст. до н. е. відзначається певним покращенням, пожвавленням економіки, відновленням карбування срібної монети. Проте, оборонна система міста не була ані змінена, ані покращена, на що, очевидно, не вистачало коштів. В Ольвії продовжувала в цілому функціонувати лінія укріплень, споруджена ще в IV–III ст. до н. е. та відремонтована за Протогена.

Мал. 90
Укріплення Ольвії I —
середини II ст. н. е.
(за С. Б. Буйських)
(рис. 41, Виноградов, 2006,
с. 177)

Із середини II ст. до н. е. більшість громадських споруд центрального теменосу припиняють своє функціонування, житлові квартали перетворюються на пустку не лише на околицях, але подекуди навіть у центральній частині міста. Ремонти оборонних споруд проводяться недбало, з використанням каменю вторинного вжитку. Наприклад, під час ремонту кріпосних стін та башт західної лінії утилізували постаменти статуй та архітектурні деталі розібраних храмів і будівель центрального теменосу. Тільки надмірною нуждою можна пояснити розбирання таких святинь.

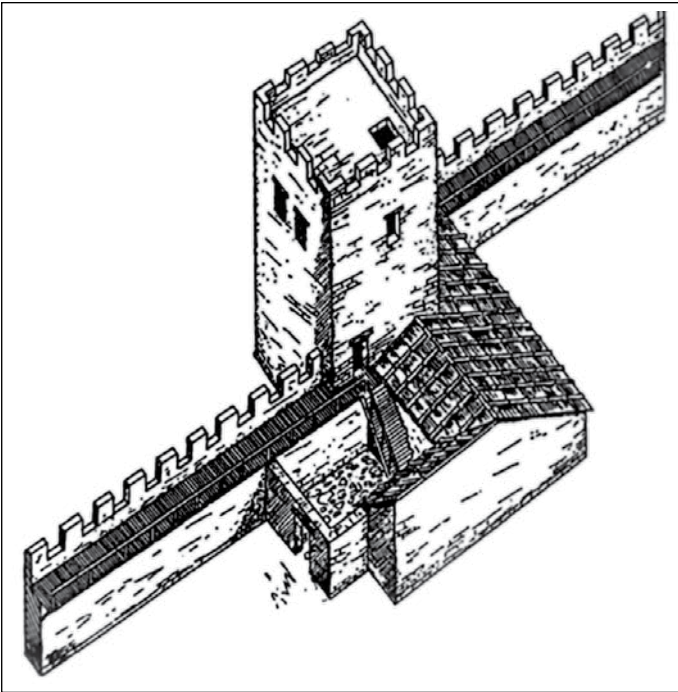
У часи домінування Понтійської держави Мітридата VI Євпатора Ольвія, зберігаючи формальний статус незалежної полісної держави, опинилася під контролем та захистом цього монарха. Судячи з ольвійського декрету на честь амісенського кібернета (лоцмана з південнопонтійського м. Аміса) та епітафії Дідзadzельма, сина Севта, у місті перебували понтійські війська — загін союзних вірменійських лучників (вірогідно, кінних) та фракійських найманців (IOSPE, I², 35; 223). Судячи зі знахідок на городищі характерних для населення Центральної Європи бронзових застібок для одягу — фібул, до складу понтійського гарнізону Ольвії входили також і кельтські найманці. За Мітридата Ольвія не відіграла особливої ролі в його стратегічних планах, і, можливо, не очікуючи трагічного фіналу мітридатівського протистояння з Римом, тихенько вийшла з-під його влади на рубежі 70–60-х років до н. е.

Мал. 91
 Куртина і вежа оборонних
 стін Ольвії (за С. Б. Буйських)
 (рис. 42, Виноградов,
 2006, с. 178)

У I ст. до н. е. нове будівництво цілком припиняється. Уже на момент гетської навали під проводом Буребісти у середині I ст. до н. е. було в жалюгідному стані: розібрані для ремонту оборонних споруд святилища, пустирі та згарища в житлових кварталах не тільки на околицях, а й у центрі (Крижицький, 1998, с. 140–143). Гети, напевно, захопили Ольвію близько 55 р. до н. е. майже пустою, але розграбували і зруйнували її. Грецький філософ-кінік та римський оратор Діон Хризостом, який відвідав Ольвію близько 96 р. н. е., повідомляв, що не тільки статуї в міських храмах, але навіть усі надгробні пам'ятки на некрополі розбиті чи зіпсовані.

Не пізніше рубежу ер, а то й раніше — у наступному поколінні відразу після гетської навали — населення повернулося, і життя в Ольвії відновилося. Якщо довіряти свідченням Діона Хризостома, сталося це за активної підтримки і допомоги скіфів, зацікавлених мати поблизу себе грецьке портове місто, правильно облаштоване для ведення заморської торгівлі (Dio Chrys., XXXVI, 5). Археологічні дослідження цілком підтверджують картину відновленого міста, намальовану давнім мандрівником, засланим на чужину імператором Доміціаном: «Про колишні руйнування свідчить поганий вигляд будівель і тісне розташування міста на невеликому просторі: воно відбудоване лише в невеликій частині колишньої міської межі, де залишається ще декілька башт, що не відповідають ані розмірам, ані силі теперішнього

Мал. 92

Стіна і башта городища

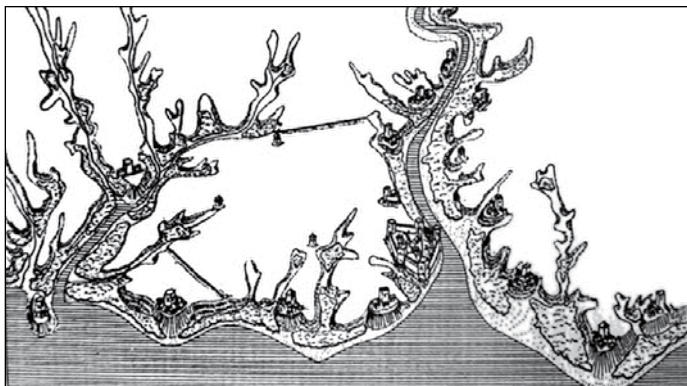
Скелька (за С. Б. Буйських)

(рис. 44, *Виноградов*,
2006, с. 182)

міста; простір, який знаходиться між ними, тісно забудовано будиночками, майже без проміжків, і обнесено дуже низенькою та неміцною стінкою. Деякі башти стоять так далеко від заселеної нині місцевості, що не можна навіть уявити собі, що вони належали одному місту. Усе це слугує явними ознаками його розорення...» Згідно з археологічними даними, територія Ольвії скоротилася приблизно втричі, і тепер ніяких монументальних, дорогих будівель у ній просто не існувало. Щоправда, захисні мури, які оточували Ольвію в I–II ст. н. е., все ж таки важко назвати «низенькими і неміцними». Вони охоплювали всю заселену на той час частину міста (мал. 90), завширшки складали 1,70–2,00 м (тоді як більш ранні стіни сягали в ширину чотирьох і більше метрів). Археологами досліджена одна з веж, що мала чотирикутну форму (8 x 9 м), товщина її стін відповідала товщині стін куртин, складаючи близько 2 м (мал. 91).

Не пізніше останньої чверті I ст. до н. е. життя відновлюється на ольвійській сільськогосподарській окрузі, яка фактично пустувала цілих 250 років. До речі, нічого подібного в інших північнопричорноморських державах не відбулося. Приміром, на Боспорі дуже чітко проявляється відродження другої

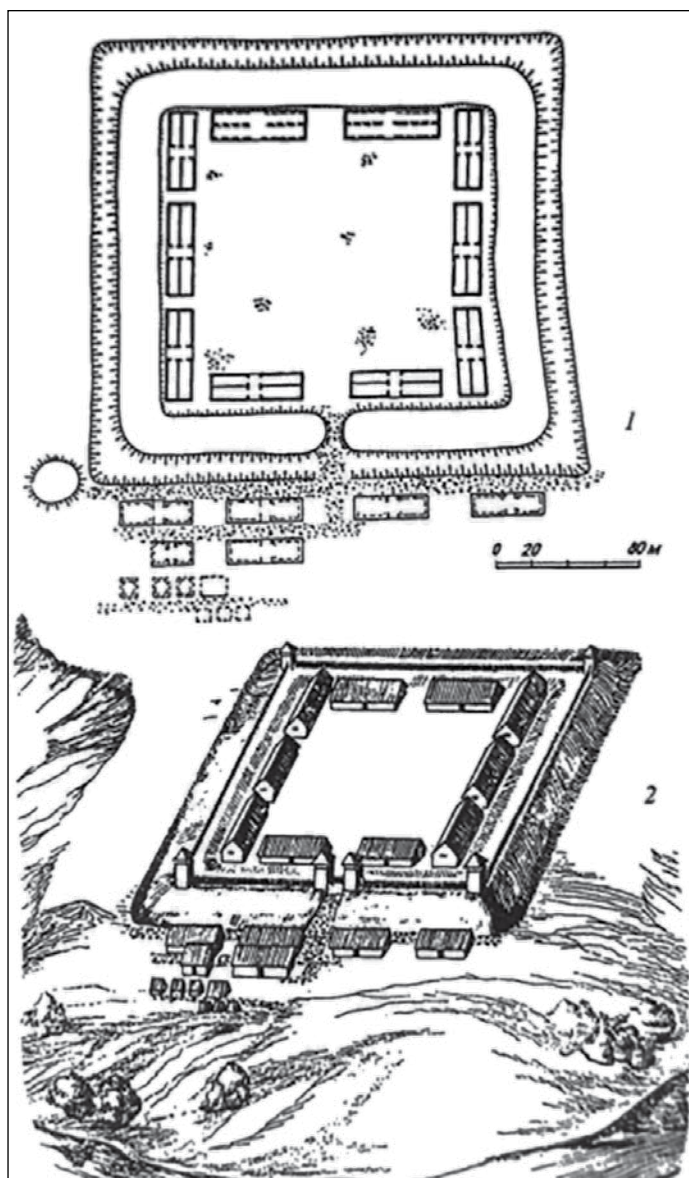
Мал. 93
Система укріплень
Ольвійської держави
(за С. Б. Буйських)
(рис. 45, Виноградов,
2006, с. 186)

половини III — першої половини II ст. до н. е., що було неможливим в Ольвії через військову загрозу із заходу. На сьогодні виявлено більше 60 післягетських поселень в окрузі Ольвії. Це набагато менше, ніж у попередні періоди розквіту хори, проте їх структура ускладнюється, з'являються невеликі міста і містечка. Ще одна відмінність ольвійської хори перших століть нашої ери полягає в її цілеспрямованому зміцненні оборонними спорудами. Археологи виділяють чотири типи укріплених поселень:

- 1) укріплене поселення з однією лінією оборонних споруд, за якою розташовувалася компактна забудова з житлових і господарських помешкань;
- 2) особливо захищені городища з двома-трьома лініями оборони;
- 3) сховища, для яких властива наявність вільної від забудови території, оточеної власною лінією оборони;
- 4) укріплення, що відносяться до категорії римських військових таборів.

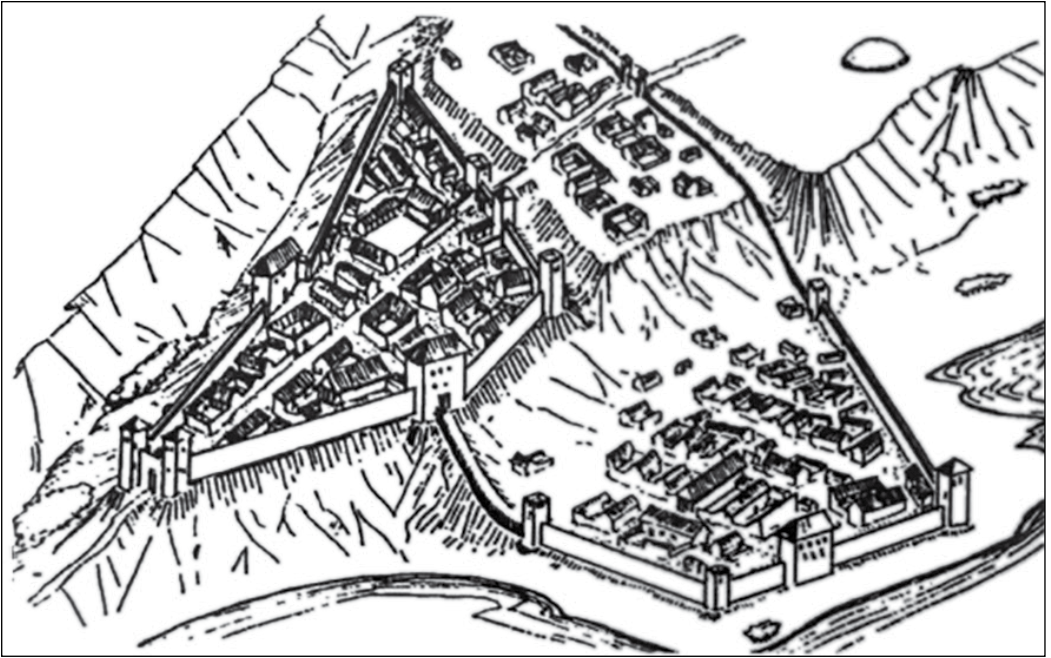
Важливим дослідницьким об'єктом є городище Козирка I (площею 4,8 га) на 12 км північніше Ольвії. Місцевість має гарну природну захищеність, тому штучні споруди будували тільки в найуразливіших місцях. Із заходу й півночі поселення захищала стіна завтовшки 4,0–6,5 м двопанцирної конструкції: простір між кам'яними зовнішнім і внутрішнім панцирами товщиною від 0,75 до 1,00 м було щільно забито глиною. Перед стіною з напільної сторони за 9 м. від її підшви розташовувався рів, глибина якого складала близько 2,5 м, ширина по верху — 10,0 м, по дну — 5,5 м. У середині — другій половині II ст. н. е. цю стіну було розібрано, а по її трасі прокладено вал,

Мал. 94
Римський табір
у с. Дар'ївка р. Інгулець
(за С. Б. Буйських): 1 — план;
2 — варіант реконструкції
(рис. 50, Виноградов, 2006,
с. 201)

поверх якого, ймовірно, встановили дерев'яний палисад (Буйських, 1991, с. 59).

На східному березі Бузького лиману пам'яткою подібного роду є городище Скелька площею 2,6 га, яке так само має дуже добру природну захищеність. Глибокою балкою городище було розділене на західну і східну частини. Східну було обгороджено валом і ровом, а західна мала більш солідну фортифікацію з двох ліній оборони. Перша лінія включала в себе два вали і два рови; на відстані 35 м від другого

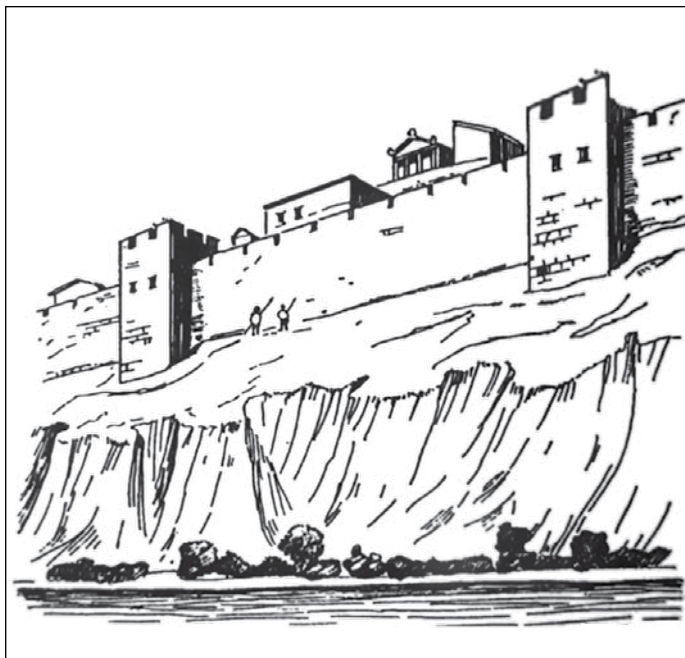

Мал. 95
Укріплення Ольвії в середині
II — середині III ст. н. е.
(за С. Б. Буйських)
(рис. 53, *Виноградов,*
2006, с. 208)

валу розміщувалася ще одна внутрішня оборонна лінія — кам'яна стіна завтовшки 1,1 м. У її центральній частині досліджено чотирикутну башту розміром 6,8 x 6,4 м (мал. 92).

Спорудження складної оборонної системи ольвіюполітів сучасні фахівці датують кінцем I ст. до н. е. — початком першої половини I ст. н. е. (С. Б. Буйських) або кінцем I ст. н. е. (В. В. Крапівіна). Саме наявність продуманої фортифікації для захисту території Ольвійської держави (мал. 93) стала причиною, через яку сармати в своєму русі на захід, до Дунаю, обійшли район міста значно північніше (Крижицький, 1998, с. 140–143), що сприяло подальшому відродженню Ольвії.

У перші роки правління римського імператора Септимія Севера (193–211) над Ольвією було встановлено повноцінний контроль з боку Імперії. Місто зберігало свою внутрішню автономію, хоча й було позбавлене низки атрибутів незалежної держави. Приміром, нам не відомо жодного почесного декрету ольвійських народних зборів, які можна було б датувати III ст. н. е., а право видання подібних декретів для античного полісу є невід'ємним атрибутом свободи і незалежності. Дослідники припускають, що Ольвія підпорядковувалася наміснику Нижньої Мезії та

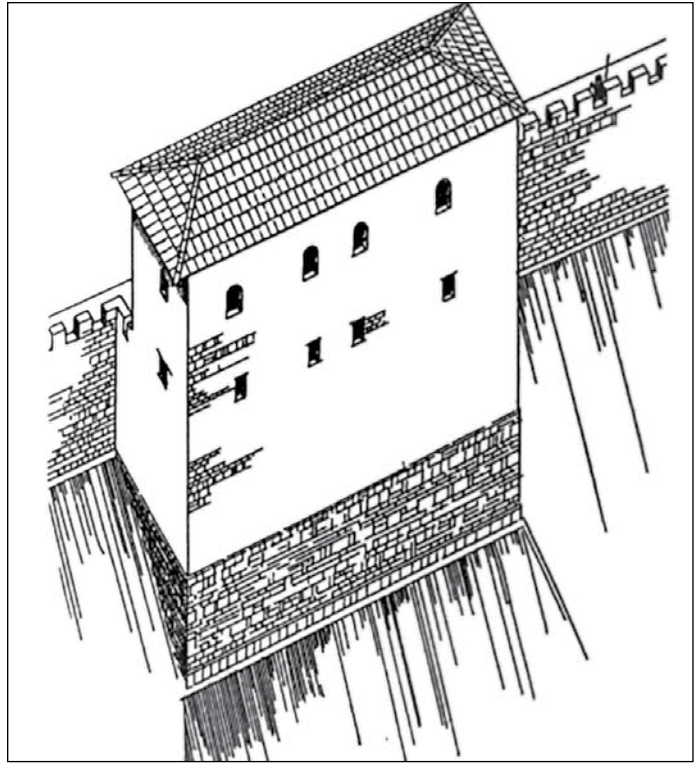

Мал. 96

Південно-східна ділянка
оборонних стін цитаделі
(за С. Д. Крижицьким)
(рис. 54, Виноградов,
2006, с. 209)

входила в розряд так званих *civitates stipendiariae*, до якого належала більшість міст Імперії. Такі міста мусили підпорядковуватися контролю провінційної адміністрації, приймати римські війська, сплачувати в римську скарбницю поземельний податок. У той же час вони мали внутрішнє самоврядування, могли карбувати розмінну мідну монету тощо.

З перебуванням римських військ на ольвійській території деякі фахівці пов'язують серію військових таборів, розташованих на шляху з римської провінції Мезія, що на Нижньому Дунаї, до Таврики (Буйських, 1991, с. 67–68). Їх залишки збереглися в урочищі Дідова Хата у села Мала Корениха під Миколаєвом та у села Дар'івка на березі Інгульця (мал. 94). Вони мають прямокутну форму, однакові розміри (60 x 66 м), схоже планування й устрій оборонних споруд. Укріплення склалися з валу і рову, всередині яких уздовж чотирьох сторін валу були розташовані будівлі (вірогідно, казарми), у центральній частині, вільній від забудови, могли відбуватися тренування і шиккування війська. С. Б. Буйських припускає, що це могли бути тимчасові табори, розраховані на одну центурію. Слід зазначити, що в науковій літературі існує точка зору, яка в принципі заперечує характеристику цих археологічних об'єктів як римських військових таборів (В. М. Зубар).

Мал. 97
Римська башта на Заячій
балці:
1 — реконструкція
С. Б. Буйських
(рис. 55, *Виноградов,*
2006, с. 210)

Згідно з античними джерелами, близько середини II ст. н. е. відбулася так звана тавро-скіфська війна, в якій Ольвії допомогли римляни: розбиті варвари видали ольвіюполітам заручників. Після цього конфлікту, в ході якого постраждали деякі поселення ольвійської хори, в місті на постійній основі були дислоковані римські війська. Військова і політична стабільність, гарантована Імперією, призвела до останнього періоду розквіту Ольвії (друга половина II — третя чверть III ст. н. е.). В Ольвії була розташована вексилія трьох легіонів: I Італійського, V Македонського, XI Клавдієвого, яка очолювалася центуріоном останнього (IOSPE, I², 322). У системі міських укріплень цього часу чітко виявляється вплив римської військово-інженерної практики. Основним вузлом оборони Ольвії в II–III ст. н. е. стала цитадель, що займала південну частину Верхнього міста і домінувала над усією її забудовою (мал. 95, 96). Площа римської цитаделі складала 3,8 га, периметр оборонних стін досягав не менше 900 м. Під час будівництва були вдало використані природні особливості місцевості: з північно-східного і південно-західного боків укріплення йшли

вздовж обриву Бузького лиману, із заходу і південного заходу — вздовж глибокої Заячої балки. З напільного боку було вирито рів. Основні укріплення цитаделі склалися зі стін і башт. Товщина стін куртин складала від 2,10–2,65 м до 3,40–3,70 м. Могутня вежа чотирикутної форми була відкрита на краю Заячої балки (мал. 97.1–2), її розміри 25,50 x 10,00–8,50 м. Слід зазначити, що одні фахівці вважають, що в цитаделі знаходився преторій — штаб римських військ, а також казарми та інші спеціальні помешкання (С. Б. Буйських). У цьому сенсі серед археологічних знахідок особливу увагу привертає теракотовий орел (мал. 98.3), імовірно зі святилища, що був символом бойового прапору легіонерів. Інші спеціалісти послідовно відмовлялися бачити в цитаделі римський преторій (В. М. Зубар). Цей об'єкт вони вважають міським акрополем, оскільки археологічні знахідки дозволяють припускати, що, окрім легіонерів, у цитаделі мешкали найзаможніші громадяни Ольвії (Зубарь, 1998, с. 95).

Останні епіграфічні свідчення перебування в Ольвії римських військ відносяться до середини III ст. н. е.: 248 р. датується кам'яний оltар, установлений двома солдатами богу Меркурію (IOSPE, I², 167); а в 249–250 рр. встановлено посвяту солдата I Кілікійської Дециевої когорти (Зубарь, Крапивина, 2000, с. 245). У середині III ст. н. е. Римська імперія була втягнута в глибоку кризу й опинилася на межі загибелі. Внутрішні негаразди підсилювалися зовнішньою агресією, у вирі якої опинилася й Ольвія. У цей час місто було двічі зруйноване та частково спалене, що пов'язують з двома хвилями так званих Готських війн: 232–238 рр. та 269–270 рр. З конгломерату «готських» племен, що отаборилися в південній Україні, на Нижньому Дніпрі, сусідами Ольвії, вірогідно, стали гревтунги. Після першого погрому, який деякі фахівці пов'язують не з германцями готами, а з іранцями сарматами, або навіть ілліро-фракійцями карпами, місто досить швидко було відновлено, що навряд чи обійшлося без римлян. Погіршення військово-політичної ситуації в регіоні призвело до припинення життя на ольвійській периферії приблизно в середині III ст. н. е. Вціліле населення перебиралося під захист римських легіонів та міських мурів, а той геть покидало Північно-Західне Причорномор'я, знаходячи притулок, як і в більш ранні часи, в містах і селищах Південного Понту.

Мал. 98

Знахідки римського часу:
 1, 2 — теракотові статуєтки
 воїнів (за С. Б. Буйських);
 3 — теракотове зображення
 орла (за С. Б. Буйських);
 4 — уламок напису
 зі згадкою римських легіонів
 (за В. М. Зубарем)

(рис. 52, *Виноградов,*
 2006, с. 206)

У 280-х роках життя на руїнах і згарищах Ольвії відновлюється; відбудова міста здійснюється в античних традиціях; його територія скорочується не суттєво. В обличчі цього пізнього міста простежуються ознаки виродження, деградації, демографічного й економічного ослаблення. Показово, що ніяких оборонних споруд (навіть якихось спостережних пунктів) уже не було, на площі колишньої цитаделі зводяться звичайні житлові будинки. Подібний «пацифізм» укупі із загрозливим готським сусідством говорить про реальність певного підпорядкування готській владі.

Роль і статус Ольвії цього часу невідомі. Цілком імовірно, що місто перебувало під щільним контролем готів, але чи було воно їхнім центром? За своєю матеріальною культурою Ольвія в цілому залишалася античним містом, проте наявність чи відсутність у пізніх археологічних нашаруваннях на городищі артефактів черняхівської археологічної культури, яку асоціюють з варварським конгломератом племен і народів готської доби, досі викликає суперечки серед фахівців. В. М. Зубар і Б. В. Магомедов наполягають, що під час розкопок в Цитаделі і Нижньому місті було відкрито речі, властиві населенню черняхівської культури, що дозволяє твердити про перебування

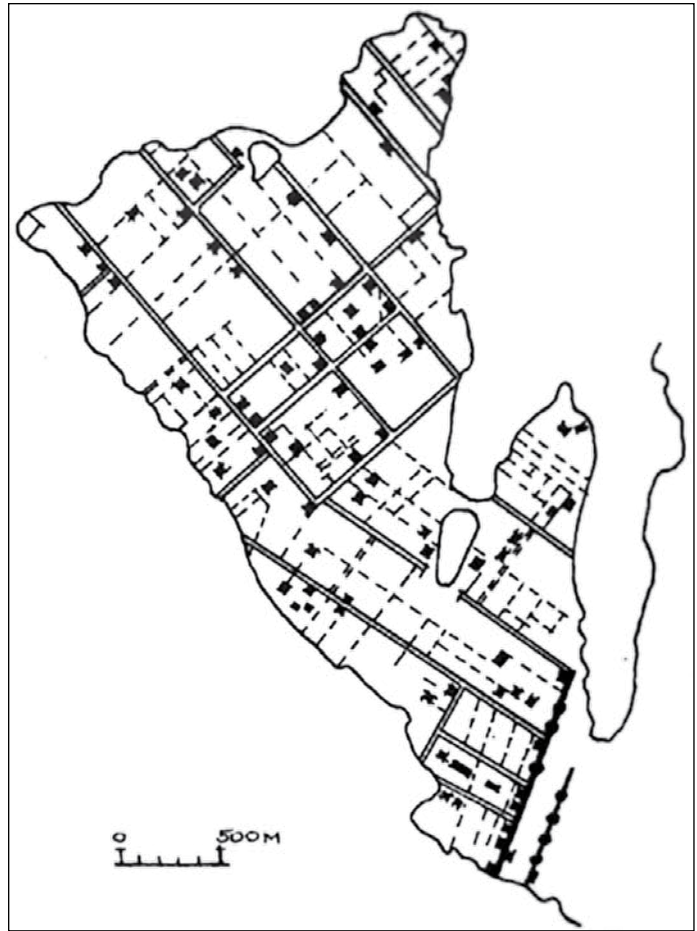
цього центру в складі поліетнічного готського ранньодержавного утворення.

Загибель Ольвії фахівці описують по-різному. На думку одних, відбувалося поступове завмирання: повільне припинення життя на городищі сталося не пізніше останньої чверті IV ст. н. е., Ольвія навіть не побачила гунської навали (С. Д. Крижицький). Інші спеціалісти пов'язують трагічний фінал ольвійської історії саме із вторгненням гунів та знищенням ними готської держави в 375–376 рр. (В. М. Зубар). Ще за однією науковою гіпотезою, Ольвія залишалася ледь не центром влади в союзному гунам готському королівстві Гезимунда. Тисячолітня історія одного з найважливіших центрів античної культури на півночі Чорного моря непомітно завершилася після того, як 433 р. гунський цар Аттила переніс свою ставку з причорноморських степів на Середній Дунай, туди пішли й союзні готи разом з тими небагатьма колишніми ольвіюполітами, котрі займали якісь посади при готському королівському дворі (Б. В. Магомедов).

Серед причин загибелі Ольвії традиційно називають кризу античної цивілізації загалом (марксистський варіант — криза рабовласницького способу виробництва), кліматичні зміни, зовнішні загрози. Перші дві причини на сьогодні переважно відкидаються, оскільки для відносно бідного населення міст Північного Понту основні суперечності античного способу виробництва не відігравали суттєвої ролі; кліматичні зміни впродовж більш, ніж тисячолітньої історії античних поселень півночі чорноморського басейну відбувалися неодноразово, і населення до них завжди пристосовувалося. Саме зовнішня військова небезпека для держав Північно-Західного Причорномор'я стала фатальною, оскільки в цьому регіоні зійшлося два вектори варварської загрози — західний (кельти, фракійці, гети, готи) та східний (сайї, роксолани, гуни).

6.2. Західний Крим: Херсонеська держава

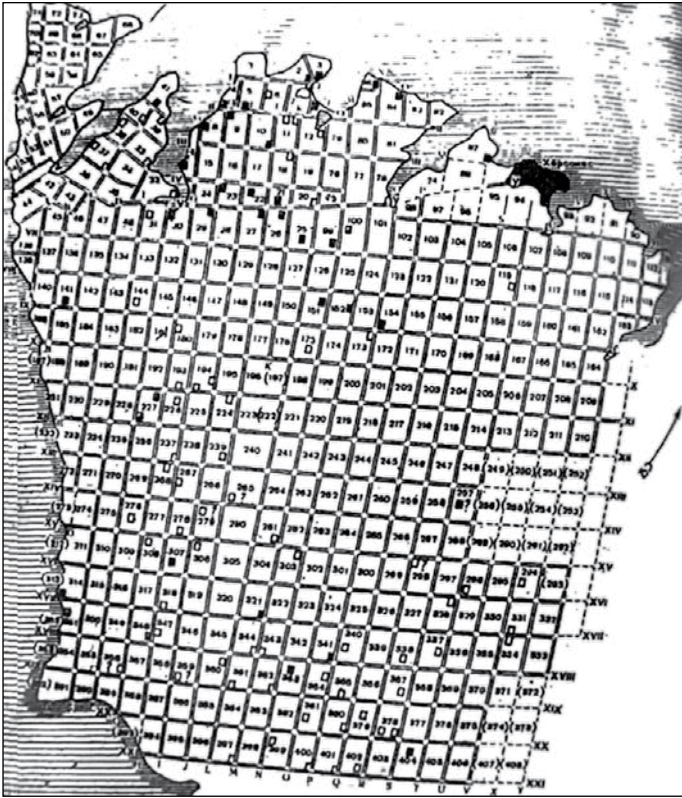
Десь за століття до заснування Херсонеського полісу на його місці вже існувало поселення, утворене близько 528/7 р. до н. е. гераклеотами (греками-дорійцями) та синопейцями (греками-іонійцями) — це

Мал. 99
 План Маячного півострова
 (за Н. М. Печенкіним)
 (Херсонес, 2001, с. 64)

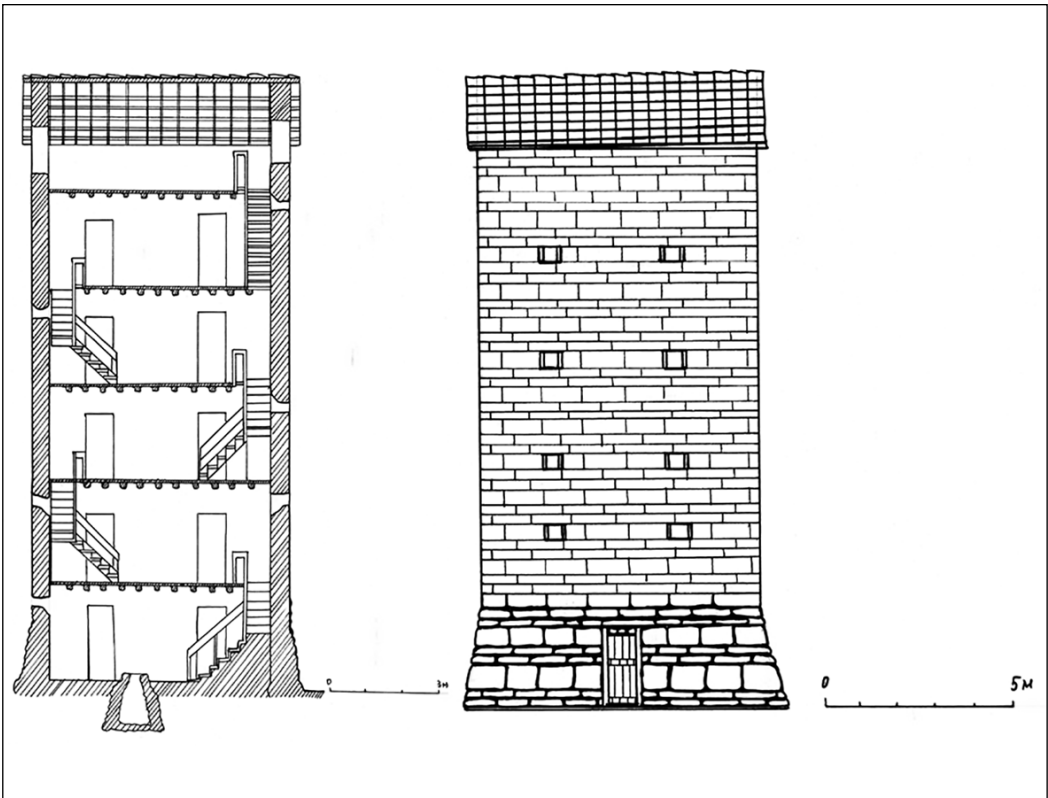
був невеличкий торговельний пункт (емпорій) або виселок колоністів (апойкія). 422/1 р. до н. е. відбувається, вірогідно, щось на кшталт реколонізації (повторне заснування) та усталення полісного устрою за участю груп нових переселенців з Гераклеї та Делосу, населення якого розігнали афіняни через спробу виходу зі складу Афінської архе (морської держави) під час Пелопоннеської війни. Отже, можна сказати, що остаточне заснування Херсонеса сталося вже за хронологічними межами Великої грецької колонізації. Кожен вільний член громади отримав у своє розпорядження землю для зведення будинку в місті і земельну ділянку на сільськогосподарській території (хорі).

Спочатку нові мешканці засвоювали найближчі землі в районі Інкерманської, Балаклавської долин, де археологічно виявлено матеріали кінця V — першої половини IV ст. до н. е. Перші 86–90 невеликих

Мал. 100
 Схема античного
 розмежування
 Гераклейського півострова
 з позначками нумерації доріг
 і ділянок, 1970-ті рр.
 (Херсонес, 2001, с. 68)

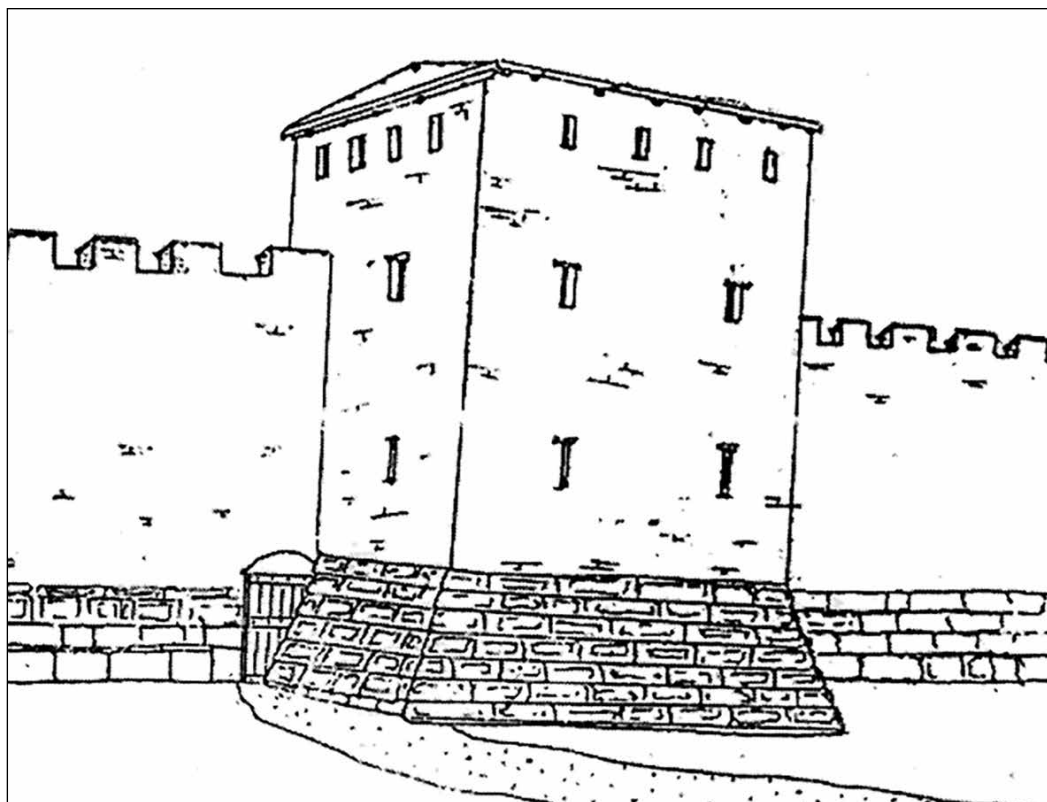
наділів під виноградники (кожен розміром близь 4,4 га) і 8–10 наділів вдвічі більших розмірів громадяни розмежували на Маячному півострові — крайній західній околиці Гераклейського півострова, що знаходилася на відстані 50 стадій (8–9 км) по прямій від міста (мал. 99). Засвоєна ця територія була близько середини V ст. до н. е., хоча її правильне розмежування проведене, як і всіх 1000 га Гераклейського півострова, не раніше середини IV ст. до н. е. Територія Маячного півострова з боку суші була відмежована двома рядами оборонних стін із вежами і чотирма воротами. Стіни перехоплювали перешийок близько 200 м і були розташовані на відстані 180–190 м одна від одної. Деякі башти мали вузькі виходи для вилазок. Між стінами, вірогідно, розташовувалися якісь господарські будівлі; стінами була захищена відносно невелика територія (380 га) з дрібними ділянками, яких вистачало лише для того, щоб прогодувати родину. Мури і башти слугували захистом від розбійницьких вторгнень місцевих таврів, нещодавно безцеремонно витурених звідси греками-колоністами.

Мал. 101
Реконструкція башти
з Чайкінського городища (за
І. В. Яценко, Т. Н. Туриною)

Утім, щодо функцій цього поселення IV–II ст. до н. е. у Карантинної бухти існує альтернативне пояснення: Г. М. Ніколаенко припустила, що то був сторожовий пост, покликаний охороняти маяк, споруджений на краю мису. Такий маяк (припустимо, у вигляді кам'яної башти, на вершині якої вночі палало вогнище) потрібний саме в цьому місці, де проходять основні морські шляхи з півночі на південь і де сильний західний вітер з моря здатний зносити кораблі на прибережні скелі. До речі, нині там дійсно розташовано маяк, а місцеве населення ще у XVIII ст. називало півострів «Фанарі».

У першій половині IV ст. до н. е. в південній частині Гераклейського півострова було створено декілька військово-господарських комплексів, під захистом яких розпочалося освоєння земель півострова, розмежованих у другій половині цього ж століття не менше, ніж на 430 наділів площею 17,6 і 26,4 га, які один від одного відокремлювалися дорогами 4 м завширшки. Такі межові дороги з обох боків було викладено кам'яні огорожі не менше 2 м висотою і 1,5 м

товщиною, вони являли собою вузькі коридори, що відігравали як господарсько-транспортну, так і військову роль. Вони ставали однією з найсерйозніших перепон на шляху нападників, позбавляючи їх маневреності, змушуючи пересуватися теренами півострова «всліпу», наче в лабіринті. При цьому кожна земельна ділянка розділялася товстими стінами двохметрової висоти на квадрати 210 x 210 м, які своєю чергою поділялися на поля площею від 0,27 до 17,57 га. Більшість із них покривалися суцільними плантажними стінками до 1 метра заввишки, у двометрових проміжках, між якими зростав виноград. Десята частина всіх засвоєних земель була власністю храмів, також зберігався резерв громадських ґрунтів. На кордонах розмежованої території (мал. 100) розміщувався ланцюг поселень таврів, праця яких явно використовувалася на ділянках Гераклеїського півострова. Також цілком імовірно, що ці таври залучалися до служби у війську як легкоозброєні (псілі).

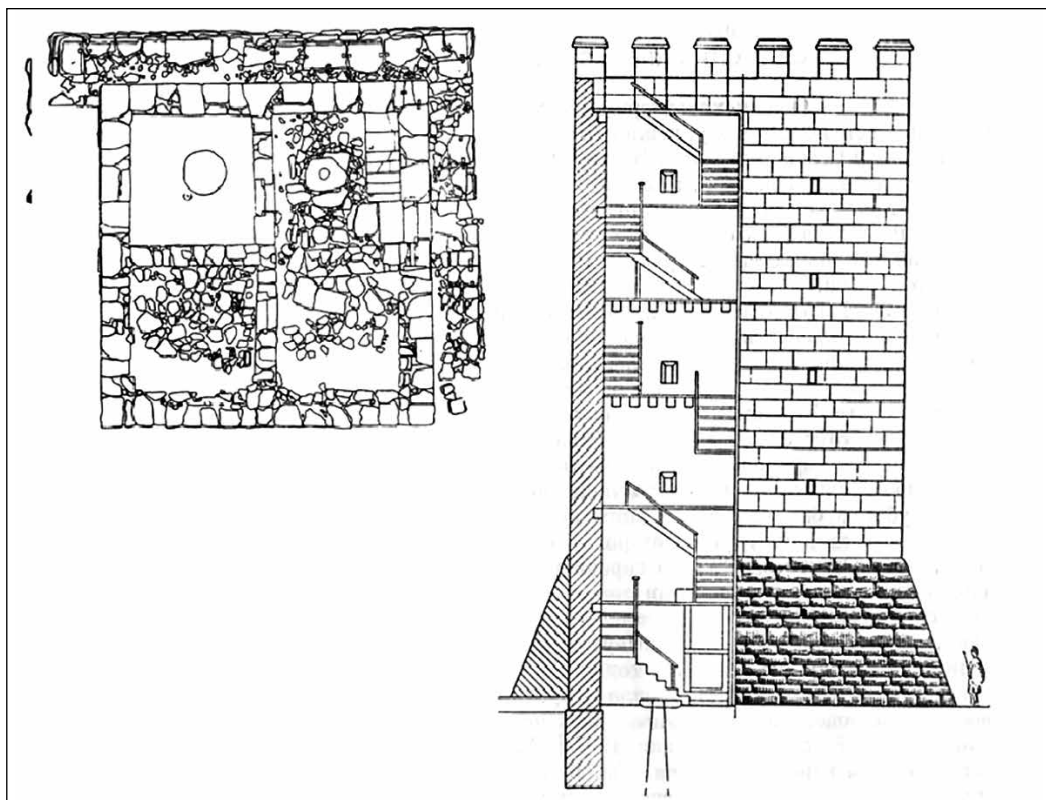
Поряд із засвоєння Гераклеїського півострова вже наприкінці V — на початку IV ст. до н. е. херсонесити

Мал. 102

Реконструкція башти

4 цитаделі з городища Калос

Лімен (за В. Б. Уженцевим)

Мал. 103
**План башти з поселення
 Беляус та її реконструкція**
 (за О. Д. Дашевською
 та А. Н. Щегловим)

проникають в Північно-Західний Крим, де неподалік від сучасної Євпаторії створюють укріплене поселення. Цей регіон мало того, що був уже частково освоєний переселенцями іонійцями, які заснували, приміром, Керкінітиду, але й викликав зацікавленість Ольвії. У IV ст. до н. е. тут виникає ціла низка поселень-фортець, укріплених пунктів Херсонесу, а в другій половині IV — на початку III ст. до н. е. поліс включає до свого складу Керкінітиду, чим завершує своє перетворення на територіальну державу елліністичного типу.

Найбільшими, зміцненими стінами і баштами, центрами своєрідних адміністративно-господарських округів, окрім Керкінітиди, були фортеця «Чайка» (Євпаторій?), укріплення Кара-Тобе, Калос-Лімен (Прекрасна Гавань), Беляус, Західно-Донузлавське городище, Кульчук, Великий Кастель, Панське I та Маслини (мал. 101–105). Більшість із них знаходиться на берегах бухт і заток, у безпосередній близькості до моря, звідки можна було б очікувати кораблі з допомогою, вести активні десантні операції. У таких

Мал. 104
 Оборонно-господарські
 центри Північно-Західного
 Криму: 1 — поселення
 Панське I; 2 — комплекс
 У 6 (за Л. Ханнестад,
 В. Ф. Столбе,
 А. Н. Щегловим)
 (рис. 122, Зубарь, Сон,
 2007, с. 98)

фортецях зосереджувалася частина херсонесців, які не тільки обробляли, але й охороняли землеробську територію Північно-Західного Криму, на якій мешкало змішане залежне або напівзалежне населення. Потужність фортифікації на цих поселеннях сусідить із вкрай убогим, бідним і примітивним побутом місцевих мешканців, з чого можна припустити, що величні башти і міцні мури захищали не постійні поселенці, а тимчасові гарнізони, які мінялися шляхом ротації на вахтовій основі та могли комплектуватися, прирізом, із херсонеської молоді, що проходила дійсну строкову військову службу¹.

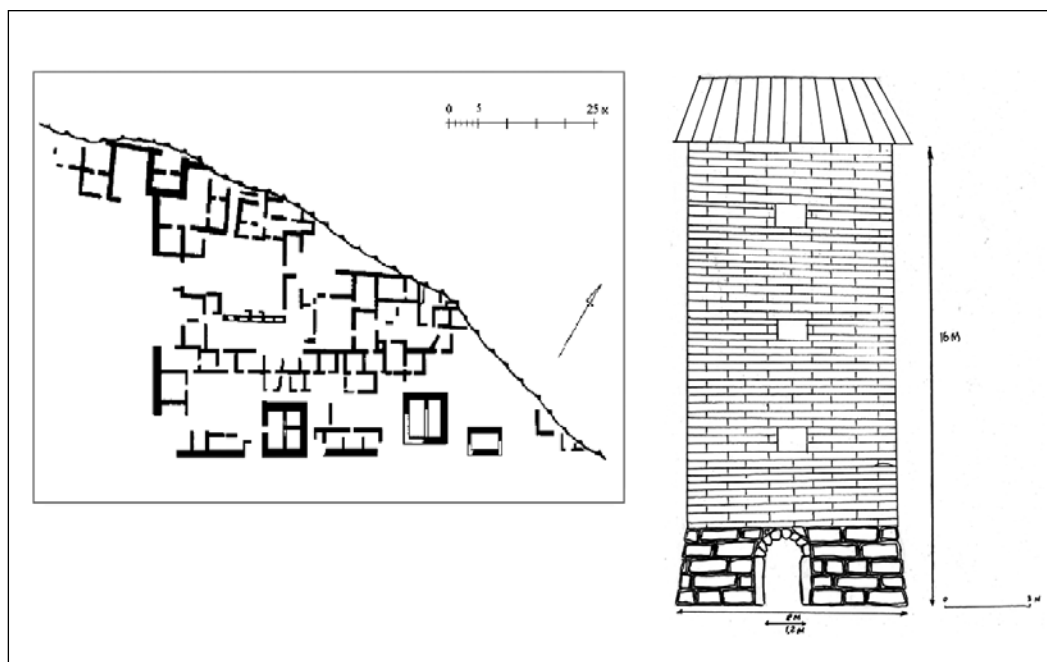
¹ По завершенні військової підготовки (як правило, до 20 років) молодим людям доручалися військові або близькі за характером до військових обов'язки. У Гортині на Криті загін «молоді»

Мал. 105
По селення Панське I,
башта ольвійського
укріплення, IV ст. до н. е.
(рис. 59, Зубарь, Сон, 2007)

Малі міста Керкінітида, Калос-Лімен, а також Великий Кастель і Караджанське городище мали чудові гавані, де сторожові кораблі могли перебувати постійно і забезпечувати охорону не тільки берегової

(*νεότᾱς*) виконував «поліцейські» обов'язки, перш за все в сільській місцевості, й охороняв кордони поліса (SEG. XLVIII, 1209), а в інших містах (наприклад, в Дреросі й Олунті) молоді люди складали гарнізони фортець на кордоні. В Афінах охороною сільської місцевості, наприклад, у Рамнунті, займалися «таємні» (*κρυπτοί*, від *κρυπτός* — прихований, таємний) (SEG. XLI, 87; XLIV, 59), у долині Таб (Карія) група «молодиків» (*νεανίσκοι*, від *νεανίσκος* юнак) несла службу як кінні «гірські стражі». Фахівці неодноразово відзначали, що перебування юнаків на краю організованого міського простору, зазвичай у гірських околицях, у царстві диких тварин, лісів і степів відповідає уявленню про молодих людей, які ще не є громадянами, як про тих, хто належить до світу неприборканих сил природи і до периферії громадянського колективу, поряд із іншими перехідними групами — такими, як іноземні найманці. Вірогідно, саме через цю причину головною якістю, що виховувалася в ефебах, була «евтаксія» (*εὐταξία*) — дисципліна, яка дозволяла забезпечити входження молодих людей в упорядковане суспільне життя (Ханиотис, 2013, с. 93).

Мал. 106

1 — загальний план поселення Маслини (за В. А. Латишевою та А. В. Буйських);
2 — реконструкція південної башти з поселення Маслини (за В. Котенко)

смуги, але й каботажних морських шляхів. Садиби з вежами, що стояли окремо, розташовувалися переважно на мисах, гребнях балок. Ті з них, що були збудовані на панівних висотах, могли слугувати маяками. Але насамперед садиби являли собою виробничі господарські комплекси, що підтримували добробут херсонеської громади. Це виправдовувало величезні витрати людської праці і матеріальних засобів на будівлю дорогих укріплень, особливо якщо врахувати скромний характер життя на периферії. Привертає увагу, що на садибах із виноробними башти складені з дуже міцних великих блоків, тоді як на садибах, де не було виноробень, вони споруджені з того ж каменя, що й інші будівлі, або зовсім відсутні. Можливо, херсонеситів особливо турбував захист від ворогів (ласих до вина варварів) саме виноробних комплексів. Якщо Гераклеїський півострів спеціалізувався переважно на винограді, то Північно-Західний Крим забезпечував хліб.

За підрахунками Г. М. Ніколаєнко, загальна кількість розмежованих земель на хорі Херсонеської держави складала 55–60 тис. га (три «блоки» по 10 тис. га і п'ять — по 5–6 тис. га). Прикордонні розмежовані землі біля морського узбережжя на Маячному півострові, мисі Фіолент і поряд з ним відносилися до розряду

Мал. 107
Інфраструктура Херсонеса;
2. Інфраструктура Боспора
Кімерійського

священих, храмових. Це складало десяту частину всіх земель (5–6 тис. га), а інші приблизно 10 тис. ділянок по 4,4 га могли належати громадянам Херсонесу. На землях Північно-Західного Криму мешкало населення різноманітного соціально-правового статусу, а верховним власником землі була громадянська община

Херсонесу. Тому, вірогідно, більшість мешканців цього району мусили виплачувати певний податок (зерном?) на користь громади Херсонесу.

Близько рубежу III–II ст. до н. е. Херсонес втрачає на користь скіфської держави з центром у Неаполі-на-Салгрі майже всю хору в Північно-Західному Криму. В II ст. до н. е. на місцях херсонеських поселень виникають скіфські фортеці. У середині II ст. до н. е. греки залишають навіть такі добре укріплені центри, як Керкінітиду та Калос Лімен. Від скіфських набігів потерпає найближча хора Херсонеса на Гераклеїському півострові, про що свідчать сліди руйнувань на деяких садибах та поява додаткових кам'яних протитаранних поясів на деяких херсонеських сільських садибах. Щоб урятувати ситуацію в III ст. до н. е. херсонесити звертаються до сарматської цариці Амаги (*Polyen. VIII, 56*), а в II ст. до н. е. до понтійського царя Фарнака I (*Polyb. XXV, 2, 12–13*), з яким 179 р. до н. е. укладається військовий союз (*IOSPE, I², 402*). Ці кроки, безперечно, відтягнули, але не розв'язали проблеми. Сільськогосподарське виробництво скорочується на три чверті, руйнується частина господарств уже на Гераклеїському півострові, реакцією на що стає активізація рибальства та соляного промислу, що не так залежали від несприятливої воєнно-політичної ситуації на суходолі.

У II ст. до н. е., як свідчать розкопки, скіфи зруйнували низку садіб на Маячному і Гераклеїському півостровах. Кінні загони варварів регулярно з'являються перед стінами міста, де з гарячковим поспіхом ведуться масштабні роботи зі зміцнення оборонних споруд, на яких і вдень, і вночі працює все населення міста. Загроза була настільки великою, що для зміцнення нової флангової південно-східної башти XVII доводилося використовувати кам'яні саркофаги і надгробки з найближчої ділянки некрополя. Нарешті, реалізуючи положення херсонесько-понтійського договору 179 р. до н. е. про військово-політичний союз (симмахію), херсонесити звертаються до амбітного дев'ятнадцятилітнього понтійського царя Мітридата VI.

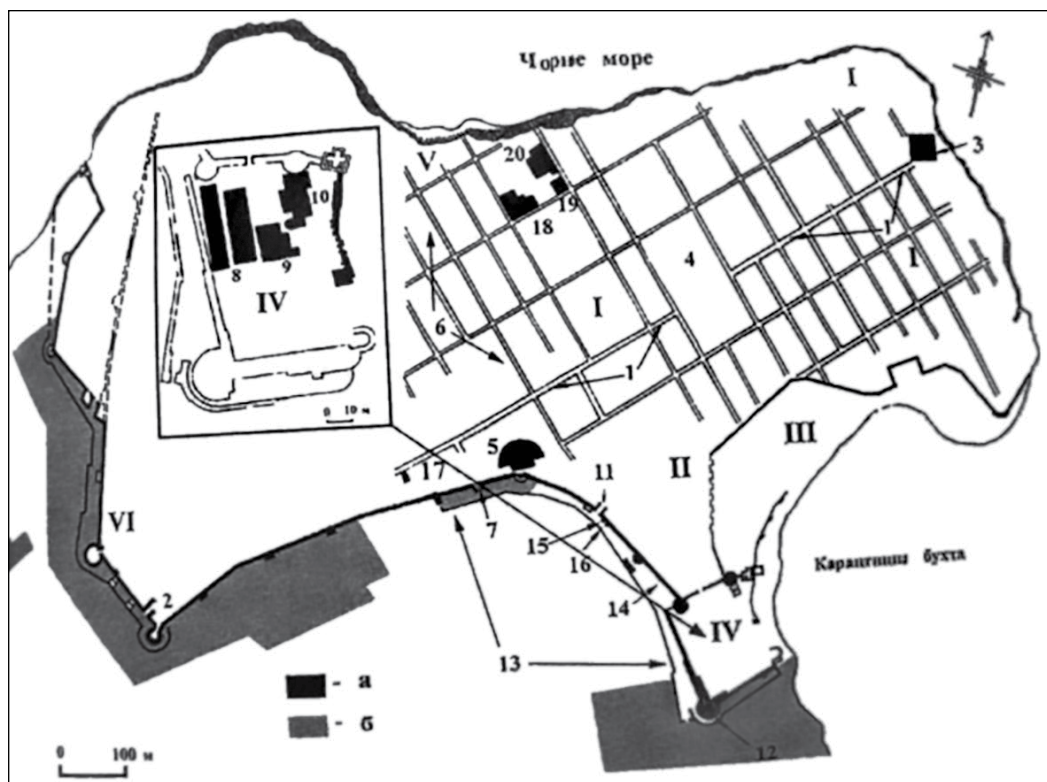
Військові кампанії 113–111 рр. до н. е., які провів полководець Мітридата VI Діофант, призвели до розгрому понтійсько-херсонеськими військами Скіфської держави та її ліквідації. Однак північно-західні землі Тавриди повернулися до Херсонесу лише номінально:

збереження пізньоскіфських будівельних комплексів на місці античних поселень говорить про те, що херсонесити так і не спромоглися провести реколонізацію та знову закріпитися в цьому районі. Херсонес проголосив понтійського царя своїм «захисником» (простою) та, зберігши внутрішнє самоврядування, увійшов до складу Понтійського царства. У 63 р. до н. е. після повстання Фанагорії проти Мітридата, самогубства останнього та переходу влади до його сина Фарнака II Херсонес, вірогідно, намагався вийти зі складу його держави. Проте понтійська залежність, найімовірніше, трансформувалася в боспорську.

У перші століття нашої ери площа Херсонесу дещо збільшилася, сягнувши приблизно 27 га. Щоправда, незначну частину міської території на північному заході і північному сході за останні півтори тисячі років було зруйновано морем. Загальна конфігурація міських меж повторювала рельєф місцевості. Однак із нею контрастувало внутрішнє планування Херсонеса, яке в перші століття нашої ери зберігало свою колишню прямокутну, відносно регулярну систему. Територія, з заходу додана до міста ще в елліністичний час, ані в античності, ані в середньовічний час, на думку І. А. Антонової, не забудовувалася повністю і використовувалася для укриття мешканців хори під час військових небезпек (цим Херсонес суттєво відрізнявся, наприклад, від Ольвії). Головна поздовжня вулиця міста мала завширшки 6,0–6,5 м, другорядні 3,0–4,0 м. Деякі ділянки головної поздовжньої вулиці були вимощені плиткою, інші мали покриття з уламків битої кераміки, гравію.

У нижній частині міста (мал. 107, II–IV) прямокутна система планування відсутня. Функціонально ця частина міста була пов'язана перш за все із захистом південної брами і порту. У II ст. н. е. тут, далі на південний схід, будується римська цитадель розмірами 100 x 50 м (мал. 107.1, IV), де відкриті залишки казарм, будівлі на перетині головних вулиць, і терм (мал. 107.1, IV, 9, 10). Внутрішнє планування цитаделі було відносно прямокутним, однак регулярність, властива для римських військових таборів, відсутня, що пояснювалося наявністю більш ранніх будівель, які задавали конфігурацію нових будівельних майданчиків.

Імовірно, головні південні ворота нижньої частини міста (мал. 107.1, IV, 8) у перші століття нашої ери

Мал. 108

План Херсонеса:

I — верхня частина міста; II–IV — нижня частина міста; III — припортовий район нижньої частини міста; IV — римська цитадель; V — північно-західний район верхньої частини міста; VI — західна територія, приєднана до міста в елліністичний час;

1 — головна повздовжня вулиця Верхнього міста; 2 — західна брама Верхнього міста; 3 — майдан у північно-східній частині Верхнього міста; 4 — agora; 5 — театр; 6 — головна поперечна вулиця; 7 — друга, південна міська брама Верхнього міста; 8 — будівля казарм; 9 — будівля на перетині головних вулиць цитаделі; 10 — терми в римській цитаделі; 11 — головна південна брама Нижнього міста; 12 — башта Зинона; 13 — протейхізма; 14 — перибол; 15 — пристінний склеп № 1013; 16 — пристінний склеп № 1014; 17 — «терми» у Верхньому місті; 18 — «будинок винороба»; 19 — житловий квартал північного прибережного району; 20 — господарсько-житловий будинок; а — залишки будівель перших століть нашої ери; б — межі розкопаних ділянок некрополя перших століть нашої ери

(рис. 111, Херсонес, 2004, с. 275)

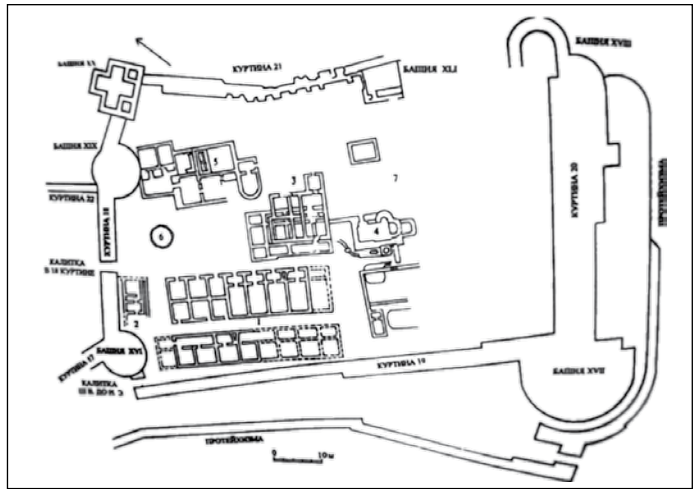
перестають функціонувати. Їх закладають і замість них не пізніше II ст. н. е. західніше, поблизу театру, в створі з головною поперечною вулицею будуються нові ворота (мал. 107.1, IV, 7), але пов'язані вже не з нижньою, а з верхньою частинами міста. Інакше кажучи, Нижнє місто позбавляється безпосереднього

Мал. 109

Схематичний план цитаделі Херсонеса: (за І. А. Антоною та В. М. Зубарем):

- 1 — казармені приміщення;
- 2 — будівля у вежі XVI;
- 3 — будівля на перетині головних повздовжньої і поперечної вулиць;
- 4 — терми VI–IX ст.;
- 5 — терми II–III ст. н. е.;
- 6 — залишки гончарної печі;
- 7 — Південний майдан на території цитаделі

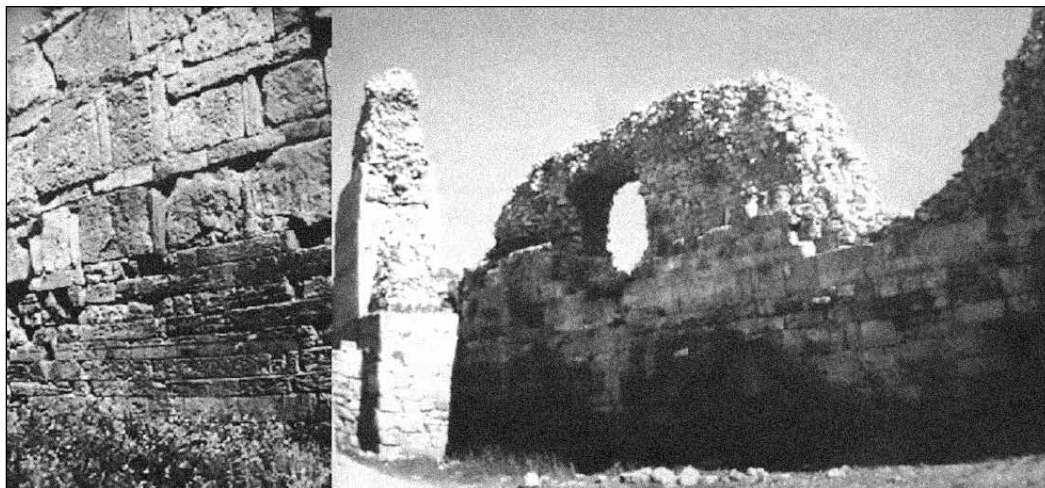
(рис. 22, Херсонес, 2004, с. 74)

зв'язку з зовнішнім світом і грає роль коридору між портом і верхнім містом.

У галузі водопостачання, окрім криниць і водозбірних цистерн, а також каптажів, розташованих неподалік джерел, що використовувалися і в попередній час, у перші століття з'являється семикілометровий водогін, по якому вода надходила в місто. Водопровідний канал, що складався з керамічних труб, отримував воду в Юхариній балці з двох басейнів розмірами в плані 36х21 і 36х17 м, що наповнювалися джерелами. Зовні труби мали різну ширину, але їх внутрішній діаметр різнився несуттєво — у межах 11–12 см. За швидкості проходження води 0,1–0,2 м / с протягом години в місто надходило лише 3–8 м³, чого, безперечно, тож лишалася потреба у використанні інших питних джерел. В окремих районах міста споруджувалися каналізаційні системи.

Виходячи з того, що на сьогодні збереглося близько 2,5 км міських оборонних стін, фахівці припускають, що загальний периметр захисних мурів сягав 3,5 км. Довжина куртин коливалася від кількох десятків метрів до сотні і більше. Ровів не було. Кількість зафіксованих башт, як круглих у плані, так і прямокутних, досягала двох з половиною десятків. З боку суші Херсонес мав дві брами — вже загадані південну та західну. Брами, шлюзового типу у плані, імовірно, мали баштові надбудови і фланкувалися розташованими неподалік вежами. Були й хвіртки для вилазок. Куртини, башти і ворота увінчувалися зубцями і, напевно, не мали перекриття.

Якщо характеризувати оборонну систему Херсона в цілому, то варто зауважити, що укріплення з боку моря були меншими (мал. 108). Найсильніше зміцнювалися західна оборонна лінія Верхнього міста та західна і південна лінії Нижнього міста, що мали відносно плаский рельєф, відкритий для нападникам. Особливо міцні укріплення розташовувалися в римській цитаделі (мал. 109).

У перші століття нашої ери оборонні лінії багаторазово добудовувалися, підсилювалися і перебудовувалися. Наприклад, діаметр знаменитої башти Зінона (південна кутова башта римської цитаделі; вежа XVII) було збільшено приблизно на 3,5 м і він досягнув 11,4–11,6 м. Щоправда, час таких перебудов часто викликає дискусії. В оборонних стінах, зокрема нижньої частини міста, що збереглися до нашого часу, простежуються по вертикалі три яруси кам'яної кладки, різні за технікою (мал. 110), що можуть належати до грецького, римського і середньовічного періодів.

Поряд із будівництвом цитаделі новим принциповим елементом оборони стало спорудження вздовж напільної сторони західної лінії оборони нижнього міста, починаючи від так званих Мертвих воріт, збудованих у II ст. н. е., і далі на схід, включаючи і римську цитадель, протейхізми (мал. 108.13) — передової стіни, що захищала основні оборонні лінії, утворюючи перибол (мал. 108.14; мал. 111), через який тільки й можна було потрапити до південної міської брами. Цей новий оборонний рубіж робив практично невразливою захищену ним оборонну лінію. Про

Мал. 110

Оборонні стіни нижньої частини міста з виразно помітними трьома вертикальними ярусами кам'яної кладки, що відрізняються за технікою
(рис. 116, Херсонес, 2004, с. 281)

Мал. 111

Перибол, вигляд із заходу; на
передньому плані
склеп № 1013

(рис. 118, Херсонес, с. 282)

переконання херсонеситів у його неприступності говорить, зокрема, спорудження в периболі в I–III ст. н. е. пристінних склепів № 1013 і № 1014.

Для зміцнення кладки переважно використовували не стільки вапняні, скільки глинясті розчини. У перші століття нашої ери, судячи з малюнку на стіні одного з херсонеських склепів, при перекритті отворів воріт і хвірток робилися склепінчасті конструкції у вигляді напівциліндричних склепінь.

6.3. Східний Крим і Тамань: Боспорська держава

Уздовж берегів Керченської протоки (Боспору Кіммерійського), на східному березі Азовського моря (Меотиди), на східночорноморському

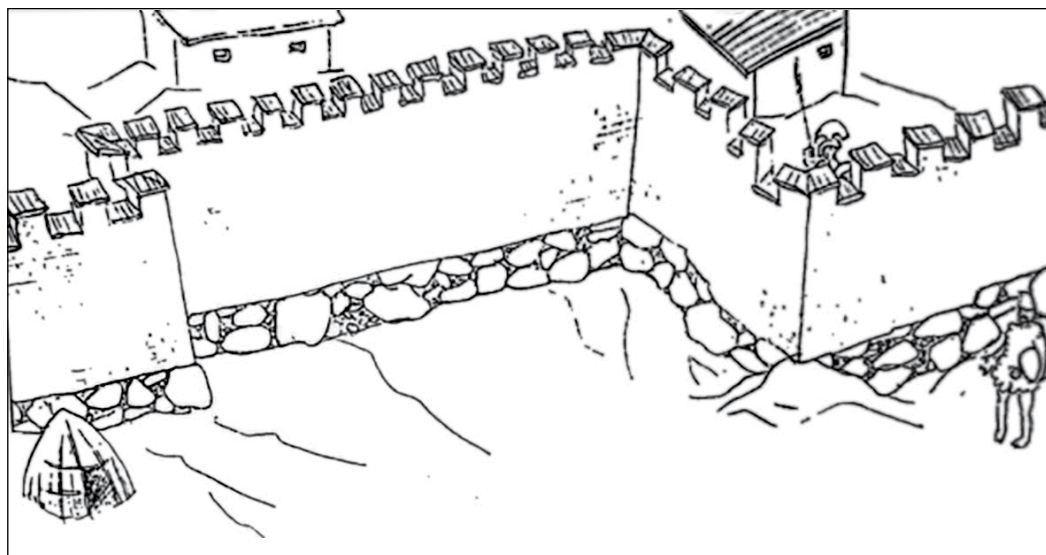
узбережжі до Анапи (Синдська гавань) і ледь не до Кавказу, у гирлі Дону (Танаїсу) та в басейні Кубані (Гіпанісу) сконцентрувалися поселення, що згодом складатимуть Боспорську державу. У Східному Криму — це Пантікапей, Німфей і Феодосія, а на Таманському півострові та прилеглих територіях — Фанаторія, Кеппи, Гермонасса і Синдська Гавань (Горгіппія). Крім названих семи міст-держав (полісів) на берегах протоки було розташовано чимало невеликих міст і містечок (Мірмекій, Тірітака, Порфмій, Кіммерик, Патрей тощо), які не стали незалежними центрами, а увійшли до складу того чи іншого полісу. Переважно всі давньогрецькі колонії було засновано впродовж VI ст. до н. е. Попри досить щільне розташування цих поселень, скіфи не змінювали маршрутів свого кочування, по кілька разів на рік мандруючи повз грецькі селища і міста. Геродот повідомляв, що взимку, як тільки крига скує протоку, «скіфи... натовпами переходять по льоду і на візках переїздяють у землю синдів» (Herod. IV, 28). Отже, йдеться про переправлення скіфів зі Східного Криму на Таманський півострів, на зимові пасовища Прикубання. З огляду на потенційну загрозу таких пересувань, грецькі колоністи на Боспорі намагалися облаштуватися порівняно крупними поселеннями в місцях, зручних для оборони, на невеликій відстані один від одного.

Серед усіх колоній Північного Причорномор'я найбільш ранні оборонні споруди було відкрито археологами на Боспорі — в Мірмекії і Порфмії. В обох випадках спорудженню стін передували масштабні пожежі. У Мірмекії після пожежі кам'яними мурами було зміцнено акрополь: усі зручні для підйому місчини по схилу перекрито міцними кам'яними кладками незвичайного «мозаїчного» вигляду шириною 1 м, що притулялися до обривчастих виходів скали. Ці кам'яні конструкції являли собою цокольні частини стін, вірогідно, подовжені вище кладками з сирцевої цегли, що загалом властиве Стародавній Греції. Сукупно стіни утворюють систему довжиною більше 20 м, що складалася з двох уступів, чи бастіонів (мал. 112). Загальний вигляд порфмійських укріплень дуже близький оборонній системі мірмекійського акрополя: ранні боспорські фортифікації не мали веж, що, до речі, характерно і для їх метрополії — малоазійського Мілету.

На зламі VI–V ст. до н. е. військово-політична ситуація на Півночі Причорномор'я знову погіршується через вторгнення сюди чергової східної орди — «царських» скіфів, або «сколотів» (Herod. IV, 6). Припиняється життя на всіх відомих сільських поселеннях Боспору Кіммерійського, від нападів страждають навіть деякі міста. Шар пожеж і руйнувань 490–480 рр. до н. е. відкрито в Пантікапеї; показово, що з нього походить чимало тригранних бронзових наконечників стріл скіфського типу. Сліди масштабної пожежі кінця першої третини V ст. до н. е. відкрито на розкопках Мірмекія. Тут серед руїн і звалищ битого посуду знайдено деталі скіфського кінського спорядження та багато бронзових наконечників стріл, частина яких має погнуті вістря, що свідчить про їх використання. Цілком імовірно, що саме в такій обстановці близько 480/79 р. до н. е. владу в Пантікапеї і околицях перебирають у свої руки представники знатного роду Археанактидів. Вони очолюють об'єднання боспорських колоній як жерці Аполлона Іетроса та архонти («правителі»).

Нові правителі активно взялися за зміцнення обороноздатності країни. Археологічні дослідження останніх 20–30 років дозволяють стверджувати, що на той час у багатьох містах (Пантікапеї, Тірітака, Мірмекій, Порфмій, Фанагорія тощо) з великим успіхом почали будувати захисні мури. Укріплення на акрополі Пантікапея (мал. 113, 114) будували так, щоб включити у їхню трасу нещодавно зруйновані кам'яні будинки. Врешті тут було створено продуману систему оборони бастионного типу, нижню частину стін (цоколь) викладена з каменю, а вище робили кладку з сирцевої цегли. За підрахунками В. П. Толстикова, висота стін сягала 7 м. Під час розкопок віднайдено цікаву конструктивну деталь оборонної системи — хвіртку для вилазок (завширшки 0,80 м) біля західного кута.

У першій половині V ст. до н. е. було збудовано стіну Тірітаки завширшки 1,7–1,8 м. У трасу оборонних споруд, як і в Пантікапеї, тут включені стіни деяких зруйнованих будинків. Монументальну оборонну стіну шириною 3 м було збудовано в Мірмекії, але вона не оточувала всього поселення, а лише відсікала його прилеглу до акрополя західну частину; знову ж таки, будівництво проводилося поспіхом. Охоплення

оборонними стінами всього Мірмекея буде здійснено пізніше, коли скіфська загроза спаде.

У стратегічній системі оборони Боспора важливу роль відігравала система валів, що захищала східно-кримські терени від скіфської кочової загрози із заходу. Археологи виділяються не менше шести валів: Акмонайський, Узунларський, Тірітакський, Акташський, Чокракський, Елькельський (Кояшський) (мал. 107.2; мал. 115). Вали виконували оборонні, міграційно-прикордонні та торговельно-регулятивні функції, не лише захищаючи еллінські поселення від можливих вторгнень ворожої кінноти, але й регулюючи міграційні потоки та рух товарів в обох напрямках. На пропускних пунктах цих валів у різний час функціонували як військово-прикордонні, так і митні пости. З Археанактидами пов'язують спорудження так званого Тірітакського валу — оборонного рубежу, сліди якого досі помітні на сучасній поверхні. Він починається біля Азовського моря й тягнеться на 25 км у південному напрямі до Тірітаки, відсікаючи від Керченського півострова його східну частину. Будівництво валів — типова практика самозахисту землеробських народів від кочівників. Це не було особливою інновацією й для греків, які, засновуючи колонії на півостровах, практикували захищатися від осілих чи кочових тубільців валами, що перегороджували б ці півострови. Можливо, якимось валом захищала себе розташована на півострові Борисфеніда. Перша подібна документально зафіксована

Мал. 112

Укріплення акрополя

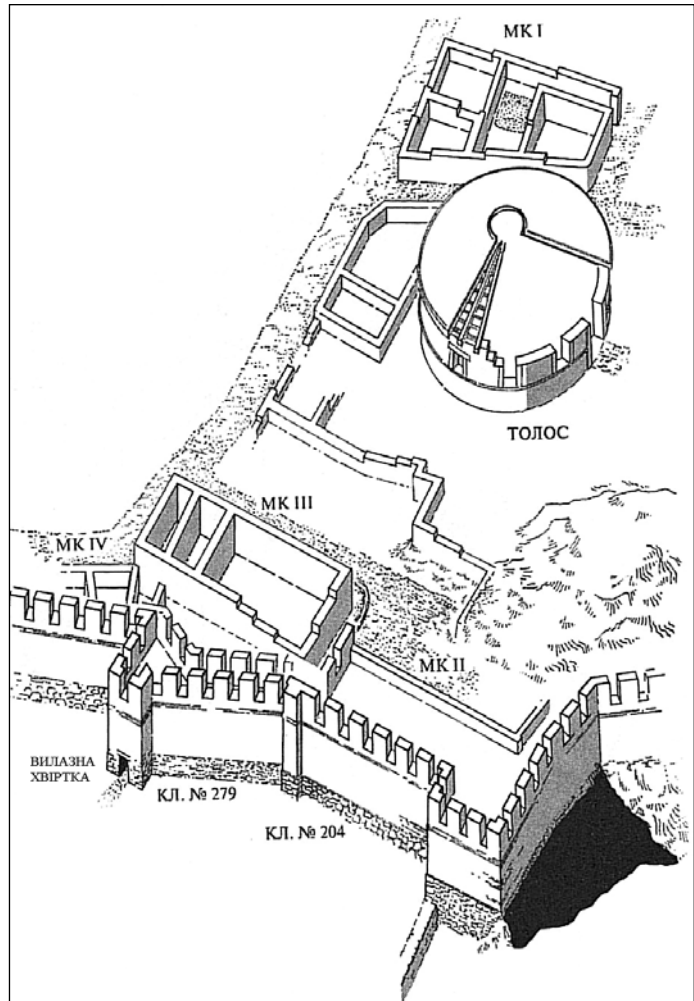
Мірмекея другої половини

VI ст. до н. е.

(реконструкція І. О. Гурова)

(рис. 7, Виноградов,

2004, с. 28)

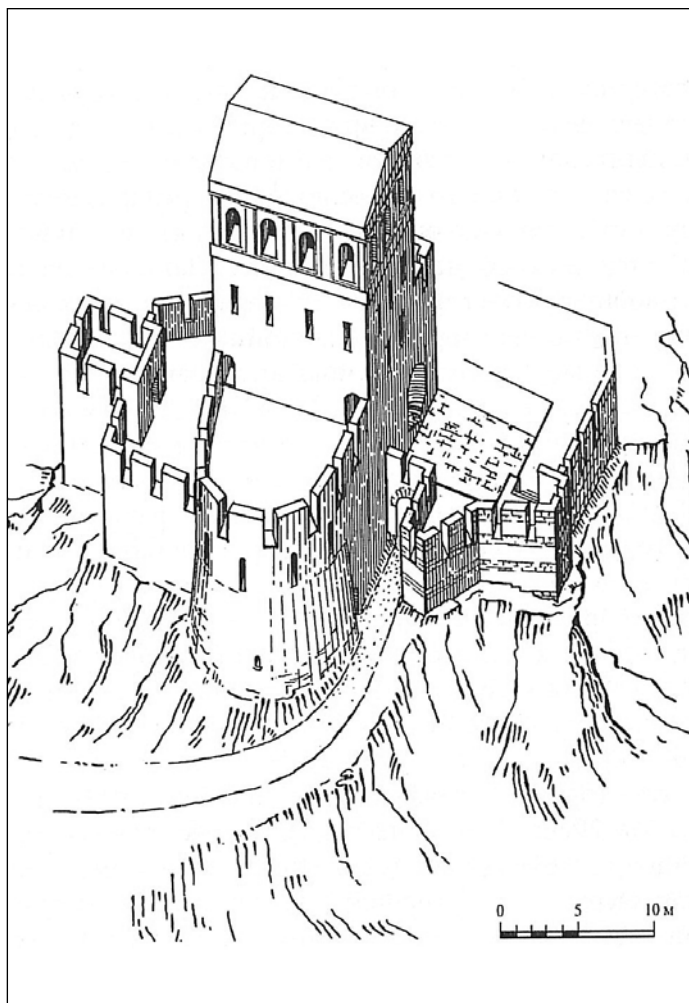

Мал. 113

Північна ділянка укріплення
акрополя Пантікапея
(за В. П. Толстиківим)

(рис. 15, *Виноградів,*
2004, с. 55)

спроба відноситься до середини VI ст. до н. е. — це стіни, збудовані Мільтіадом на Херсонесі Фракійському (Herod. VI, 36). У зимовий час годі було покладатися на систему валів: кочівники могли їх обійти по кризі, наприклад, поблизу Німфея, і тоді єдиним захистом ставали міські мури, за якими могли ховатися і сільські мешканці. Тірітакський вал був додатковим захистом для боспорських міст у літній час і основним захисним рубежем для сільських поселень і угідь у весняно-осінній період, коли тривали сільськогосподарські роботи на полях і виноградниках. Наступним етапом фортифікаційних робіт стало спорудження західніше Тірітакського ще одного — Узунларського (Аккосова або Кіммерійського) — вала, що тягнеться від Азовського моря майже до Чорного на 36 км.

Мал. 114

Цитадель акрополя

Пантікапея

(за В. П. Толстиком)

(ил. З.З. Ханиотис, 2013, с. 63)

Крім пасивних систем оборони боспорська влада практикувала й активні методи, зокрема використання сил союзних варварських племен проти більш віддалених туземців. За Археанактидів в околицях головних міст держави — Пантікапея, Німфея, Фанагорії, Кеп, Гермонасси — швидко виростають десятки комплексів курганних поховань варварської знаті, котрі, до речі, дають нам уявлення про озброєння туземної еліти — важкоозброєних воїнів-вершників.

Комплекс оборонних заходів Археанактидів — спорудження фортифікаційних об'єктів, а також акції полісних ополчень, архонтських найманців та союзних синдо-меотських і, можливо, скіфських дружин — досягли своєї мети. Скіфська військова

Мал. 115

Оборонні вали Східного Криму.

Верхня схема (за А. А. Масленниковим, 1998):

- I — Ак-Монайський вал;
- II — Узунларський вал;
- III — Тірітакський вал;
- IV — Актаський вал;
- V — Чокракський вал;
- VI — Елькенський вал.

Нижня схема

(за Є. А. Катюшиною, 1998):

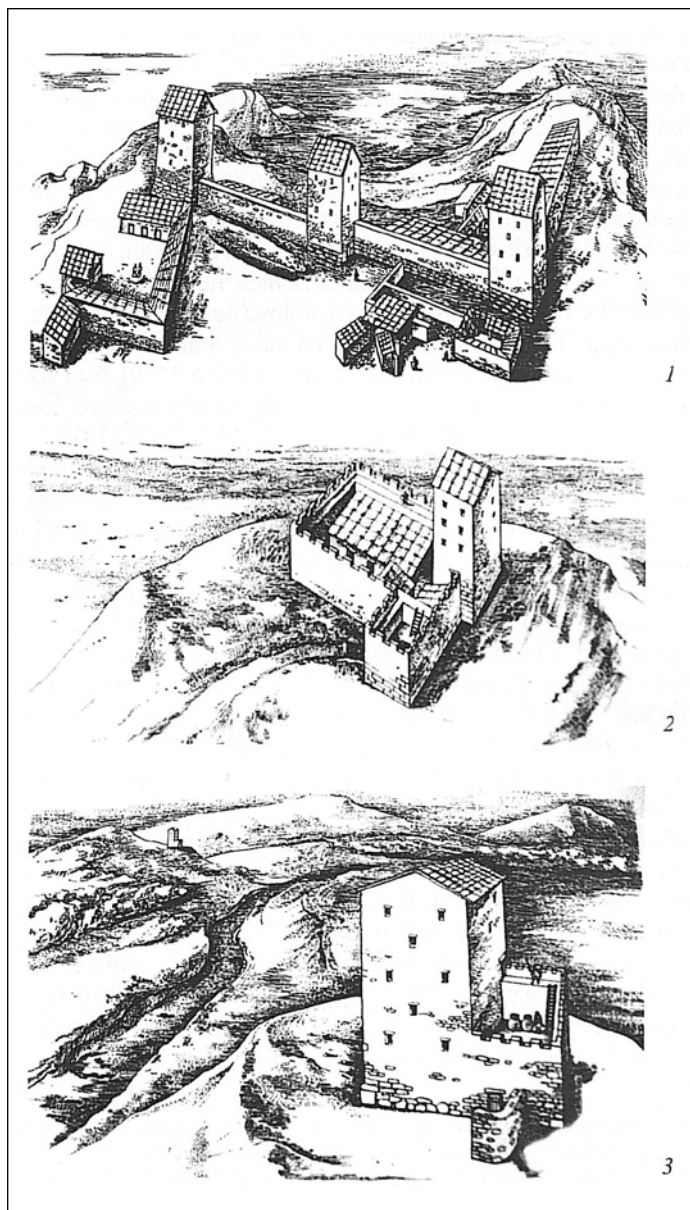
- I — рів «незаконнонароджених нащадків скіфських рабів»;
- II — хребет Узун-Сирт;
- III — хребет Біюк-Янишар;
- IV — Асандрів вал; V — Актаський вал; VI — Узунларський вал; VII — Елькенський вал; VIII — Чокракський вал; IX — Тірітакський вал

активність спадає та припиняються їх регулярні пересування через Боспор Кіммерійський.

Оборонна система Боспорської держави, закладена Археанактидами (480–438 рр. до н. е.), повільно, але неухильно зміцнювалася і розбудовувалася за їхніх наступників Спартокідів. Уже перші представники цієї династії проводять агресивну зовнішню політику, сприяючи розширенню мережі володінь, залежних від Пантікапея. Успішна експансія варварських племен і союзів Прикубання, спрямована проти потужних грецьких полісів Східного Криму і Тамані, дозволила вже Левкону I спростити подвійний титул — архонта («правителя») щодо еллінів та базилевса («царя») щодо синдо-меотів. Його онук Євмел та правнук Спарток III (304/3–284/3 рр. до н. е.) мали тільки титул базилевса. Щоправда, вже за правління останнього намічаються певні кризові явища і тенденції.

Унаслідок консолідації скіфської держави в Криму близько 270 р. до н. е. на сільськогосподарських теренах європейського Боспору складається справді

Мал. 116

Укріплення на хорі Боспору

(за А. А. Масленниковим):

1 — Генеральське-Західне
(реконструкція укріплення);

2 — укріплене поселення
у с. Новоотрадне на
Керченському півострові
(реконструкція фортеці
кінця II–I ст. до н. е.);

3 — сторожова башта
(рис. 41, Виноградов, 2004,
с. 162; ил. 5. Ханиотис,
2013, с.115)

драматична ситуація. Відомий археолог А. А. Масленников відзначає, що в кінці першої третини III ст. до н. е. тут із поспіхом будуються нові укріплення, але, попри це, усі вони гинуть в 260-х років до н. е. На більшості з досліджених селищ виявлені сліди пожеж і руйнувань усіх будівель, які більше не відновлювалися. У шарах руйнувань знайдено бронзові і залізні наконечники стріл скіфських типів, пращні камені тощо. Розкопки на поселеннях Золоте Плато

Мал. 117

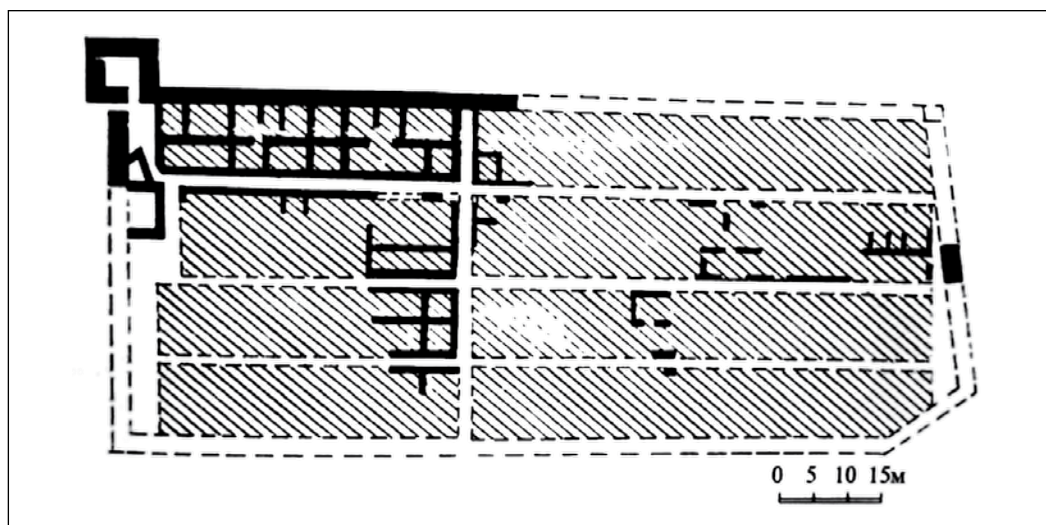
План поселення Генеральське-західне: 1 — укріплене поселення; 2 — розташована поряд колективна садиба (за А. А. Масленниковим)

(рис. 123, Зубарь, Сон, 2007, с. 99)

та Генеральське-західне (мал. 116.1; 117.4) демонструють картини відчайдушної боротьби: у першому з них під зруйнованими стінами знайдено три людські скелети, в кістках хребта одного з них стирчав наконечник стріли; нападники обстрілювали селища з луків (наконечники стріл трапляються й біля підвалин стін, частина з них погнуті), захисники застосували металеву артилерію, про що свідчать виявлені кам'яні ядра. Запеклі війни призвели до знищення всієї системи землеробства в регіоні.

Зафіксоване зростання територій міст у цей час було наслідком переміщення мас сільського населення під захист міських мурів. Самі міста активно укріплювалися. У III ст. до н. е. нову оборонну стіну було споруджено в Мірмекії. У Тірітаці, де наприкінці IV — в першій половині III ст. до н. е. було відновлено всю фортифікацію, міцність окремих її ланок підсилювалася ще в другій половині III ст. до н. е. У другій половині цього ж століття за єдиним регулярним планом перебудовується Порфмій, що стає потужним форпостом. Він розташовувався на західному березі Керченської протоки в тому місці, де вона має найменшу ширину і де з давніх-давен існували переправи (назва «Порфмій», *Πορθμείον*, означає місце для переправи — *πορθμῆια τὰ Κιμμέρια* — Кіммерійська переправа). Під час розкопок у Порфмії виявлено прямокутну мережу вулиць, яка поділяє фортецю на вісім кварталів, витягнутих зі сходу на захід паралельно до оборонних стін, товщина яких сягає 2,5 м.

Досліджено також північно-західну вежу, яка фланкувала хвіртку завширшки 1,5 м, розташовану в західній стіні (мал. 118). Така кардинальна перебудова Порфмія обумовлювалася необхідністю посилення захисту переправи між європейською та азійською частинами царства, що мало стратегічне значення.

Кінцем IV ст. до н. е. або першою половиною III ст. до н. е. датується спорудження оборонної стіни Кітея. У Зеноновому Херсонесі розкопано міцні підвалини оборонної стіни III ст. до н. е. Міські укріплення Пантікапея відносяться до III–II ст. до н. е. Особливо вражаюче виглядає столичний акрополь, що становить єдиний комплекс із будівлями базилеї — царського двору (мал. 119). Тоді ж було збудовано укріплення в Кіммеріку (на вершині г. Опук).

Підсумовуючи всі ці факти, годі сумніватися, що сплеск фортифікаційного будівництва у Східному Криму III — початку II ст. до н. е. було викликано зростанням військової загрози з боку Кримської Скіфії. Ця загроза видається не лише потенційною: міста європейського Боспору піддавалися жорстоким нападам. Близько середини III ст. до н. е. зруйновано Порфмій. Під час розкопок Німфея було віднайдено проїзд в оборонній стіні, закладений великим камінням настільки, що залишилася невелика хвіртка. Біля оборонної стіни знайдено кам'яні ядра та бронзові наконечники стріл.

Аналіз археологічних пам'яток Таманського півострова дозволяє вважати, що військово-політична

Мал. 118

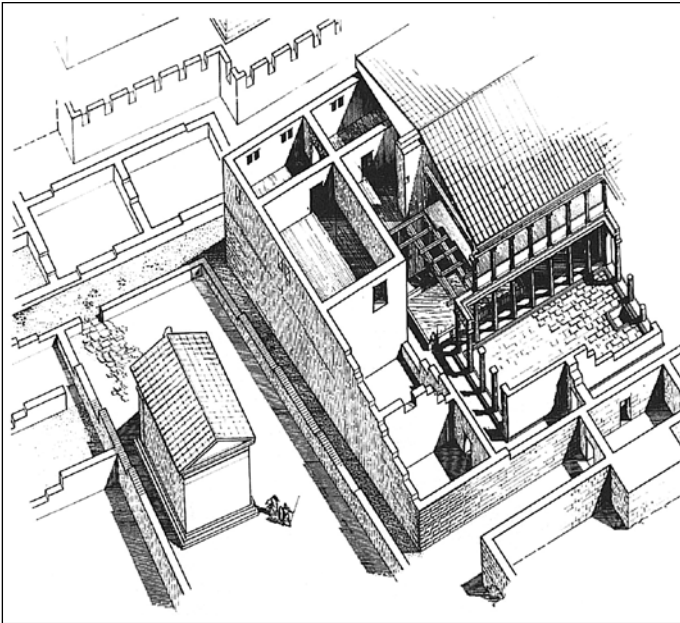
План Порфмія елліністичного часу (реконструкція Є. Г. Кастанаян)

(рис. 28, Виноградов, 2004, с. 103)

ситуація тут була простішою, ніж у Східному Криму. Хоча на східних кордонах держави з'явилися сармати, зокрема сіраки, руйнування окремих фортець пов'язується не з ними, а з міжусобною війною синів Перісада I наприкінці IV ст. до н. е. Так, зруйновано було стіни Семибратнього городища, яке ототожнюють зі столицею Синдської області. Як виявилось, на зламі IV–III ст. до н. е. або на початку III ст. до н. е. на городищі споруджено нові укріплення (мал. 120). Загалом, на відміну від Східного Криму, на Тамані сплеску фортифікаційного будівництва у цей час не зафіксовано. Крім Семибратнього городища, нову невелику ділянку оборонної стіни III–II ст. до н. е. було відкрито під час розкопок Фанагорії. Отже, слід констатувати, що потенційна сарматська загроза за час розбудови боспорсько-сарматських відносин було зведено нанівець.

У цей час Боспор проводив політику активного проникнення в глибинні райони Прикубання і Донської дельти. Зокрема, після нетривалого припинення життя на Єлизаветівському городищі через загрозу сарматських нападів на рубежі IV–III ст. до н. е. у дельту Дону виводиться нове поселення, яке у науковій літературі отримало назву «боспорського емпірію». Це поселення проіснувало 25–30 років, загинувши десь у 280–270-х роках до н. е. через раптовий напад сарматів. Утім, успіхом завершилося заснування іншого пункту — Танаїсу, що сталося в першій третині III ст. до н. е. Місто, яке розбудовувалося на перетині варварських пересувань зі сходу на захід та біля воріт на північ — у гирлі Дону — однієї з найпотужніших річкових систем Східної Європи, дуже швидко стало важливим економічним центром усього Приазов'я, великим греко-варварським торжищем, впливи від якого поширювалися до середньої Волги і південного Уралу.

У середині — третій чверті III ст. до н. е. частина прикубанських племен фатеїв і меотів визнають владу боспорських владик, у той же час відновлюється життя на сільських поселеннях Боспору. Усі сільські поселення Східного Криму другої половини III — першої половини II ст. до н. е. були укріпленими. Захисні споруди будувалися навіть на найдрібніших із них. Наприклад, на поселенні Золоте на Азовському узбережжі Керченського півострова виявлена оборонна лінія, що складалася з міцної стіни (товщиною

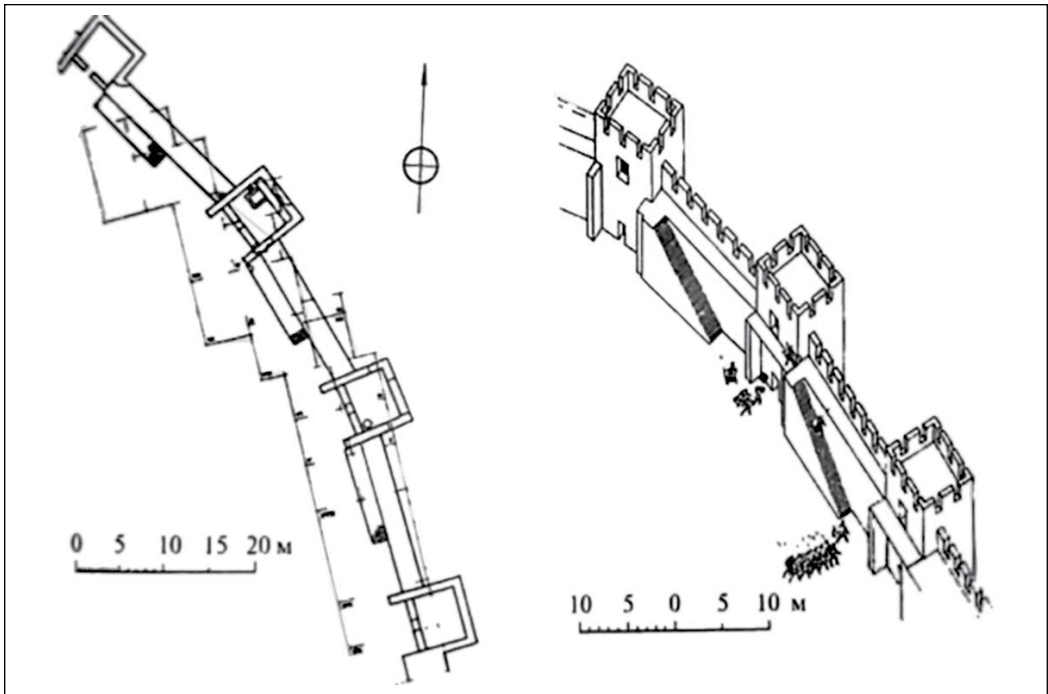
Мал. 119

Центральна будівля
базилиї (реконструкція
В. П. Толстикова)

(ил. 3.2. Ханиотис, 2013, с. 62)

до 2,5 м) із серією добре збережених виступів-бастіонів. Складність ситуації в східно-кримському регіоні обумовлювалася консолідацією скіфського населення півострова та формуванням державної організації: так звана Мала Скіфія займатиме весь степовий і частину гірського Криму та область за перешийком (Перекопом) аж до Дніпра (Strabo. VII, 4, 5). На цей час припадає кельтська експансія в Європі, що стимулюватиме поповнення боспорського царського війська галатськими найманцями.

На відміну від попередньої доби, тепер військова загроза походила зі сходу: нові хвилі кочівників збурили ситуацію в регіоні. Сатархів удалося розбити, аспургіан — вписати у політичну й соціальну систему царства, але вихід з-під контролю синдо-меотських племен неможливо було зупинити. Давньогрецький географ Страбон, повідомляючи про пересування Мітридата VI Євпатора в 63 р. до н. е. з Малої Азії через Кавказ на Боспор, засвідчив, що у Прикубанні та на східному узбережжі Кавказу цар зіткнувся не з представниками центральної влади Боспору, а з місцевими правителями — «династами» (App. Mithr., 101–102; Strabo. XI, 2, 13). Археологічні матеріали свідчать, що вже в середині II ст. до н. е. в пожежах гинуть багато поселень Таманського півострова. Н. І. Сокольський твердить, що відтоді почалося

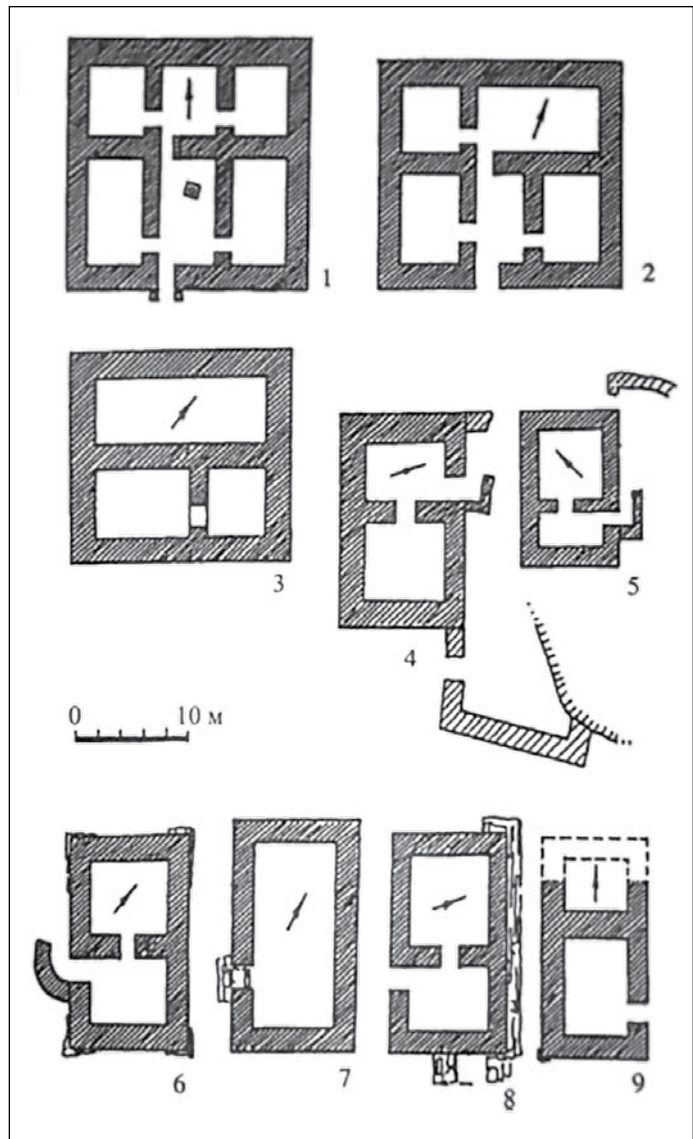
Мал. 120
**Оборонні мури
 Семибратнього
 городища (реконструкція
 В. П. Толстикова)**
 (рис. 35, *Виноградов,
 Горончаровский, 2009, с. 77*)

будівництво оборонної системи, яка складалася з валів і серії укріплень на Фонталівському півострові (північно-західна частина Таманського півострова), що за часів античності, ймовірно, був островом. Цей район мав стратегічне значення, оскільки дозволяв контролювати найвужчу частину Керченської протоки, де розміщувалися переправи, які пов'язували європейську й азійську частини царства. Оборонну систему з 12 фортець тут було створено близько I ст. до н. е. Ворожі відносини з місцевими племенами на Таманському півострові і Кубані підтверджуються відсутністю аж до часів Мітридата Євпатора курганів союзної варварської аристократії навколо грецьких міст, як було колись за Археанактидів та ранніх Спартокідів, починаючи з V ст. до н. е. Поселення Азовського узбережжя Керченської протоки гинуть на зламі II–I ст. до н. е., про що, між іншим, свідчить Страбон ([Strabo. VII, 4, 5](#)). Ознаки цієї хвилі дестабілізації на європейському боці проявляються дещо пізніше, проте вони будуть пов'язані вже не з місцевими варварами, а з обставинами підкорення регіону владі Мітридата VI Євпатора. А поки що, в середині — другій половині II ст. до н. е. встановлюється скіфсько-боспорський союз.

Відмова останнього Спартокіда, царя Перісада V, від влади на користь понтійського царя Мітридата спровокувала повстання Савмака. Із діями повстанців та боротьбою з ними понтійського полководця Діофанта археологи пов'язують руйнування кінця II до н. е. Приміром, городище Крутий Берег у Східному Криму загинуло приблизно у цей самий час. На зламі століть або трохи пізніше загинув Зенонів Херсонес. На азійському березі Боспору наприкінці II ст. до н. е. зникло Раївське городище. Судячи з писемних джерел, руйнування столиці царства, де загинули всі монументальні будівлі та укріплення акрополя, можна однозначно пов'язати з боротьбою проти заколотників або з пізнішими конфліктами періоду владарювання Мітридата VI Євпатора.

Цілоком природно, що Мітридат розташував у ключових пунктах Боспору свої гарнізони. (Приміром, із Фанагорії походить напис 88/7 р. до н. е. про дарування полісом громадянства цілому загону найманців.) Також він почав створювати тут систему військово-землеробських поселень, що мешкали лояльні щодо царя місцеві племена. Загалом поселення, збудовані в кінці II–I ст. до н. е., відносилися до типу елліністичних «будинків-веж» (мал. 116.3; 121). Такий тип будівель, напевно, було перенесено у Північне Причорномор'я, коли цей регіон став частиною загальнопонтійської держави Мітридата VI, з Малої Азії. Фортифікаційне будівництво охопило переважно азійський Боспор, оскільки європейський Боспор уже мав задовільну оборонну систему, успадковану від попередніх часів. Щоправда, у другій чверті — середині I ст. до н. е. укріплене поселення будується в с. Новоотрадне у Східному Криму (мал. 116.2).

Якщо після поразки в так званій I Мітридатовій війні (88–85 рр. до н. е.) на Боспорі проти понтійського панування виступили не грецькі міста, а місцеві племена — скіфи Східного Криму, а на Кавказі — ахеїці, то після провалу III Мітридатової війни (74–63 рр. до н. е.) проти царя виступив його рідний син — намісник Махар. Мітридат через Кавказ відправився з Малої Азії на Боспор, а Помпей, командувач римськими військами, який змінив Лукула, встановив морську блокаду Боспору (Dio Cas. XXXVII, 2–3; Plut. Pomp., 39). Відновлення мітридатівського контролю над Північним Причорномор'ям

Мал. 121
 Плани «будинків-башт»
 Боспора Кіммерійського
 (за Я. М. Паромовим)
 (рис. 40, Виноградов,
 2004, с. 161)

знову мало драматичні наслідки. За свідченням Аппіана, Мітридат захопив Пантікапей, а його полководці — інші укріплені міста (App. Mithr., 107–108). Суттєві руйнування цього часу зафіксовано під час розкопок Пантікапея. Порфмій, фортеця на місці переправи через протоку, було зруйновано вщент. У шарі пожеж на городищі Патрей віднайдено два людські скелети; усі сільські поселення Східного Криму тоді лежали в руїнах; не пізніше другої половини I ст. до н. е. центральна частина Мірмеція вже перетворилася на руїни, а в самому місті було

відкрито скарб монет, найпізніші з яких датуються 80–70-ми роками до н. е.

Імітуючи переговори з Помпеем, Мітридат гарячково почав готуватися до походу в Італію з Північного Причорномор'я через Середній Дунай і Альпи. Збиралося військо із вільних і рабів, накопичувалися всі види зброї, на будівництво військових машин не шкодували ані дерев, ані робочих биків (для виготовлення тягив із їхніх жил), на всіх було накладено важкі податі. На сільськогосподарських територіях Боспору відновлювалися старі та будувалися нові поселення. Удосконалювалася система оборони — в Пантікапеї десь у 60-х роках до н. е. було перебудовано укріплення, в результаті чого куртини отримали більш складне планування, зручне для установки металевих машин (мал. 30). Проте всі ці заходи вже не допомогли старому царю: повстання, що спалахнуло спочатку в Фанагорії і перекинулося на Херсонес, Феодосію та Німфей, нарешті охопило військо й було очолене царевичем Фарнаком. Незмога далі чинити опір одночасно і римлянам, і повстанцям, Мітридат VI Євпатор учинив самогубство.

У перші століття нашої ери, за часів правління «сарматської» династії Тіберіїв Юліїв основна територія Боспорського царства площею приблизно в 2 тис. км² і населенням близько 250 тис. людей¹ було поділено на шість військово-адміністративних округів, назви яких відомі нам із написів: Царська область (Пантікапей і прилеглі земля), Феодосія з округою, Танаїс і землі в дельті Дону, Острів із центром у Фанагорії, Горгіппія в Синдиці й область аспургіан.

Першою лінією оборони боспорських володінь були невеликі фортеці та сторожові пости, висунуті в гірські і степові райони. До них на західному кордоні можна віднести Кутлакську фортецю за 60 км на північний захід від Феодосії та типові двокамерні будівлі площею 110–120 м² із потужними стінами, що розташовувалися на відстані 3,5–5,0 км одна від одної в околицях прикордонного боспорського містечка Бати на східних рубежах.

Другою лінією оборони, суцільною, слугували насипані в попередню добу вали. Страбон повідомляє,

¹ Подають також інші цифри — 80–100 тис. осіб.

що боспорський володар Асандр «збудував на перешийку... поблизу Меотіди стіну довжиною в 360 стадіїв [близько 64 км] і спорудив на кожну стадію по 10 башт» (Strabo. VII, 4, 6). Фахівці на сьогодні переконані, що тоді було оновлено і посилено три стародавніх земляних вали: Арабатський (або Акмонайський — від берега Азовського моря на захід від Арабатської стрілки до Феодосії) довжиною близько 25 км, Узунларський (від берега Азовського моря до Узунларського озера) — близько 32 км і, можливо, частина Тірітакського валу в північно-східній частині Керченського півострова (мал. 107; 115). Сумарно це наближається до даних Страбона. Проведення грандіозних фортифікаційних робіт стало можливим не раніше кінця 40-х років до н. е., коли положення Асандра зміцнилося і він почав титулуватися не просто правителем («архонтом»), а царем («базилевсом»). Попри значні масштаби робіт, за наявності досвідчених військових інженерів та організованої робочої сили з кількох тисяч солдат будівництво могло відбутися у досить стислі терміни. Це завдання спрощувалося відсутністю поспіху через спокійну ситуацію в Східному Криму та наявність старих споруд. За сучасними підрахунками, на спорудження великої башти витрачалася місячна праця 10–50 чоловік. З усіх башт Узунларського валу донині збереглася тільки одна, що виглядає досить просто. Прямокутна будівля, збудована на материковій скелі, мала розміри 10,4 x 12,8 м, стіни завтовшки 1,2–1,9 м, що дозволяє припустити наявність кількох поверхів із загальною висотою 9–10 м. Із внутрішнього боку дослідженої ділянки валу проходила вимощена каменем дорога завширшки 4 м. Перед Узунларським валом на відстані 50–60 км розташовувалася «мертва зона» — вільна від поселень територія, на подолання якої супротивник мусив витратити один-два дні. До речі, створення подібних «санітарних» кордонів практикували римляни, забороняючи закордонним варварам селитися поблизу імперського лімесу.

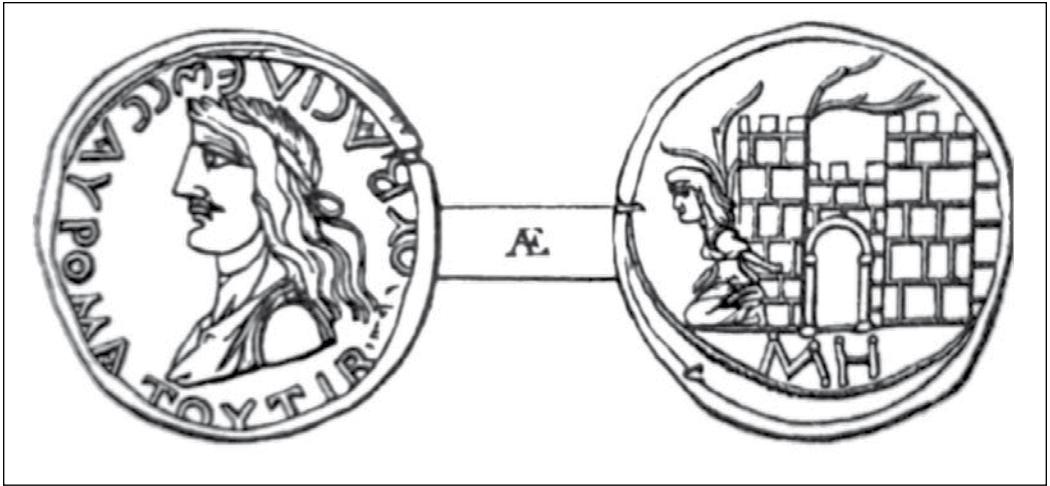
У межах основної території царства, відповідно до особливостей природного рельєфу місцевості, розташовувалися окремі укріплені райони. Наприклад, район Азовського узбережжя Керченського півострова й острови, утворені нижньою течією Кубані.

Сухопутні шляхи сполучення і стратегічні пункти контролювалися добре укріпленими фортецями, що також виконували роль опорних пунктів для захисту прилеглої сільської округи. Низка міст, насамперед центри військово-адміністративних округів, мали власні потужні фортифікаційні системи. Сучасні дослідники пропонують уявити зовнішній вигляд великих фортець, користуючись зображеннями на боспорських монетах, починаючи від кінця I ст. н. е.: на реверсі деяких із них виکارбовувалася брама з арочним завершенням і бічні башти з прямокутних кам'яних блоків (мал. 122).

Укріплення вздовж рубежів держави розміщувалися не дуже далеко одне від одного та й від столиці, тож усі вони, напевне, зв'язувалися засобами світлової та димової сигналізації. Глибоко ешелонована оборона і високі мобілізаційні якості підрозділів регулярної армії та окремих гарнізонів сприяли досить ефективному захисту держави. А. А. Масленников писав, що в територіальній обороні Боспору «спостерігається цікаве поєднання римської ідеї стратегічної оборони і тактичних прийомів та конкретних рекомендацій з фортифікації, вироблених ще елліністичним світом».

Буде доцільним розглянути фортифікаційні споруди Ілурату — грандіозного оборонного об'єкта, розташованого за 17 км на південний захід від Пантікапею. Фортеця височіє на пологому скельному плато висотою 45 м, що круто обривається вниз, де протікає струмок, який впадає у Чурбаське озеро, що в давнину було морською затокою. Проблему значного перепаду висот у межах оборонного комплексу подолали шляхом облаштування в ході забудови кількох штучних терас висотою від 0,6 до 2,0 м. Оборонні стіни на північному заході і північному сході повторюють рельєф місцевості, а з напільного боку перетинаються під прямим кутом (мал. 123).

Найбільш ранні зразки червонолакової кераміки й амфор на городищі і в некрополі датуються першими десятиліттями I ст. н. е.; монети пов'язуються з фіналом правління царя Аспурга (14/5–37/8). Отже, будівництво Ілурату розпочалося не пізніше середини I ст. н. е. Первинна фортеця проіснувала недовго, близько півстоліття, її зруйновано на межі 80–90-х років н. е.

Мал. 122
Мідна монета Савромата I
з зображенням фортеці
(рис. 41, Горончаровский,
2003, с. 121)

Особливість будівництва на Ілураті полягала в тому, що всі ранні фортифікаційні споруди або житлові квартали переважно розміщувалися на скелі, що відіграла роль фундаменту. Нині із залишків споруд раннього періоду збереглася невелика башта і прилегла до неї ділянка стіни завтовшки 2,4 м, відкрита на довжину 27 м на північно-східному схилі. Квадри її зовнішнього панцира з пиляного вапняку, оброблені в «руст» (так називається центральна частина каменя, підтесаного по краях, що виступала на лицьовій поверхні), настільки щільно підігнані один до одного, що між ними інколи неможливо встромити лезо ножа. Додаткову міцність кладці надавали дерев'яні бруси, що зв'язували її на всю ширину та для яких існували спеціальні прямокутні вируби. В умовах високої сейсмічності це було не зайвим.

Перед мешканцями фортеці під час облоги могли постати досить серйозні проблеми з водопостачанням: на території високого скелястого плато, обмеженого з двох боків крутими схилами, що переходили в балку, не було жодного джерела води. Розв'язання цієї проблеми полягало у створенні системи накопичення дощової води. У дворах багатьох будинків і навіть на головній вулиці віднайдено видовбані у твердій материковій скелі місткі порожні цистерни дзвоноподібної форми об'ємом від 7 до 10 м³. Нижче кутової північної башти біля підосви гори розміщувався вхід у потаємний хід-тунель завширшки 1,4 м, вирубаний у скелі та перекритий вапняковими плитами, яким можна було залишати фортецю

південно-східна лінії оборони. Крім грубо обробленого каменю, використовувався будь який будівельний матеріал: антропоморфні надгробки, архітектурні деталі, навіть кам'яні годівниці. Нині найбільша висота стін дорівнює 3 м, а раніше була на 5 м вищою.

Прямокутні башти, що мали внутрішні помешкання, були багатоповерховими. Найпотужнішу з них споруджено на південному куті фортеці. У ній повністю зберігся дверний отвір входу в помешкання першого поверху. Судячи з виявленого в стіні пазу для балки перекриття, його висота складала 2,6 м. Усього ж їх було не менш п'яти. На верхніх майданчиках башт було встановлено металеві машини, про що свідчить знахідка вапнякового ядра діаметром 20 см та вагою 3 кг без слідів сколів, які мали б бути в разі, якщо б його випустили по фортеці ззовні.

Вірогідні супротивники ілуратців — пізні скіфи — у цей час також володіли відповідною облоговою технікою. Приміром, на розкопках однієї з монументальних будівель Неаполя Скіфського було виявлено графіті, датоване II ст. н. е., — нашкрябане на штукатурці зображення колісного тарану з похилим дахом. Головною ударною силою такої зброї була потужна балка з наконечником із кованого заліза. Її підвішували на ланцюгах до іншої балки, закріпленої упорами. Виявлений поряд із південною баштою пролом в оборонній стіні свідчить про те, що захисникам Ілурату довелося на практиці познайомитися із подібною стінобитною машиною.

Цей невдалий досвід було враховано під час докорінної реконструкції фортеці в останній чверті II ст. н. е. за Савромата II (174/5–210/11). Додатково підсилюються напільні лінії оборони. Товщина південно-західної стіни і куртин між вежею IV та південно-східними воротами досягає в основі 8,2 м завдяки прибудові ззовні похилого протитаранного поясу з величезних сплюснених плит вапняку, покладених під кутом 85°. Простір між ними і основною стіною було заповнено щільно утрамбованим щебенем і вапняковою крихтою. На куртинах південно-східної стіни, від воріт до башти I, протитаранний пояс прибудовується безпосередньо до первинних оборонних споруд (загальна товщина 6,4 м). Додатковий панцир отримує і північно-західна стіна, що має завтовшки 3,15 м. Крім цього південно-західна сторона оборони

підсилюється широким ровом глибиною 1,5 м, видовбаним у скелі й заповненим дощовою водою. Тут розміщується брама міста — єдина, що збереглася, перед якою під час спорудження рову було залишено перемичку. Вона являє собою камеру-шлюз довжиною 10,2 м і завширшки близько 4,0 м. Із зовнішнього боку браму фланкували пілони, що виступали за лінію стіни на 2,0 м. Це дозволяє припустити наявність надбрамної башти. Внутрішні створи воріт зачинялися колодою-засовом, для якої передбачався спеціальний чотирикутний жолоб. Отже, навіть якщо ворогам вдалося б подолати зовнішні ворота, вони опинялися в пастці та легко могли бути винищені.

Оборонні споруди II ст. н. е. будувалися одночасно із житловими кварталами в короткі терміни за єдиним планом; через дефіцит місця окремі будинки тулилися прямо до захисних стін. Міська забудова спиралася на дві головні вулиці, що перетиналися під прямим кутом, нагадуючи планування римських військових таборів (*cardo maximus et cardo decumanus*). Сучасні фахівці переважно сходяться на тому, що більшість мешканців Ілурату складали вихідці з сусідніх варварських племен, розміщені у фортеці на правах військових поселенців. Загальна кількість городян сягала 800–900 осіб, тож можна було виставити гарнізон зі 140–150 бійців. Найзаможніші ілуратці могли служити катафрактаріями, зображення одного з яких збереглося на шматку штукатурки червоного кольору (мал. 60).

На заключному етапі розвитку фортифікаційної системи Ілурату було споруджено смугу жилої забудови на схилі за межами північно-західної оборонної стіни, близько 30 м від неї. Ця забудова, з одного боку, вирішувала проблему дефіциту життєвого простору міських мешканців, а з іншого — слугувала оборонним цілям: у разі замурування вузьких проходів між будинками вона створювала додаткову перепону на шляху ворога. Захисники цього оплоту в разі успіху штурму завжди могли відступити на територію фортеці через хвіртку. Забудова цього схилу, куди раніше зсипалася зола та скидалися побутові відходи, відбулася, судячи з монетних знахідок, за царя Ініфімея (234–238), коли заради відбиття нових варварських нападів проводилися досить масштабні фортифікаційні роботи.

Мал. 124

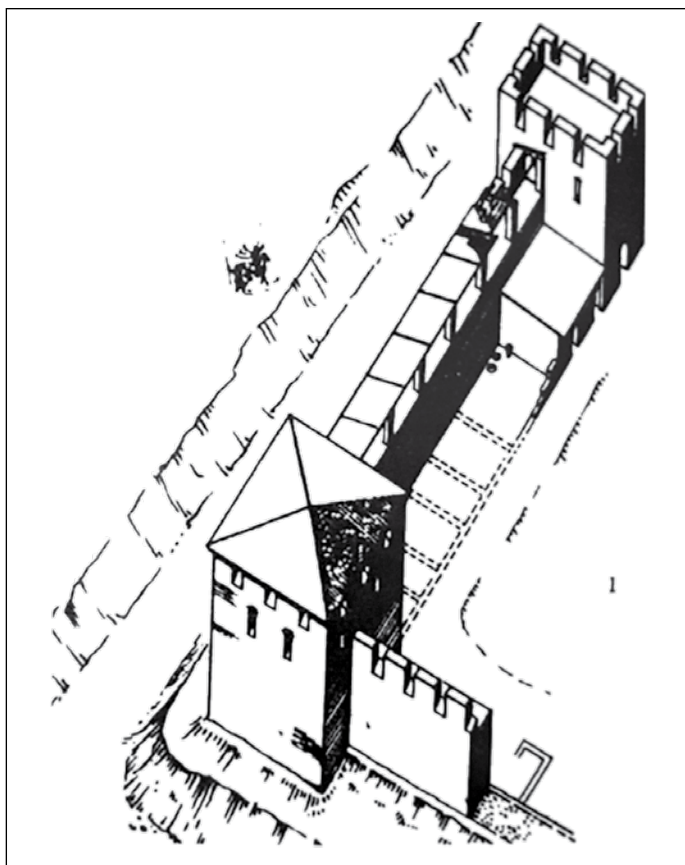
Фортеці Азіатського Боспору,

I ст. до н. е. — I ст. н. е.:

1 — Батарейка I;

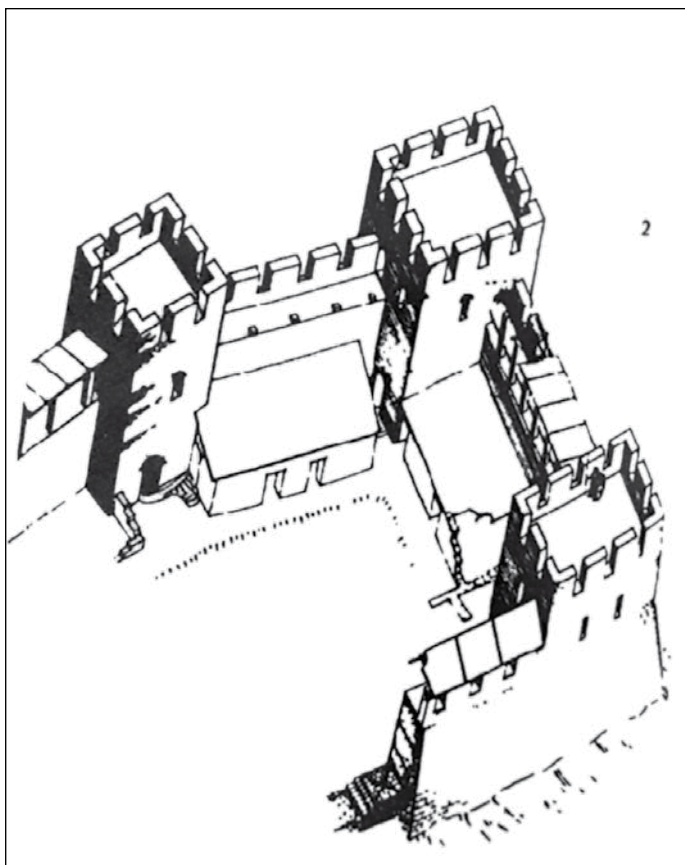
2 — Батарейка II

(за В. П. Толстиковим)

(рис. 44, Горнчаровский,
2003, с. 137–138)

Останньою за часом датованою знахідкою на городищі був скарб із 66 гарно збережених статерів: монети у торбинці поспіхом запхали під кам'яну плиту в приміщенні для утримання худоби. Монети датовано боспорською ерою, що в датуванні від Різдва Христового дають 242–267 рр. У наступні роки через вторгнення германських племен готів, боранів, герулів у монетному карбуванні відбувся перерив. Згодом боспорське монетне карбування відновилося, але Іаурат відновити вже не вдалося: далися взнаки нові для царства фінансові проблеми. Судячи з поодиноких будівельних залишків, якість населення повернулося на рідні попелища, проте bastiони до сьогодні так і залишилися в руїнах.

На Азіатському Боспорі, де відсутнє якісне будівельне каміння, у фортифікаційних роботах використовувалася сирцева цегла із застосуванням дерев'яних балок. Типовими в цьому плані є фортеці розбудовані за Асандра системи оборони Фанталівського

півострова: Патрей, Батарейка I поблизу селища Красноармійське (мал. 124).

На першому етапі будівництва за допомогою рову намічалися майбутні кордони городищ; добутий таким чином ґрунт ішов на спорудження насипу валу, що сягав 3 м заввишки і 10 м завширшки у підґрунтя. Другий етап пов'язаний зі зведенням башт на спеціальних фундаментах із рваного каменя. Кладка власне башт складалася з сирцевої цегли на глинистому розчині з рівними їм за товщиною дерев'яними колодами, укладеними вздовж і поперек для підвищення міцності усєї споруди. На третьому етапі між баштами будувалися куртини. Далі до башт і куртин із внутрішнього боку прибудовувалися підсилені кладками сирцевої цегли глиняні платформи 8–9 м завширшки, що мало б ускладнити роботу ворожих таранів. Башти з триметровими в ширину стінами мали не менш трьох поверхів висотою 3–5 м та, як і куртини, зазвичай мали покрівлі, про що свідчать

камки — виявлені біля підніжжя пласти морської трави для утеплення, які впали з даху. Конструкція воріт фортеці відома завдяки розкопкам Патрею. Як і в Ілураті, вони із зовнішнього боку мали пілони і, ймовірно, перекривалися арочним півциркульним склепінням надбрамної башти. Крім стулок, що зачинаялися дерев'яною колодою, для захисту отвору воріт додатково застосовувалася й решітка-катаракта, що опускалася в разі потреби.

Усі фортеці Фанталівського півострова проіснували 150 років і загинули в полум'ї пожеж початку II ст. н. е., коли за Савромата I знову загострилися відносини із сусідами. Показово, що фортеці нищилися цілеспрямовано, нібито за тактикою «випаленої землі». Перед залишенням фортець гарнізони поспіхом їх підпалювали разом із запасами зерна й олії, а потім цілеспрямовано руйнували стінобитними машинами. Після цього оборонну систему Фанталівського півострова так і не було відновлено. Оборону кордонів відтоді спирали на зміцнення таких великих стратегічних пунктів, як Танаїс та Горгіппія.

Отже, система військової організації та захисту власних теренів царства виявилася напрочуд життєстійкою, вона трималася навіть у неспокійні для Римської імперії роки, коли Боспор було залишено сам на сам із варварськими небезпеками і внутрішніми чварами. Проте, вона не була розрахована на відбиття значних мас противника, що остаточно показали події часів «готських» походів третьої чверті III ст. н. е.

7. «ЗІ ЩИТОМ АБО НА ЩИТІ»: ВІЙСЬКОВІ КАМПАНІЇ СТАРОДАВНІХ ЕЛЛІНІВ НА ПІВНОЧІ ПОНТУ

7.1. Морські баталії

Епізодів бойового застосування античних флотів північнопонтійських держав збереглося напрочуд мало. Як уже зазначалося, місцеву історіографічну традицію було втрачено десь на межі античності і середньовіччя, а середземноморських авторів цікавило Північне Причорномор'я не стільки саме по собі, скільки у зв'язку з проблемами метрополії. На тлі грандіозних морських баталій на Середземномор'ї (Саламін, Евримедонт, Егоспотамі, Акції) дрібномасштабні операції маленьких флотилій чи поодиноких кораблів, епізодичні десантні висадки та періодичні акції для заспокоєння піратів-аборигенів зовсім не вражали грецьких і римських авторів. Саме тому розповіді про морські битви на Понті можна перелічити на пальцях однієї руки.

Під час боспорсько-гераклеїської війни за Феодосію, оточену боспоритами на початку IV ст. до н. е. Сатиром I, стратег Тінніх зняв облогу міста завдяки військовим хитрощам. Уночі він виїхав із Гераклеї на «круглому» кораблі та одній трієрі, взявши з собою максимально можливу кількість вояків, трьох сурмачів та три моносили (човники-однодеревки),

розрахованих лише на одну людину. Наблизившись до Феодосії, стратег спустив на воду човни з сурмачами та наказав їм, роз'їхавшись подалі один від одного, за сигналом сурмити одному за одним із невеликими проміжками так, щоб здавалося, ніби звуки чути не з однієї труби, а з декількох. Боспорити, почувши в околицях міста протяжні гуки труб, вирішили, що з'явився великий ворожий флот, покинули караули і відійшли в безладді. Тоді Тінніх підплив до Феодосії та звільнив її від облоги (Polien. V, 23). У цій розповіді-анекдоті, викладеній Поліеном — грецьким письменником II ст. н. е. для римських імператорів Марка Аврелія та Луція Вера, привертає увагу не лише мізерність морських сил, із якими гераклеїський полководець спромігся зняти облогу союзного міста. По-перше, цікаво, що три сурмача, як би не дулися, не могли б зімітувати прибуття на рейд дуже великого флоту. Обдурені боспорити, звісно, чекали не на два кораблі (військовий та торгово-транспортний), що прибули насправді, але й не на величезну армаду: через музичні трелі на трьох трубах вони могли помилитися у підрахунках хіба в кілька разів, але не на кілька порядків. Тобто можна говорити про відносну нечисленність чорноморських флотів у порівнянні з середземноморськими масштабами. По-друге, у розповіді ніде не йдеться, що окрім сухопутних караулів боспоритів, які через штучно влаштовану паніку відступили у безладді, Сатир I спромігся б забезпечити блокаду Феодосії також своїми морськими силами. Тобто, якою б не була міць Тінніха, боспорські тирани не спромоглися б нічого протиставити гераклеотам на морі. По-третє, хоча боспорити і не чинили опору через переоцінку морських сил гераклеотів, Тінніх підплив до Феодосії після поспішної евакуації боспорських караулів і тільки *потім* «звільнив її від облоги». Тобто вся операція була здійснена вояками в чисельності від кількох десятків до двох-трьох сотень, що непрямомовно свідчить про не набагато більший розмір облогової армії (одна-дві тисячі), яка досить швидко відсунулася від міста, нічим не завадивши десантникам Тінніха.

Поліен згадує, що під час тієї ж боспорсько-гераклеїської війни за Феодосію, що завершилася десь до 360-х років до н. е. перемогою сина Сатира Левкона I, гераклеоти виступили з «численним флотом і стали робити висадки в його [Левкона] країні, де

заманеться», а «деякі з трієрархів [капітанів] почали зраджувати йому [Левконові] і мали намір перейти до ворога» (Polien. VI, 3–4). Далі стародавній автор розповідає про «стратегеми» (військові хитрощі), які дозволили боспорському тирану здолати ворожі зазіхання. Серед перелічених заходів ми не зустрічаємо жодного, що мав би пряме чи опосередковане відношення до удосконалень у морській справі та військово-морському флоті. Саме до цієї кампанії відноситься повідомлення псевдо-Аристотеля про те, як «гераклеоти, відправляючи одного разу¹ сорок кораблів проти боспорських тиранів² і маючи грошовий дефіцит, закупили в багатіїв увесь хліб, олію, вино та інші товари» (Ps.-Arist. Оес. II, 2.8).

Кораблі використовували і для проведення розвідувальних операцій. Видатний грецький стратег Мемнон, перебуваючи на службі у Філіпа II Македонського десь між 356/352–345 рр. до н. е., для з'ясування кількості населення приморських міст Боспору, що, очевидно, перебував у союзницьких відносинах зі скіфами царя Атея (Polien. VI, 9.4), проти якого македонці готувалися воювати³, пішов на таку хитрість. Він послав до Левкона I на трієрі візантійця Архівіада під приводом переговорів про дружбу та зв'язків гостинності, а разом із ним відрядив знаменитого олінфського кіфареда Аристоніка. Підступний замісел полягав у тому, щоб царський посланець щоразу дізнавався про чисельність населення в той час, коли посольство висаджуватиметься на берег, і кіфаред показуватиме своє мистецтво народу, який поспіхом збиратиметься в театри (Polien. V, 44).

Слід констатувати, що далеко не флот був основою зростання могутності молодого тиранічного режиму боспорських Спартоکیدів. Проте, вже через два покоління військово-морські сили боспорських Спартоکیدів перебували на якісно іншому рівні: Діодор Сицилійський повідомляє, що цар Євмел «для

¹ Згаданий конфлікт фахівці датують першою — початком другої чверті IV ст. до н. е.

² Враховуючи названу хронологію, йдеться про Сатира I та його синів — Горгіппа і Левкона.

³ Конфлікт завершився в 339 р. до н. е. поразкою скіфів та загибеллю 90-річного Атея.

захисту тих, хто плаває Понтом, розпочав війну з варварськими народами, що зазвичай займаються піратством, — геніохами, таврами й ахейцями, та очистив море від піратів, за що й отримав найкращий плід благодіяння — похвалу не тільки в своєму царстві, але майже по всьому всесвіту, оскільки торгові люди повсюдно розносили добру славу про його великодушність. Він приєднав значну частину сусідніх варварських земель і забезпечив своєму царству значно більшу популярність, ніж раніше. Він хотів підкорити всі племена, що оточують Понт, і швидко виконав би свій задум, якби нагла смерть не перервала б його життя» (*Diod. XX, 25*). Як бачимо з цих повідомлень давнього історика, військово-морська міць Боспору зростає настільки, що не лише дозволила покласти край піратському свавіллю на Понті (для цього потрібно мінімум 40 військових кораблів), але й замислити амбітний план по створенню загальнопонтійської держави, здійснення якого перетворило б Понт на внутрішнє море Боспору.

Як зазначалося, Ольвія активно використовувала свій флот для захисту власних комунікацій, заморських володінь та святинь. 330–320 рр. до н. е. датується напис на постаменті статуї, знайденому в 1841 р. на острові Левка (о. Зміїний). Постамент належав скульптурі безіменного героя, якого вдячні ольвіюполіти поховали за громадський рахунок та спорудили йому пам'ятник, «щоб діяння [його] залишалися в пам'яті, і держава [зробила] очевидним еллінам, що вона і про острів має велике [піклування] згідно із заповідями отців, і тих, хто служить йому [тобто острову], і живих вшановує і померлим достойну подяку відплачує» (*IOSPE, I², 325*): вшанований громадянин доклав особистих зусиль до звільнення о. Левки. Дослідники припускають, що священний острів Ахілла було захоплено піратами під час облоги міста Зопіріоном близько 331 р. до н. е., коли військово-морські сили ольвіюполітів було відвернено на оборону міста. Можливо, акцію було узгоджено з македонськими загарбниками, оскільки в декреті підкреслюється знищення еллінів, які захопили священний острів для грабунку та вигнання з острова «тих, хто був разом із ними».

Згідно з херсонеським почесним декретом, понтійський полководець Діофант розпочав кампанію

проти скіфів із відважної переправи разом із військом «на ту сторону» (IOSPE, I², 352, 6–7). Куди саме переправлялося діофантове військо, викликало в сучасній історіографії шквал суперечок. Як би там не було, використання для цього воєнно-транспортних кораблів — безсумнівне. Ще одна інтрига таврійської місії Діофанта — його блискавична втеча від повстанців Савмака з Пантікапею — не обійшлася без флоту: стратег врятувався від заколотників на «відправленому за ним громадянами [Херсонесу] кораблі». Судно, про яке йдеться в декреті, було швидким посильним вітрильником (πλοῖον) зі складу державного флоту. Навесні Діофант за участі понтійського корпусу — сухопутного і морського війська (τὸ ναυτικόν), надісланого Мітридатом VI, «та відбірних громадян на трьох судах» захопив Феодосію і Пантікапей (IOSPE, I², 352, 38–41). Вираз «καὶ τῶν πολιτῶν ἐπιλέχτους ἐμ πληρώμασι τρισί» можна перекласти як «відбірні громадяни [солдати або матроси] в трьох корабельних екіпажах». Таким чином, йдеться не лише про морських піхотинців (гоплітів-десантників), а про найкращі херсонеські корабельні команди, необхідні Діофанту в чужих незнайомих водах. Подібна інтерпретація, з одного боку, свідчить про відчутний прогрес у морській справі Херсонесу Таврійського, а з іншого, про те, що, можливо, окрім трьох кораблів (або навіть трьох екіпажів без кораблів) узяти від Херсонесу було нічого.

Страбон повідомляє, що Неоптолем, полководець Мітридата Євпатора, двічі розбив одних і тих самих варварів у Керченській протоці («в гирлі Меотійського озера»): одного разу взимку в кінній битві (ἵππομαχία, гіппомахія) на льоду, другого — влітку в морській баталії (ναυμαχίαν, навмахія), коли крига розтанула (Strabo. II, I, 16; VII, III, 18). У науковій літературі досі точаться дискусії, хто були ці варвари, здатні протистояти, хоч і невдало, регулярному війську і в кінній, і в морській битвах? Серед претендентів називалися і сармати, і скіфи, і геніохи з ахейцями. Проте завжди виникали сумніви: або у здатності одних до морського бою, або інших — до верхового кінного зіткнення. На нашу думку, варто вести мову не про якесь певне плем'я, а про коаліцію варварських народів, де явно не обійшлося без скіфів (а може й сарматів, адже з херсонеського декрету на

честь Діофанта відомо, що плем'я ревксиналів (роксоланів) допомагало скіфському царю Палаку проти понтійсько-херсонеського війська) та морських розбійників Кавказького узбережжя, а може й піратів-таврів. Така коаліція могла бути досить широкою, адже збройна ліквідація скіфської держави в Тавриці (Мала Скіфія) наочно показала, що панування Мітридата стає загрозою для свободи багатьох народів Північного Понту.

Використання орендованих або зафрахтованих приватних кораблів для перевезення особового складу і військових вантажів засвідчено ольвійським декретом на честь амісенського кібернета (лоцмана) близько першої половини I ст. до н. е. У документі йдеться, що син Філократа, амісенець, керманіч доставив загону вірменських бійців, розміщеному в Ольвії Мітридатом Євпатором, вірогідно, відразу ж після Діофантових війн для захисту міських околиць від набігів варварів, «царське забезпечення» (*χορηγία βασιλική, хорегія базилика*), а згодом, пропливаючи повз Синопи, «узяв на борт (наших) послів і (підкріплення, відправлене) царем народу» (IOSPE, I², 35).

7. 2. Територіальна експансія боспорських тиранів: падіння Німфея і Феодосії, боспорсько-гераклеїські війни, підкорення Синдики (кінець V — перша половина IV ст. до н. е.)

Усе сказане нами про вибірковість античної історіографії в описанні морських кампаній понтійських еллінів із тими самими підставами можна повторити про сухопутні військові кампанії. Сучасна реконструкція військової історії античних греків Північного Причорномор'я неминуче перетворюється на гіпотетичні реконструкції політичної історії північнопонтійського регіону, а такі реконструкції, позбавлені будь-яких власне військових подробиць, не збережених давніми істориками, можна знайти в багатьох сучасних спеціальних та загальних працях зі стародавньої історії Причорномор'я. Тому, на нашу думку, набагато краще буде зосередитися на кількох яскравих військово-історичних епізодах, поданих античною історіографічною традицією, ніж

послідовно нанизувати гіпотези щодо перипетій військово-політичних подій на півдні сучасної України в античну добу.

Декілька таких епізодів, зафіксовані античними авторами (Діодор Сицилійський, Поліен, Есхін, схолії до Демосфена), були пов'язані з територіальною експансією боспорських тиранів у Східному Криму та на Тамані. Кілька разів у різних контекстах ми вже про них говорили, нині ж розглянемо їх детальніше. За повідомленням Діодора, близько 438 р. до н. е. на Боспорі за нез'ясованих обставин відбувся перехід влади від Археанактидів до Спартоکیدів. Ішлося про посаду спадкових архонтів¹ та, можливо, верховних жерців Аполлона Іетроса головного пантікапейського храму. Привертає увагу той факт, що перехоплення влади Спартоком відбулося під час перебування в Понті Евксинському афінської військової ескадри на чолі зі стратегами Періклом і Ламахом. Це не може бути простим збігом, оскільки метою експедиції афінян було зміцнення позицій в Елладі та поширення влади Афінської архе (морської держави) в басейні Чорного моря напередодні масштабного зіткнення зі Спартою та її союзниками — Пелопоннеської війни. Країни Чорноморського регіону, в першу чергу Боспор, були постачальниками стратегічного товару — хліба, без експорту якого Афіни зазнали б краху. Про транспортування зерна з Понту, налагодженого вже за Археанактидів, повідомляє Геродот у розповіді про затримання Ксерксом у 480 р. до н. е. хлібного каравану, який рухався через Геллеспонт на Егіну та

¹ Архонт (ἄρχων, ἄρχοντες) — дослівно «правитель», протягом століть посада традиційно республіканська за своїм змістом: так називали представників найвищої колегії міських магістратів, які щорічно переобиралися. У Херсонесі римської доби перший архонт — голова держави та головнокомандувач. Проте, на думку деяких фахівців, архаїчні поліси такої посади не знали, її народження синхронне виникненню перших тираній, а означала вона рівень влади, вищий за полісний. Архонтія, фактично, стала посадою, що піднеслася над усіма посадами громадського самоврядування. Територіальний, надполісний характер цієї посади добре видно на боспорському прикладі, адже поняття «архонт Боспору» відразу передбачало владу над кількома громадами узбережжя Боспору Кіммерійського з Пантікапеем на чолі.

в Пелопоннес (Herod. VII, 147). І хоча не уточнюється, з якої частини Понту були судна, більшість дослідників переконана, що то — Боспорська держава, авторитарний режим якої дозволяв, подібно до Сицилії, Єгипту й Кіренаїки, концентрувати всі необхідні ресурси для проведення вигідної хлібної торгівлі. Афінські стратеги на Понті не просто провели демонстрацію сили, шокувавши понтійських еллінів величчю свого флоту, але й разом із місцевими демократами ліквідували тиранічні режими. Зокрема, із Синопи близько 437 р. до н. е. було вигнано тирана Тимесилея та його брата Теопропа (Plut. Per., XX), які згодом знайшли притулок в Ольвії, отримавши громадянство і безмитність у цій тоді ще тиранічній державі (Виноградов, 1989, с. 109). Отже, афінські стратеги якимось чином, свідомо чи несвідомо, сприяли здобуттю верховної влади Спартоком I.

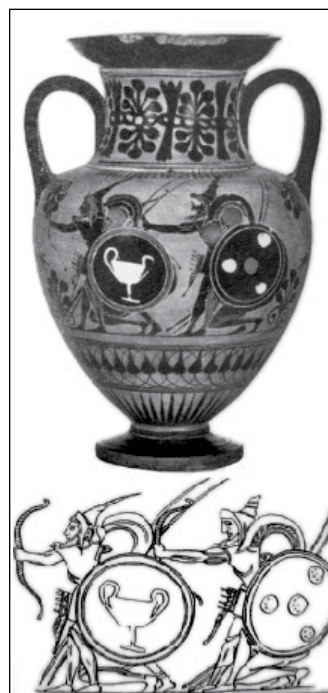
Майже через десять років після описаних подій, у 429/8 р. до н. е., Мітілена, прагнучи об'єднати проти Афін усе населення Лесбосу, за словами Фулідіда, тягнула із запланованим повстанням, чекаючи з Понту необхідних для ведення військових дій стрілков і хліб (Thucyd. III, 2). Переважна більшість дослідників розуміє під Понтом саме Боспор — єдину в регіоні могутню економічну і політичну силу, здатну, не втручаючись у конфлікт Делоського і Пелопоннеського союзів, Афін і Спарти, відстоювати власні інтереси на міжнародній арені. А ці інтереси, попри пізніші дружні угоди з Афінами, не були виключно і постійно пов'язаними з ними, з огляду хоча б на неоднозначність наслідків понтійської експедиції Перікла і Ламаха. Антиафінські настрої частини боспорської еліти, крім вище згаданих обставин, могли живитися й іншими причинами. По-перше, боспорські тирані усвідомлювали негативний вплив на настрої в Елладі афінського тотального контролю за торговельними потоками через Геллеспонт і Боспор Фракійський. По-друге, допомога Мітілені, яка прагнула позбутися афінської опіки, може розглядатися як спроба Боспору розширити і диверсифікувати ринки збуту хліба, щоб не потрапити в занадто велику залежність від споживачів своєї продукції — могутніх Афін. Нарешті, по-третє, ймовірність конфронтації між Афінами і Боспором могла бути пов'язана з експансією Спартоکیدів на Феодосію та

Німфей, що увійшла в рішучу фазу наприкінці V — на початку IV ст. до н. е.

Афіни, не зважаючи на свої інтереси в Північно-Східному Причорномор'ї, змушені були примиритися з відторгненням Сатиром I Німфею, який, раніше входячи до Афінської архе, мав пріоритети у торгівлі з Аттикою і міг виступати як основний конкурент Пантікапея. За повідомленням Есхіна та коментаторів Демосфена, Німфей було втрачено Афінською державою через зраду афінського представника на півночі Понту — діда Демосфена Гілона. Згідно із сучасними тлумаченнями слів політичних ворогів Демосфена, Німфей став формальною компенсацією Спартокідам за збільшення торгівлі хлібом і надання в ній Афінам істотних переваг. Можна припустити, що мітіленський демарш Боспору досягнув своєї мети: Афіни розділили домінування на Понті з новою силою — боспорською тиранією Спартокідів — заради збереження організованих останніми хлібних поставок (*Давня історія*, 1998, с. 259). Так чи інакше, саме після відходу до Боспорської держави Німфею, який зберіг політичну автономію, фіксуються сталі й довготривалі політико-економічні відносини Афін і Боспору, оформлені не пізніше 394 р. до н. е. спеціальним двостороннім договором. Лишалися й дружні стосунки з Мітіленою, адже не пізніше 349 р. до н. е. мітіленським написом фіксується наявність суттєвих тарифних пільг при купівлі хліба (*Syll.*³, 212; *IG*, XII, 2, 3).

Як бачимо, Афіни, задіяні в Пелопоннеській війні та зацікавлені у боспорському хлібі, не стали чинити перепон для розширення територіальної влади Спартокідів. Після Німфея прийшла черга Феодосії: наприкінці V ст. до н. е. Сатир I робить спробу її приєднати, але тут втручається найпотужніша військово-морська держава тогочасного Понту — Гераклея Понтійська, занепокоєна стабільністю морських комунікацій у Східному Причорномор'ї та долею своєї молодшої колонії — Херсонеса Таврійського.

Окремі подробиці гераклейсько-боспорської війни, яка розпочалася десь на початку IV ст. до н. е. ще за Сатира I (помер близько 389 р. до н. е. під час облоги Феодосії, нібито прямо під стінами міста), а закінчилася у 360-х роках до н. е. цілковитою перемогою його наступників. Епізоди цієї війни збережено у праці Поліена «Стратегемата», що являла собою

Мал. 125

Зображення скіфських лучників і грецьких голптів на давньогрецькій вазі
(Черненко Е. В.)

систематизований перелік різноманітних військових хитрощів і прийомів, а тому серед цих епізодів немає жодного, що хоч якось схарактеризував би перебіг власне бойових дій між сторонами конфлікту. Більшість із цих епізодів ми вже згадували. Поліен розповідає про хитрощі Тінніха зі створення у боспоритів ілюзії підходу на допомогу Феодосії великого флоту; про організацію Мемноном розвідки мобілізаційних спроможностей Боспору; про застосування Левконом I союзних скіфських лучників як загороджувальних загонів, вишикуваних за спинами власних гоплітів-ополченців, які мали б завадити висадці гераклейських десантів (мал. 125). Ще дві промовисті оповіді присвячено способам боротьби Левкона зі зрадниками й заколотниками, що украй важливо для розуміння природи конфлікту і ролі «п'ятої колони» у його перебігу.

Левкон, дізнавшись про підготовку громадянами і багатьма з його друзів заколоту, звернувся до всіх торговців із проханням позичити всі наявні у них гроші на організацію протидії. Ті, почувши від царя, що начебто відомі імена та плани заколотників, не тільки дали грошову позику, а й, озброївшись, погодились взяти на себе обов'язки царських охоронців і палацової варти. Тільки з опертям на цих озброєних купців-позичальників та на найбільш відданих тиранові друзів, Левкону вдалося схопити та перебити учасників заколоту. Щойно по ліквідації заколоту Левкон зміцнився при владі й повернув купцям позичені кошти, що, очевидно, слугувати запорукою лояльності торговців правителю.

У цій розповіді цікавим видається протиставлення громадян і «друзів»¹ архонта-царя — купцям, чимало з яких не були громадянами та мали різноманітне етнічне походження, проте — спільні економічні інтереси. Сучасні історики нераз наголошували на тому,

¹ У тогочасній термінології «друзі» (гетайри, ἑταῖροί) — це представники найбільш наближеного до правителя кола привілейованих осіб аристократичного, але нерідко різночинного, походження; ще ближчою до монарха групою були так звані «співтрапезники» (τροπαιζέυς). Тобто тут йдеться про певний соціальний інститут — ἑταρεία, ἑταίρη — дружби, політичного співтовариства.

що Спартокіди були першими і найзаможнішими купцями своєї держави, а всі інші торговці були першою і найголовнішою опорою династії, багатьом із них неодноразово доручалося ведення торговельних, дипломатичних та інших закордонських справ правлячого дому. А це, до речі, дає підстави характеризувати Боспор як торгову державу. Стурбованість боспорських купців долею молоді династії додатково наводить на думку про відсутність у її хлібній політиці заходів, які б утискали зовнішньоекономічні інтереси приватних експортерів. Боспорські династії в IV ст. до н. е. обмежили свої апетити єдиним найвигіднішим напрямком зносин — хлібним експортом в Афіни, підкріпивши привілеї безмитності правом першочергового завантаження афінських суден. Інакше кажучи, повної монополії на вивезення хліба, як у Херсонесі, на Боспорі не було, проти мали місце окремі монополюючі тенденції.

Під час війни із гераклейцями Левкон дізнався, що деякі з трієрархів зраджують йому та мають намір перейти до неприятеля. Архонт наказав схопити небезпідставно підозрюваних капітанів, але оголосив, що хоч і довіряє їм, проте наполягає, щоб ті залишили службу, адже в разі якихось непередбачуваних невдач усі будуть звинувачувати саме їх через наявні чутки. Щоб публічно засвідчити трієрархам свою довіру, він роздав їхнім родичам владу та управління селами, показуючи прихильність до них. По завершенні війни володар оголосив, що неправдиві підозри мають бути розвінчані в суді. Коли ж зрадники разом із родичами прийшли на засідання суду, Левкон оточив їх та наказав воякам усіх перебити (Polien. VI, 9, 3).

Усі ці наведені історії, поряд зі згадуваним уже епізодом про пасивність громадян-гоплітів у протидії вторгненням десантних груп гераклеотів, говорять про потужність і тривалість внутрішньої опозиції новій тиранічній династії та про необхідність останньої інтригувати та маневрувати для самозбереження й перемоги у протистоянні внутрішнім і зовнішнім загрозам.

Не менш драматично відбувалося й підкорення Синдики, що на Таманському півострові. Крім підпорядкування грецьких міст так званого Азіатського Боспору, володарі Пантікапею почали активне втручання у справи місцевих племен Прикубання. Сатир

поновив на престолі царя синдів Гекатея, видавши за нього свою доньку і наказавши вбити першу дружину Тіргатао. Втім, остання спромоглася втекти і повернутися на батьківщину, у володіння меотського племені іксоматів. Вона вийшла за наступника свого батька та спровокувала воєнні дії з боку безлічі воєвничих племен Меотида. Турбуючи постійними набігами боспорські і синдські терени, вона схилила Гекатея і Сатира до миру, останній навіть видав свого сина Метродора їй у заручники. Проте, старий тиран не змирився з невдачею та підіслав до Тіргатао професійних убивць із числа своїх «друзів». Коли замах провалився (пояс цариці відвів удар меча, а вбивці-невдахи, схоплені охоронцями, зазнали тортур), війна розгорілася з новою силою: володарка меотів «піддала країну всім жахам грабунку і різанини, доки сам Сатир не помер із відчаю»¹. Війну зупинив інший син покійного боспорського властителя: Горгіпп, який сів на престол разом із молодшим Левконом і правив у азійській частині держави. Він особисто з'явився до Тіргатао «з проханнями і багатючими дарами, чим припинив війну» (Polien. VIII, 55).

Нещодавно виявлений на Семибратньому городищі (столиця Синдської держави; мал. 120) напис дозволяє вважати, що горезвісному Гекатею, втретє скинутому з престолу, цього разу допоміг повернутися Левкон. Синдському цареві було повернуто його землі, проте після його смерті з незалежністю синдів було покінчено: боспорські написи свідчать, що новим царем синдів став боспорський архонт. Пізніше боспорські монархи, судячи з їх офіційної титулатури в написах, розширили свою владу на племена всіх синдів та меотів, дандаріїв, керкетів, торетів і псесів, царями яких їх оголошувано впродовж наступних століть (КБН, 6, 6а, 1037). До речі, боспорська експансія в Синдиці добре ілюструється ймовірним

¹ У тогочасній термінології «друзі» (гетайри, ἑταῖροί) — це представники найбільш наближеного до правителя кола привілейованих осіб аристократичного, але нерідко різночинного, походження; ще ближчою до монарха групою були так звані «співтрапезники» (τραπεζῆτες). Тобто тут йдеться про певний соціальний інститут — ἑταῖρεία, ἑταῖρητή — дружби, політичного співтовариства.

фактом перейменування крупного портового міста Синдської Гавані в Горгіппію на честь згаданого вже сина Сатира I, правителя Азіатського Боспору.

Син і наступник Левкона, Перісад I (344/43–311/10 рр. до н. е.) змушений був захищати володіння, здобуті його предками. З повідомлення в промові Демосфена «Проти Форміона про позику» дізнаємося, що боспорський володар вів важку війну зі скіфами, через яку постраждали експортно-імпортні операції в державі (Dem. XXXIV, 8). Щоб дотриматися своїх зобов'язань, сформульованих ще в договорах часів Сатира і Левкона, Перісад усенародно через глашатаїв підтвердив афінські привілеї в хлібній торгівлі — протопрасію та ателію (*πρωτο-πραΐσια και ἀτέλεια*): права першочергового продажу і завантаження хлібних транспортів та безмитності для Афін (Dem., XXXIV, 36).

Згадане свідоцтво видатного аттичного оратора датується приблизно 328–326 рр. до н. е. — часом страшного голоду в Афінах, коли Боспор через війну зі скіфами не міг задовольнити всього попиту на хліб. Ми не знаємо жодних подробиць цього конфлікту, а тільки те, що до і після нього скіфи виступали союзниками боспорських монархів (Polien. VI, 9.4; Diod. XX, 22–24). Чим була зумовлена ця війна, сказати важко, можливо в той час на Боспорі випробуванням були піддані всі механізми панування над місцевими варварськими народами та сама система взаємин із сусідами. Навряд чи простим хронологічним збігом із цією боспорсько-скіфською війною Перісада стали перші походи східних номадів — сарматів на захід та агресія македонського війська на чолі із Зопіріоном проти скіфів та Ольвії близько 332–331 р. до н. е., що вплинуло на посилення військової напруги в Північному Причорномор'ї. Цього разу Боспор прийняв виклик і дав йому гідну відповідь.

7.3. Македонська експансія в Північно-Західному Причорномор'ї та осада Зопіріоном Ольвії (339–331 рр. до н. е.)

З а однією з інтерпретацій, вищезгадана розвідувальна місія Архівіада й Аристоніка, організована за підтримки муз й ініційована Мемноном, відбулася між 356–352 та 345 рр. до н. е. А вже 339 р.

до н. е. боспорські союзники скіфи на чолі з Атеєм зазнали нищівної поразки від македонян Філіппа II. 90-річний скіфський цар, який перед тим розділив з Філіппом II сфери впливу в Північно-Західному Причорномор'ї і Подунав'ї та пропонував останньому іменуватися його сином, натякаючи і на нижчий статус, і на можливе спадкування принаймні якоїсь частини скіфських володінь, славетно загинув у битві. З огляду на перспективи створення держави, що обійняла б Балканську Грецію та Малу Азію, наступною жертвою македонської експансії мала б бути північ Причорномор'я і насамперед його найбільша потуга — тиранічний Боспор. Утім, після замаху на Філіппа амбіції нового царя, молодого Александра III, вийшли далеко за межі батьківських планів, а тому перспективи перетворення Понту на внутрішнє море нової євроазійської держави виявилися не на часі. Тим не менш, близько 332–331 рр. до н. е. Александрів полководець Зопіріон на вершині військових успіхів Александра Великого в Азії здійснив-таки нову спробу зламати скіфів та вийти на оперативний простір Північного Причорномор'я. Ось так військова небезпека нависла над Ольвією, яка мала дружні відносини з Великою Скіфією, можливо, оформлені договором.

Про ці події ми маємо три короткі повідомлення римських авторів. Курцій Руф, оповідаючи в середині I ст. н. е. про діяння Александра Великого, нічого не згадує ані про ольвіюполітів, ані про скіфів: «Зопіріон... під час походу проти гетів загинув з усім військом унаслідок негод і бурі, що заскочили його зненацька» (X, 1, 43–44; SC. II, p. 131–132).

Історик II ст. н. е. Юстин в епітомі (короткому викладі творів) Помпея Трога дає більш розлогу інформацію: «Зопіріон, залишений Александром Великим як намісник Понту, міркуючи, що його визнають бездіяльним, якщо він не здійснить ніяких заходів, зібрав тридцять тисяч військ і пішов війною на скіфів, але був знищений із усією армією і таким чином поплатився за необдумане розв'язання війни з безневинним народом» (Just. XII, 2. 16; SC. II, p. 61).

Найцікавіше для нас повідомлення залишив римський сановник і письменник кінця IV — першої половини V ст. н. е. Макробій: «Борисфеніти, обложені Зопіріоном, відпустили на волю рабів, дали права

громадянства, іноземцям, змінили боргові зобов'язання і таким чином спромоглися витримати облогу ворогів» (*Macr. Saturn. I, 11, 33; SC. II, p. 392*).

Попри зовнішню відмінність, узгодити ці свідчення між собою не складно. На думку фахівців, Курцій Руф, говорячи про похід Зопіріона проти гетів, мав на увазі давню суперечку македонян зі скіфами за Нижнє Подунав'я, де, власне, у так званій Гетській пустині (Буджацький степ у Валахії) й було знищене зопіріонове військо. Облога Ольвії, безперечно, не була головною метою Зопіріона: його ціль — підкорення Скіфії, оволодіння ж стародавнім емпорієм борисфенітів, через який скіфи вже не одне століття підтримували торговельні контакти з Елладою, було ключем до Північно-Західного Причорномор'я. Сама по собі Ольвія, усі громадяни якої, за оцінками В. В. Латишева, навряд чи перевищували 30 тис. осіб, не була цікава вершителям долі тодішнього світу. Операція проти неї склалася по ходу розвитку військових дій проти скіфів. Невдача походу Зопіріона визначалася не тільки рішучим опором містян, але й діями скіфів, які підтримали греків. Македонцям довелося битися на два фронти, їх сухопутні комунікації опинилися під загрозою бути перерізаними, постачання військ спорядженням і продовольством могло бути утруднене, а то й паралізоване, на морських комунікаціях діяв ольвійський флот, захищаючи місто від морської блокади.

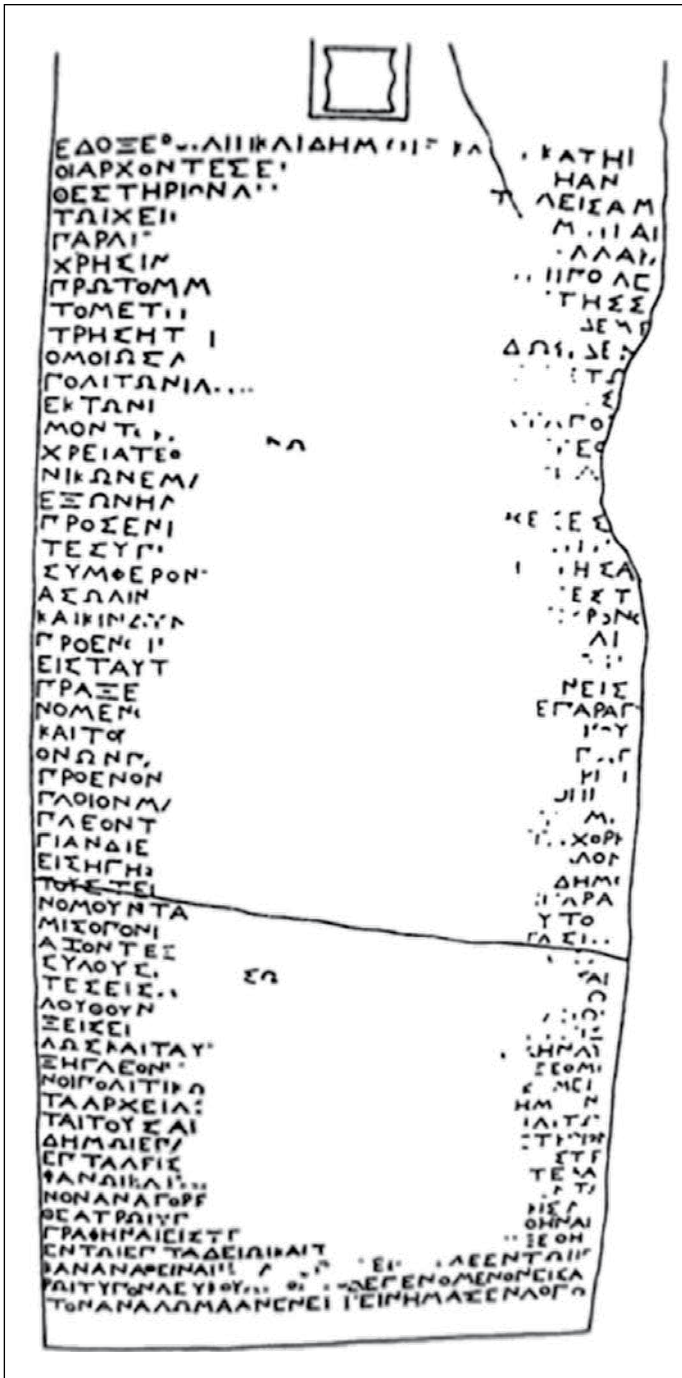
Безперечно, радикальні заходи ольвіополітів допомогли їм вистояти проти найкращого війська тогочасної Європи й Азії. Звільнення рабів, дарування громадянства апатридам, упорядкування зобов'язальних відносин вільних громадян — максимально розширило соціальну базу і мобілізаційний ресурс полісної держави: усьому населенню міста відтоді стало, що втрачати. Все це підтверджується даними декрету на честь Каллініка, сина Євксена, виданого невдовзі після зняття облоги (близько 325 р. до н. е.). У ньому розповідається, що в середовищі ольвіополітів у часи небезпеки спалахнули чвари, Каллінік ужив заходів, щоб привести громадян до згоди, провівши реформу по касації боргів та зменшенню, відповідно до розрахунку, карбування мідної монети для гальмування інфляційних процесів. Усунувши конфлікт (*στάσις, стасис*) між боржниками

та кредиторами, Каллінік відновив соціальну згоду (*ὁμόνοια*, *гомонойя*, *однодумство*, *злагода*) серед громадянства, що багато в чому зумовило перемогу. Ольвійський народ нагородив його за діяння на користь міста величезною сумою — 1000 золотих монет та встановленням бронзової статуї (IOSPE, I², 25).

Археологічних джерел, пов'язаних з облогою міста військами Зопіріона, напрочуд мало: сліди пожежі навколо Західних воріт і в нижній частині Ольвії, масове поховання в передмісті, свинцеві кулі для праці. С. Д. Крижицький і Н. А. Лейпунська пов'язують згадані пожежі саме з облогою 332–331 рр. до н. е. Залишки масового поховання було відкрито під час розкопок ольвійського передмістя — це величезна яма глибиною 4 м, заповнена останками вбитих молодих людей і дітей, кількість яких перевищує п'ять десятків. Усіх їх було побито камінням і розстріляно з луків, причому ноги двох убитих сковано залізними кайданами. Це явно була колективна страта, пов'язана з облогою міста Зопіріоном, принаймні датування поховання не суперечить такому припущенню. Деякі фахівці думають, що йдеться про винищення представників тої частини населення міста, що симпатизувала македонянам і готова була перейти на бік ворога. Свідоцтва Макробія та декрет Каллініка дозволяють вважати, що в той важкий час в Ольвії дійсно могла скластися свого роду «п'ята колона». На підтвердження цього припущення можна навести один унікальний документ, що дійшов до нас, — письмо на глиняному черепку, таємно відправлене ольвіополітом Нікофаном, сином Адраста, македонському полководцю Зопіріону¹, яке свідчить про існування в обложеному місті зрадників (Ханиотис, 2013, с. 159–160).

Важливі знахідки, що доводять історичність осади Ольвії македонянами, зроблено нещодавно. В околицях міста віднайдено свинцеві ядра (точніше, кульки), призначені для метання за допомогою праці (мал. 70). Усі вони мають еліпсоїдну форму: довжина — близько

¹ До речі, в античних трактатах із тактичного мистецтва (Еней Тактик, середина IV ст. до н. е., Філон Візантійський, III–II ст. до н. е.) приділяється чимало уваги найрізноманітнішим способам зв'язку із прихильними у ворожому таборі.

Мал. 126
 Декрет на честь
 Антестерія (прорисовка
 за Ю. Г. Виноградовим)
 (рис. 32, Виноградов, 2006,
 с. 123)

3–4 см, вага — ±40–45 г; більша частина ядер у перетині має овальну форму, менша — ромбічну. Ці знахідки демонструють, що праща відігравала у військовій справі античності немалу роль, використовували

її й македоняни. На це вказують написи, зроблені на окремих снарядах. Найпоказовішою є один із них: з одного боку накреслено [B]ΑΣΙΛΕ, з іншого — ΑΛΕΞΑΝ, тобто «цар Александр»; із такими кулями під стінами Ольвії могли з'явитися тільки вояки Александра Македонського (мал. 70.1).

На поселеннях ольвійської сільськогосподарської округи ніяких слідів масштабних пожеж і руйнувань, що могли б бути пов'язані з походом Зопіріона, не виявлено. Тому може йтися не про загибель хори, а про її розграбування і тимчасове запусіння. На одному з поселень, щоправда, знайдено цікаве графіті на керамічному уламку зі згадкою імені Зопіріона, але воно аж ніяк не прояснює ситуації з облогою міста македонянами.

Серед інших вірогідних археологічних свідчень походу Зопіріона слід назвати скарб, знайдений поблизу села Олонешти в Молдові в 1958 р. Там було знайдено шість бронзових шоломів, шість пар бронзових наголінників тощо. Три шоломи належать до типу аттичних, верхня частина яких завершується у вигляді фрігійського ковпака (мал. 49). Цілком можливо, що всі ці речі належали воякам Зопіріона й були приховані тут під час відступу македонян від Ольвії. Македонський похід виявився для міста лиш епізодом, нехай навіть загрозливим і трагічним. Більше того, після облоги спостерігається не занепад, а розквіт Ольвії.

Після ліквідації загрози ольвіополіти скасували надзвичайний прямий військовий податок, провели грошову реформу і разом з тим установили в полісі радикально-демократичне правління, що потягнуло за собою оновлення більшості сфер полісного життя: внутрішньо- і зовнішньополітичної, соціально-демографічної, фінансово-економічної, релігійної й архітектурно-містобудівної.

У III ст. до н. е. в Ольвії не припинилися внутрішні чвари, про що свідчив декрет на честь Антестерія. Багатий ольвійський громадянин Антестерій подбав про військовий флот поліса, який тоді перебував у занедбаному стані. Він привів кораблі в бойову готовність та збудував один корабель на власні кошти, що було, напевно, конче потрібно для боротьби з піратами та забезпечення свободи мореплавства. У декреті також йдеться про той розбрат, що знову спалахнув серед громадян полісу, про протизаконні дії декотрих із них,

що грабували священне майно, провокуючи чвари. Відзначений у декреті Антестерій вигнав цих нечестивців із батьківщини на тривалий час. Проте згодом його надбання було переоцінено: кам'яну плиту з текстом декрету було знайдено археологами не на почесному місці, а у вимощенні двору або площі, при чому покладена вона була лицевою стороною догори. По напису ступали ноги ольвіополітів, тому центральна його частина виявилася дуже пошкодженою (мал. 126). Таке використання декрету було акцією свідомої наруги, а зробили це, вірогідно, ті самі вигнанці, підбурювачі спокою, або їх нащадки, які опісля повернулися на батьківщину та приблизно через 50 років після встановлення декрету помстилися пам'яті Антестерія, свого гонителя (Виноградов, 1989, с. 194).

7.4. Усобиця синів боспорського володаря Перісада I (349/8–311/310 рр. до н. е.). Битва при Фаті (311/310–310/309 рр. до н. е.)

Чи не найдетальніше в античній історіографії описано громадянську війну на Боспорі 311/310–310/309 рр. до н. е., що спалахнула через династичний конфлікт між синами покійного володаря, обожненого підданими (Strabo. VII, IV, 4). Діодор Сицилійський (XX, 22–24) повідомляє, що відразу після смерті Перісада I за старшинством влада перейшла до Сатира, молодший (або ж середній) брат Євмел, чомусь цим незадоволений, удався до збройного спротиву, зіпершись на союз із сусідніми варварськими народами. Дізнавшись про це, Сатир II рушив проти нього зі значними силами. Перетнувши річку Фат та наблизившись до супротивника, він оточив свій табір возами, на яких привіз величезну кількість провіанту, потім вишикував військо і сам за скіфським звичаєм став у центрі бойового порядку¹. Молодий володар мав у своєму розпорядженні по 2 тис. найманців греків і фракійців та 20 тис. піхоти і не

¹ У давніх греків зазвичай полководець очолював праве, найсильніше крило фаланги. Але як добре помітне з диспозиції і перебігу битви шикування супротивних військ було далеким від битв класичного фалангового строю.

менше 10 тис. кінноти союзних скіфів. На боці його супротивника було 22 тис. піхоти і 20 тис. кінноти на чолі з царем фатеїв Аріфарном¹ (мал. 127, 128). І спалахнула запекла битва. Оточений відбірними вояками Сатир зав'язав кінну сутичку зі свитою Аріфарна, що перебувала навпроти нього в центрі бойового порядку, і після численних втрат з обох боків змусив таки варварського ватажка до втечі. Почувши, що його брат-супротивник відкинув найманців і перемагає на правому фланзі, Сатир не дозволив собі захопитися подальшим переслідуванням і знищенням деморалізованих варварів, він зупинив погоню і поквалився на допомогу залишкам своїх майже переможених військ. Сатир удруге став переможцем, розбивши все вороже військо, і, за словами Діодора, «для всіх стало ясно, що і по старшинству походження, і по хоробрості він був гідний спадкувати батьківську владу» (Diod. XX, 22). Залишки війська Аріфарна і Євмела знайшли порятунок у царському замку.

Резиденція царя фатеїв розташовувалася поблизу глибокої річки Фат, що обтікала її і робила

¹ Ю. А. Виноградов, не дивлячись на те, що фатеї згадуються серед підвладних Боспору племен у титулі Перісада I («...за Перісада — архонта Феодосії і царя синдів, маїтів і фатеїв», КБН, 9; див. також: КБН, 25, 972, 1015) і, скоріш за все, належали до синдо-меотських народів Прикубання і Північного Кавказу, належає на тому, що Євмел зіперся на підтримку сарматів — сираків, що на той час уже наблизилися до кордонів Азіатського Боспору (Виноградов, 2004, с. 92–94, с. 101, мал. 27). Саме сираки, за повідомленням Страбона, були здатні в середині I ст. до н. е. за Фарнака II виставити 20 тис. вершників (Strabo. XI. 5, 8), до речі, стільки ж як і в описаному Діодором епізоді кінця IV ст. до н. е. А от піхоту воїнства Аріфарна та Євмела складали саме меоти — фатеї (Виноградов, Горончаровский, 2009, с. 91–92). Щоправда, Діодор не згадує сираків, а Аріфарна називає царем фатеїв, отож, чому б це кочівники сармати довірили 20 тис. своєї кінноти володареві прикубанських землеробів і виноградарів? До речі, Ю. А. Виноградов зображує міжособну боротьбу синів Перісада як епізод глобального протистояння скіфів і сарматів в оволодінні східноєвропейськими степами, коли вояки обох етносів зійшлись у смертельній битві заради самих себе, перебуваючи в складі армій двох боспорських царевичів (Виноградов, 2004, с. 92–94; Виноградов, Горончаровский, 2009, с. 95–96).

Мал. 127

Зображення меотських воїнів:

1 — на срібному ритоні

з кургану Карагодеуашх;

2 — на золотому сагайдаку

з кургану Курджипс

(рис. 25, Виноградов,

Горнчаровский, 2009, с. 61)

непрístupною. Замок було оточено високими кручами й величним лісом, маючи лише два штучних доступи. Один із них, що вів безпосередньо до замку, мав захист з високих башт і зовнішніх укріплень, другий, з протилежного боку, розташовувався в болотах і охоронявся дерев'яними палісадами, причому його будівля мала міцні колони, а житлові приміщення розташовувалися під водою. Судячи з опису місцевості і локалізації племені фатеїв, які фігурують серед підвладних племен у титулі Перісада I, описувані події відбувалися на теренах азіатського Боспору.

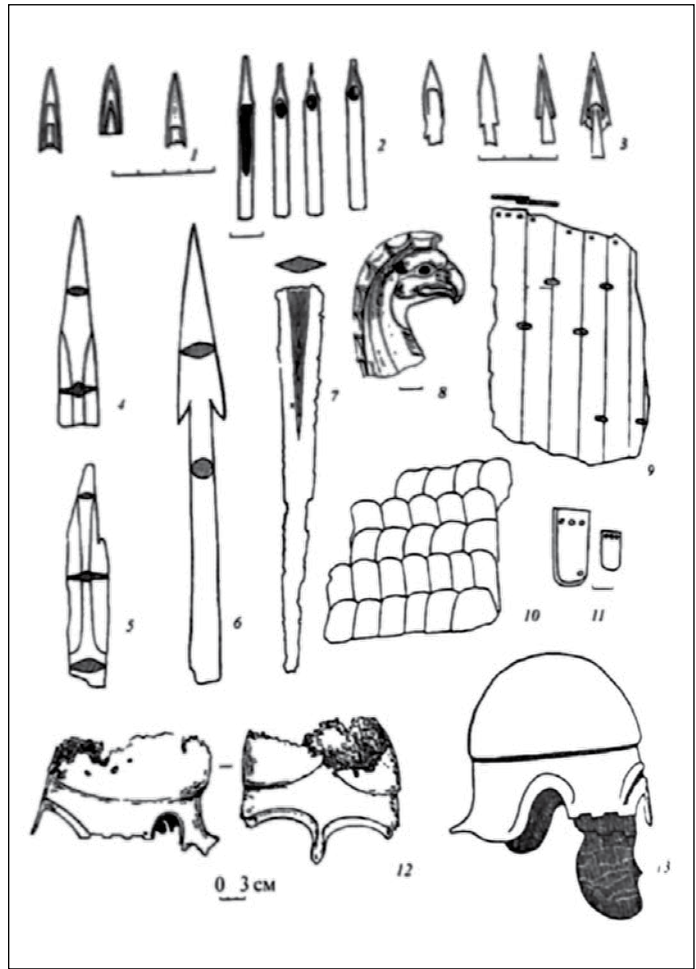
Враховуючи дуже добрі укріплення замку, Сатир спочатку спустошив прилеглу країну та піддав вогню сільські поселення, де забрав чимало полонених і здобичі. Потім він здійснив спробу приступу через два наявні проходи. З боку передових укріплень і башт він мусив із чималими втратами відступити, але

Мал. 128

Знахідки озброєння
з курганів Прикубання:
1, 3 — бронзові наконечники
стріл; 2 — кістяні наконечни-
ки стріл; 4, 5 — уламки на-
конечників списів; 6 — на-
конечник дротики; 7 — уламок
меча; 8 — частина рукояті
махайри; 9 — уламок щита;
10, 11 — панцирні пластини;
12, 13 — бронзові шоломи
халкідського типу (1–11 —
з Семибратніх курганів, за
Є. В. Черненко; 12 — за
І. Н. Анфімовим; 13 — за
П. А. Дітлером)

(рис. 28, Виноградов,

Горнчаровский, 2009, с. 64)

з лугового боку йому вдалося оволодіти дерев'яними укріпленнями. Розгромивши їх і перетнувши ріку, він розпочав вирубати ліс, через який треба було пройти, щоб дістатися замку. Аріфарн, побачивши, як швидко просувається робота, і побоюючись, що фортеця можуть узяти приступом, розставив по обидва боки проходу стрілкові, які й почали послідовно винищувати вояків-лісорубів.

Три дні воїни Сатира рубали ліс, прокладаючи собі шлях до фортеці. На четвертий вони наблизилися до стіни, але під градом стріл у тісній позиції понесли величезні втрати. Меніск, ватажок найманців Сатира, кинувся через прохід у стіні й разом зі своїми товаришами хоробро атакував ворога, але його відкинули значніші сили противника. Сатир, побачивши його в небезпеці, поспішив на допомогу

і, витримавши ворожий натиск, був поранений списом у руку. Почуваючись погано через рану, він повернувся у табір і з початком ночі помер, пробувши царем усього дев'ять місяців. Начальник найманців Меніск зняв облогу, відвів військо в місто Гаргазу¹ і звідти річкою перевіз останки царя в Пантікапей до його брата Прітана.

Прітан улаштував розкішний похорон, опісля чого з'явився в Гаргазі й прийняв керівництво військом і царську владу². Євмел намагався через посланців розпочати діалог щодо передачі йому частини держави, але Прітан не звернув на це уваги. Залишивши гарнізон у Гаргазі, він повернувся в Пантікапей, щоб зміцнити там свою владу³. На цей час Євмел за допомоги варварів здобув Гаргазу і багато інших міст та укріплень. Прітан виступив проти нього з військом, але Євмел здобув перемогу над братом і, відтіснивши його до перешийку поблизу Меотійського озера, змусив капітулювати на умовах передачі йому війська і відмови від царської влади⁴. Прибувши в Пантікапей, постійну резиденцію боспорських царів, Прітан спробував повернути собі владу, але зазнав невдачі й утік у містечко Кепа (*Κηπίοι*, «Сади»)⁵, де його й було вбито. Після смерті братів Євмел, усвідомлюючи

¹ Розташування міста Γάρραζα, яке ніде більше не згадується, нині невідоме.

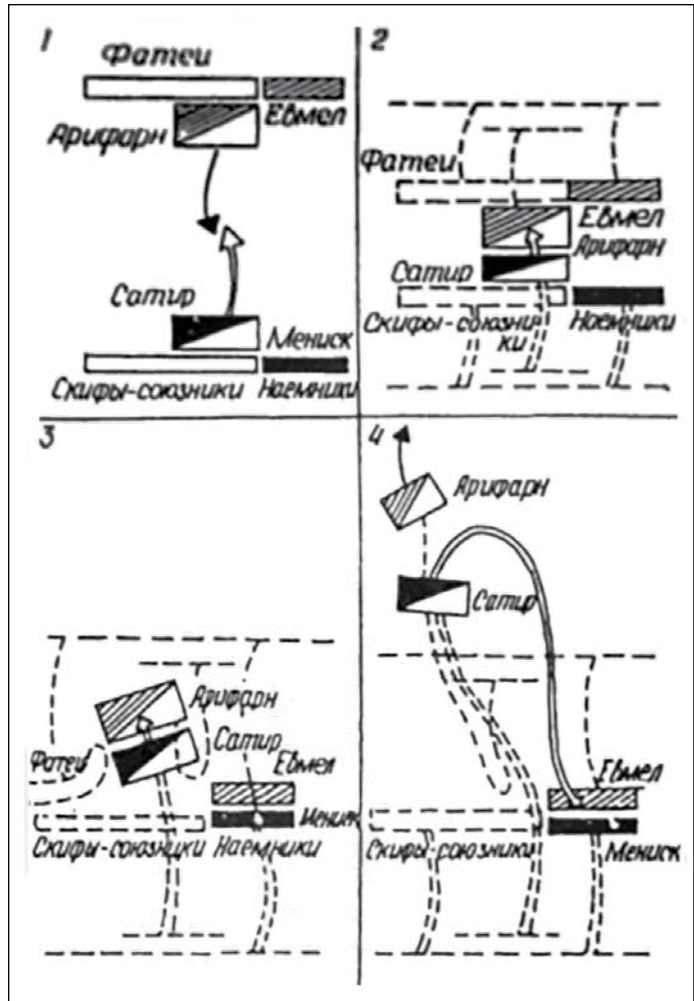
² Звертає на себе увагу елліністичний спосіб оголошення легіслатури: проголошення володарем здійснюється армією — практика, що набула масового поширення в спадкоємців Александра Великого за македонським взірцем. Проте, не слід сумніватися, що й у інших греків уявлення про нерозривний зв'язок вищої (царської) влади і керівництва армією мали давні традиції.

³ Саме цей пасаж Діодора дозволяє деяким дослідникам стверджувати, що після загибелі старшого брата претензії Євмела на владу набули легітимності, оскільки саме Прітан, нібито, був молодшим із синів Перісада I. Після визнання його царем армією треба було ще домогтися лояльності столиці.

⁴ Ще раз підкреслюється щільний, нерозривний зв'язок між царською владою (базилеєю) та головнокомандуванням (стратегією).

⁵ Нині так зване поселення «Волна Революції 1» на Фонталівському півострові, Азіатський Боспор.

Мал. 129
 Схеми битви на Фаті
 (за В. Д. Блаватським):
 1 — бойовий порядок військ
 Сатира й Аріфарна; 2 — зу-
 стрічний бій кінноти Сатира
 й Аріфарна; 3 — кіннота
 Сатира відкинула кінноту Арі-
 фарна, Євмел тисне на сатино-
 вих найманців Меніска;
 4 — кіннота Сатира, при-
 пинивши переслідування
 кінноти Аріфарна, наносить
 удар по загону Євмела і, роз-
 трощивши його, здобуває
 перемогу
 (рис. 23, Виноградов,
 2004, с. 88)

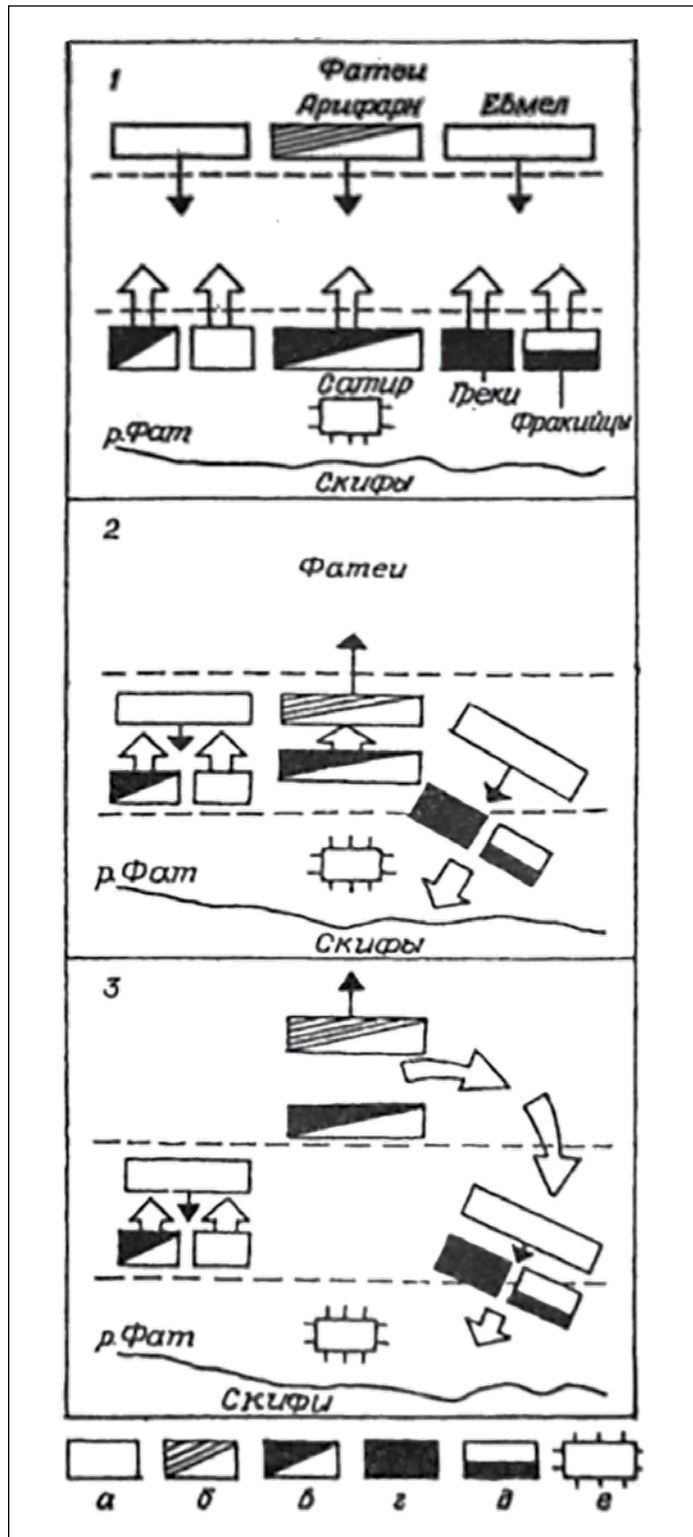
рівень небезпеки, з метою зміцнення влади наказав знищити друзів Сатира і Прітана, їхніх дружин і дітей. Урятуватися вдалося тільки одному з синів Сатира — юнакові Перісаду, який знайшов притулок у скіфського царя Агара. Євмел, здобувши владу шляхом інспірованої ним же громадянської війни та жахливого вбивства рідних і близьких, надалі правив мудро і справедливо, чим здобув прихильність підданих і чужинців, його царство зміцнилося, а кордони розширилися.

Варто проаналізувати описані події. Битва на Фаті цікава в кількох ракурсах. **По-перше**, Діодор визначає чисельність і склад союзного скіфського контингенту, проте ніде не називає ім'я його ватажка, при цьому сам Сатир за варварським звичаєм очолює

центр бойового порядку й веде скіфських вершників у їхню переможну атаку. Шиккування з розміщенням полководця в центрі властиве не лише скіфам, а й усім іраномовним народам. Ксенофонт в «Анабазісі» повідомляв: «Усі воєначальники варварів¹ займають місце в центрі війська, вважаючи, що вони таким чином знаходяться у найбільшій безпеці, якщо з обох боків мають своє військо, і що в разі необхідності передачі наказу військо буде сповіщено про нього в половину часу» (*Xen. Anab. I, 8, 22*). У битвах з Александром Македонським при Іссі (333 р. до н. е.) та Гавгамелах (331 р. до н. е.) перський цар Дарій III Коломан також розмістився в центрі війська (*Arrian. II, 8, 11*). Отже, складається враження, що скіфи були передані під повне командування молодого царя, який вишикував військо та налагодив управління ним відповідно до іранських кочівницьких традицій.

По-друге, в центрі ворожих Сатирові сил розмістився Аріфарн, який, на думку багатьох дослідників і був головнокомандувачем, а Євмел очолив лівий фланг. Це дуже показово, оскільки у греків престижним традиційно вважався правий фланг, що впливало з особливостей фалангового строю (*див. підрозділ 4.2*). Що ж робив бунтівливий царевич, претендент на батьківську діадему на, так би мовити, уполісвідженому з точки зору і греків, і варварів лівому фланзі? На думку видатного радянського дослідника В. Д. Блаватського, Євмел використав тактику «косого клину» (*мал. 129*), вперше вдало застосовану знаменитим фіванським стратегом Епамінондом у битві проти спартанців під Левктрами в 371 р. до н. е. Сутність нового шиккування впливала з того, що Епамінонд збільшив кількість рядів у фаланги на традиційно слабшому лівому крилі, чим не просто урівноважив потужне праве крило супротивної спартанської фаланги, а забезпечив на цьому напрямку неочікувано велику перевагу. Сили тепер не були рівномірно розподілені по фронту, а мали кількісне і якісне переважання на лівому фланзі — звідси й походить назва «косого (асиметричного) клину».

¹ Тут ідеться про персів.

Мал. 130

Схема битви на Фаті (за Є. В. Черненко): 1 — військо Сатири і військо Аріфарна перед битвою; зустрічний бій; 2 — скіфська кіннота Сатири наносить поразку кінноті Аріфарна і починає її переслідування; Євмел відкидає найманців; 3 — скіфська кіннота Сатири зупиняє переслідування розбитих вершників Аріфарна, змінює напрямок руху і наносить удар у тил Євмела; а — піхота, б — кіннота Аріфарна, в — скіфська кіннота, г — греки-найманці, д — найманці фракійці, е — укріплений табір Сатири

(рис. 24, Виноградов, 2004, с. 90)

На жаль, гіпотеза «косого клину», нібито застосованого Євмелом, має умоглядний характер, тому відомий київський скіфолог Є. В. Черненко наполягав на вирішальній ролі кінноти у визначенні долі битви на Фаті (мал. 130). На нашу думку, немає жодного протиріччя між двома наявними схемами битви на Фаті. Судячи з опису Діодора, піхота не відіграла якоїсь активної ролі, окрім того, що Євмел дійсно майже переміг найманців Меніска на своєму фланзі. Імовірно, на тлі активних маневрів вершників піхота обох ворогуючих сторін мала відігравати роль моноліту для спирання на нього власної кінноти. Запекла сутичка між піхотними підрозділами описана тільки для їх найякісніших частин — фракійців і греків-найманців Меніска та загонів Євмела, який справді міг ризикнути відійти від пасивного плану та використати тактику «косого клину», застосуванню якої, власне, нічого не заважало¹.

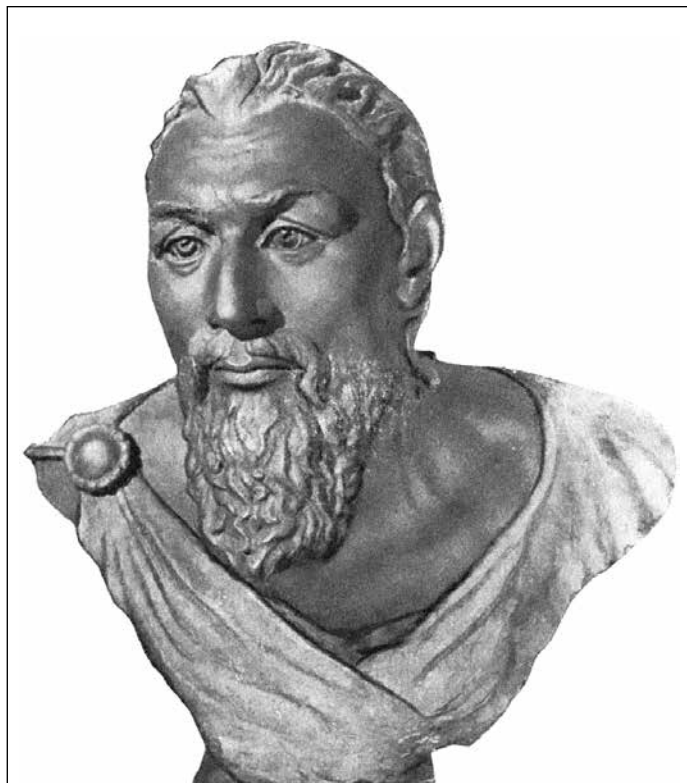
Тактика активного оперування кіннотою з опертям на монолітний фаланговий стрій піхоти неодноразово застосовувалася Філіппом II Македонським і перейшла у спадок Александрові, який, утім, значно підвищив бойові якості і тактичну маневреність своїх фаланг. Використання Філіппом II згаданої тактичної схеми з повільно рухливою піхотою (щоправда, озброєною довгими дворучними сариссами) було обумовлене усвідомленням більш низьких бойових якостей македонських піхотинців — учорашніх мобілізованих селен у порівнянні з фалангістами грецьких полісів, більшість яких були професійними вояками.

По-греге, ретельно виписані особистісні риси трьох синів Персіда, виявлені ними під час важких випробовувань міжособної боротьби, а також сам хід битви на Фаті, дивним чином схожий на перебіг битви при Гавгамелах, можливо, свідчить про штучно сконструйований, суто літературний, тобто вигаданий зміст усієї історії про хід громадянської війни на Боспорі.

¹ Гіпотезу «косого клину» в битві на Фаті можна серйозно розглядати лише за умови, що Євмела підтримувала якась частина греків (боспоритів або найманців), здатних битися у фаланзі. Навчити варварське племінне ополчення фаланговому бойовому порядку в тих умовах було просто неможливо.

Хід Гавгамельської битви (вона ж битва під Арбелами) 331 р. до н. е. уявляється приблизно так. Гвардія Александра прориває слабку ділянку перського фронту, коли Бесс розтягнув своє крило ліворуч. Македонський цар кидається на свиту Дарія, щоб захопити царя і цим припинити війну. Проте, фланг Парменіона, атакований перською кавалерією Мазая, опиняється на межі катастрофи. Александр, виявляючи воістину царську витривалість і мудрість, припиняє переслідування Дарія та поспішає на допомогу лівому флангу Парменіона. Свідома відмова від швидкої слави захоплення перського володаря дарує перемогу всьому воїнству Александра Великого. Як бачимо, це дуже схоже з описом Діодора про битву на Фаті. До речі, схожі й наслідки. Александр заради захоплення Дарія, а потім із метою покарання його підступних убивць долає чимало перешкод, перш ніж завершити кампанію. Сатир, після того, як припиняє переслідування Аріфарна, змушений вести вкрай важку облогу царської резиденція, яка, щоправда, закінчується його трагічною загибеллю.

Вплив характерів братів та їхньої черговості в успадкуванні престолу на перебіг братовбивчої війни видається приблизно наступним. Старший брат — легітимний спадкоємець батьківського престолу, виявляє під час війни всі якості царя-воїна, підтверджуючи власною харизмою і самою вдачею законне право владарювати. Втім, величний Сатир гине від підступного удару списом (вірогідно, отруйним і варварським). У той же час його конкурент Євмел виявляє хіба що частину братових якостей, а тому його битва програна, хоча перемогу на тому фланзі, де він стояв, майже було досягнуто. Третій брат Прітан встигає влаштувати розкішний похорон убитому братові, надягнути царську діядему, втратити всі позиції в околицях Гаргази, програти битву та капітулювати перед силами Євмела. Подальші його інтриги в столиці накликали смерть не тільки на нього, але й на всіх рідних і близьких. Отже, для Діодора Сицилійського, нашого античного інформатора про розбрат у царській родині, не зважаючи на скоєні в ході війни жахливі злочини, перебіг боротьби та її наслідки — гідне правління переможця — свідчать про легітимність владарювання і Євмела, і всіх подальших боспорських царів — його нащадків.

Мал. 131
Скіфський цар Скілур,
II ст. до н. е. Скульптурний
портрет-реконструкцію
виконано за черепом
М. М. Герасимовим

7.5. Експансія Кримської Скіфії, крах Херсонеської територіальної держави, Діофантова війна та падіння Малої Скіфії

З і становленням держави скіфів у Криму було поставлено під сумнів саме існування Херсонеської територіальної держави. Проблеми на херсонеській хорі в Північно-Західному Криму розпочалися не пізніше середини III ст. до н. е. З першою половиною — серединою II ст. до н. е. посилюється тиск на херсонеситів з боку володарів Неаполя-на-Салгірі. У своїх стосунках із Херсонесом Таврійським Кримська (Мала) Скіфія, досягнувши піку могутності за царів Скілура і Палака (мал. 131, 132), фактично переходить до боротьби на винищення. Виходом із такої небезпеки для греків міг стати союз (симмахія, *συμμαχία*) із якоюсь третьою стороною. Претендентом на роль такого союзника-покровителя, здавалося, могли стати сармати (мал. 133), через військову звитягу яких у попередньому столітті загинула

Мал. 132

Рельєф із зображенням
скіфського царя Скілура
і його сина Палака, Неаполь
Скіфський, II ст. до н. е.
(Херсонес, 2001, с. 85)

Велика Скіфія. Вірогідно, ще в III ст. до н. е.¹ на поміч Херсонесу прийшла сарматська цариця Амага.

Якщо вірити Полієну, Амага спочатку звернулася до невідомого нам по імені скіфського царя з вимогою припинити набіги на Херсонес. Оскільки ніякої реакції не надійшло, цариця перейшла до активних дій. Ця амазонка на троні «відібрала 120 чоловік, найсильніших душею і тілом», дала кожному трьох коней² і, промчавши за одну добу 1200 стадіїв (близько 213–230 км)³, раптово з'явилася до двору

¹ Проте, існує й інша думка: розповідь про Амагу відбиває події, дуже близькі за часом до укладання договору 179 р. до н. е. Якщо визнати таку хронологію, акція цариці Амаги виявиться пов'язаною з фігурою союзного Херсонесу сарматського царя Гатала, який був згаданий Полібієм як одна зі сторін договору 179 р. до н. е. (Polyb. XXV, 2, 12–13).

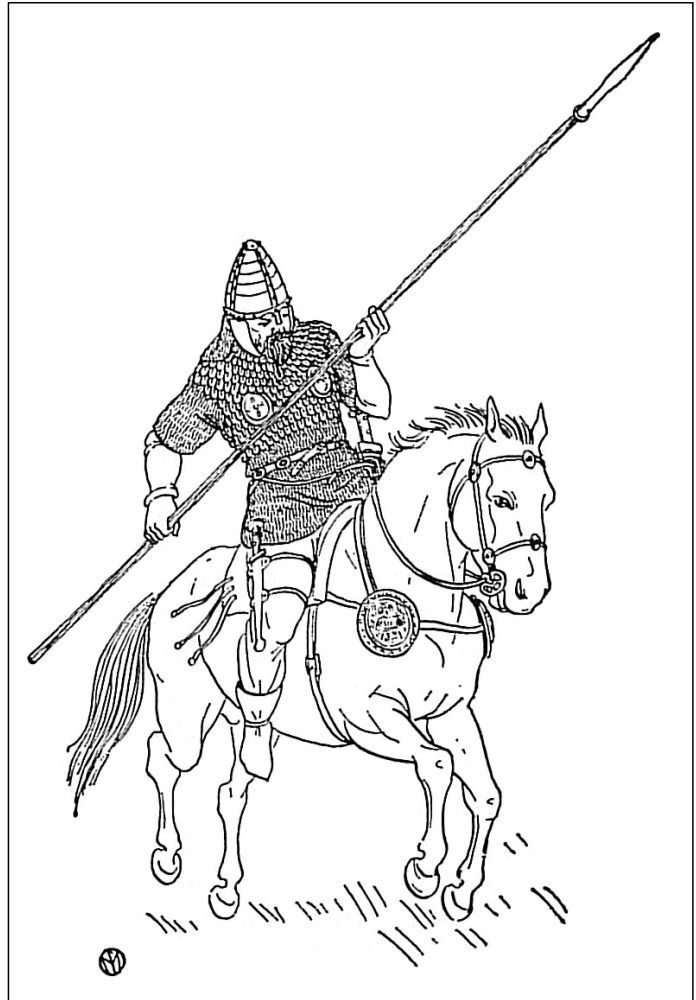
² Використання в далеких набігах кількох заводних коней було традиційним для кочівників. Кожний вершник мав одного чи двох запасних коней.

³ Більш ніж через шість століть автор IV ст. н. е. підкреслював: сармати «проїжджають величезні відстані, коли переслідують супротивника або коли біжать самі, сидячи на швидких і слухняних конях, і кожний веде ще на поводі запасного коня, одного, а іноді й двох, щоб, пересаджуючись з одного на другого, зберегти сили коней і, даючи відпочинок, відновити їхні сили» (Amm. Marc. XVII, 12.3).

скіфського царя в Неаполі. Перебивши сторожу біля брами й увійшовши до палацу (мал. 134, 135), сарматські воїни збентежили скіфів, які від несподіванки уявили, що атаковані величезним військом. Амага стратила царя, його родичів і друзів, спірну територію передала херсонесцям, а на царський престол посадила сина вбитого. Новий правитель скіфів прийняв васальну залежність від сарматської володарки, зобов'язався правити справедливо і не загрожувати сусідам (Polien. VIII, 56). Для описаної операції зовсім не знадобилися величезні сили вторгнення й окупація ворожої території. Так, за лічені години в ході лише однієї блискавичної операції було змінено політичний режим у державі скіфів. В Амаговій акції яскраво проявилися всі принципи роботи сил спеціального призначення: поєднання хитрощів і підступності з тиском та нищівними блискавичними ударами. Тим не менш у кінцевому підсумку, навряд чи нестійкі воєнно-племінні угруповання сарматів підходили на роль стабільних партнерів Таврійського поліса.

Ще однією традиційною військово-політичною потугою Надчорномор'я був Боспор. Його відносини зі скіфами Криму були неоднозначними. В другій половині IV ст. до н. е. Перісад I воював зі скіфами (Dem. XXXIV, 8). У міжусобиці його синів скіфи виступили союзниками законного спадкоємця боспорського престолу Сатира. А після перемоги в 310/309 р. до н. е. молодшого Євмела, який, за повідомленням Діодора Сицилійського, спирався на нескіфські племена Прикубання (Diod. XX, 22–24)¹, закономірно розпочалося чергове загострення відносин Боспору зі скіфами. Упродовж III ст. до н. е. ситуація в Східному Криму залишалася напруженою, про що свідчать монетні клади першої половини III ст. до н. е. в околицях Керчі і скіфські наконечники стріл із шарів другої чверті III ст. до н. е. у Зеноновому Херсонесі (Давня історія України, 1998, с. 231).

¹ Як зазначалося, Діодор пише взагалі про варварські народи, а зокрема про фатеїв, на яких спирався бунтівливий боспорський царевич Євмел. В. Ф. Гайдукевич твердить, що йдеться виключно про меотські племена фатеїв, В. М. Зубар та Ю. А. Виноградов говорять про приєднання до союзу сарматських кочівників сираків.

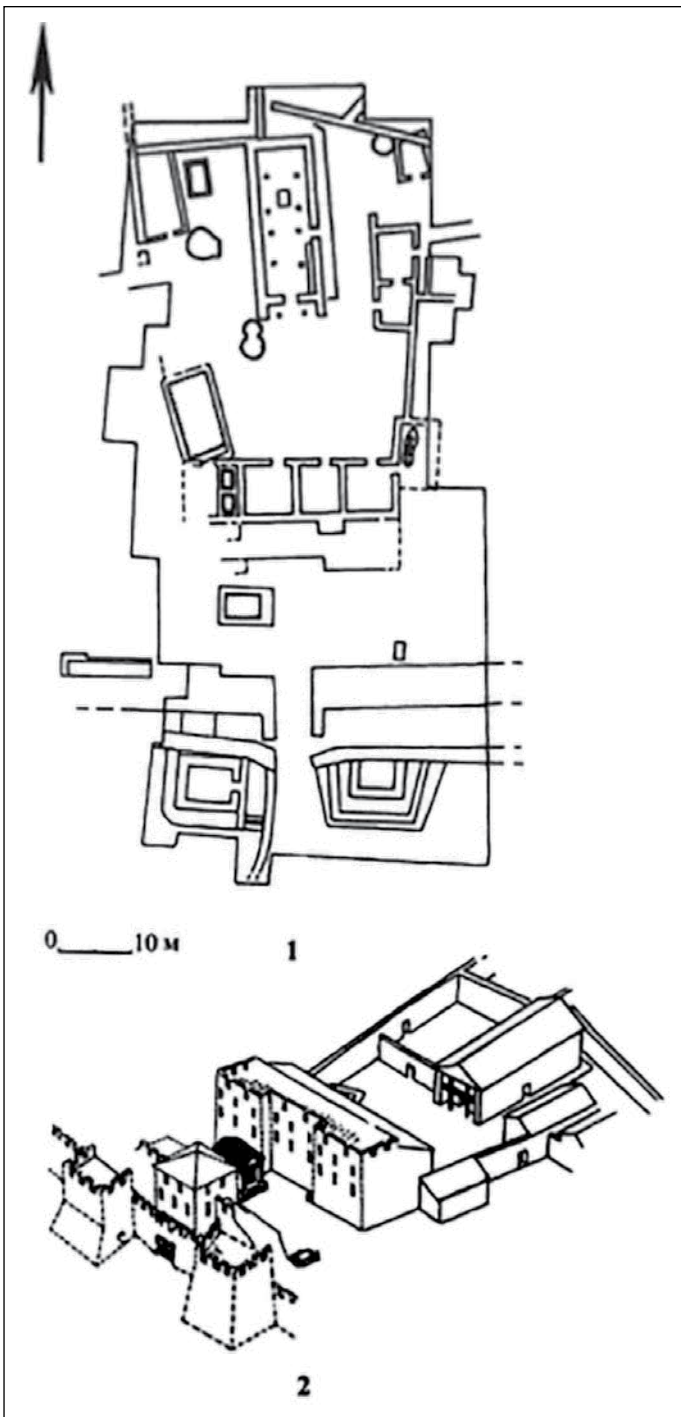

Мал. 133

Сарматський катафракт —
кінний воїн у важкому
бойовому спорядженні.

Реконструкція М. В. Горелика
(История УССР, 1981, с. 189)

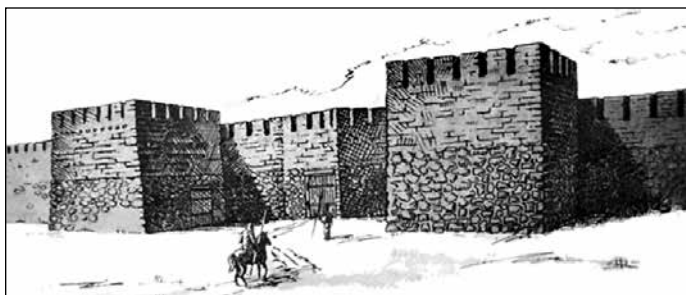
З херсонеського декрету другої половини III ст. до н. е. на честь історика Сиріска, сина Геракліда, який дослідив відносини з дружніми містами і боспорськими царями, «відповідно до чеснот народу» (IOSPE, I², 344, 5, 18), дізнаємося про дружні взаємини Боспору і Херсонесу. Досвід союзницьких відносин між Боспором і Херсонесом нібито підштовхував держави назустріч одна одній. Утім, могутність царства на початку II ст. до н. е. була сумнівною: екологічна і соціально-економічна криза III ст. до н. е. й ворожа активність варварів не оминули його меж. Боспорські володарі практично без боротьби втрачали східні прикубанські володіння. Вже хрестоматійним є спостереження, як у титулатурі боспорських володарів одна за одною зникали вказівки

Мал. 134
В'їзд у Неаполь та
палацовий комплекс:
1 — план;
2 — реконструкція
(за Ю. П. Зайцевим)

на царювання над тим чи іншим синдо-меотським племенем. Хоча археологи і не знаходили слідів війн і руйнувань на східних боспорських і прикубанських

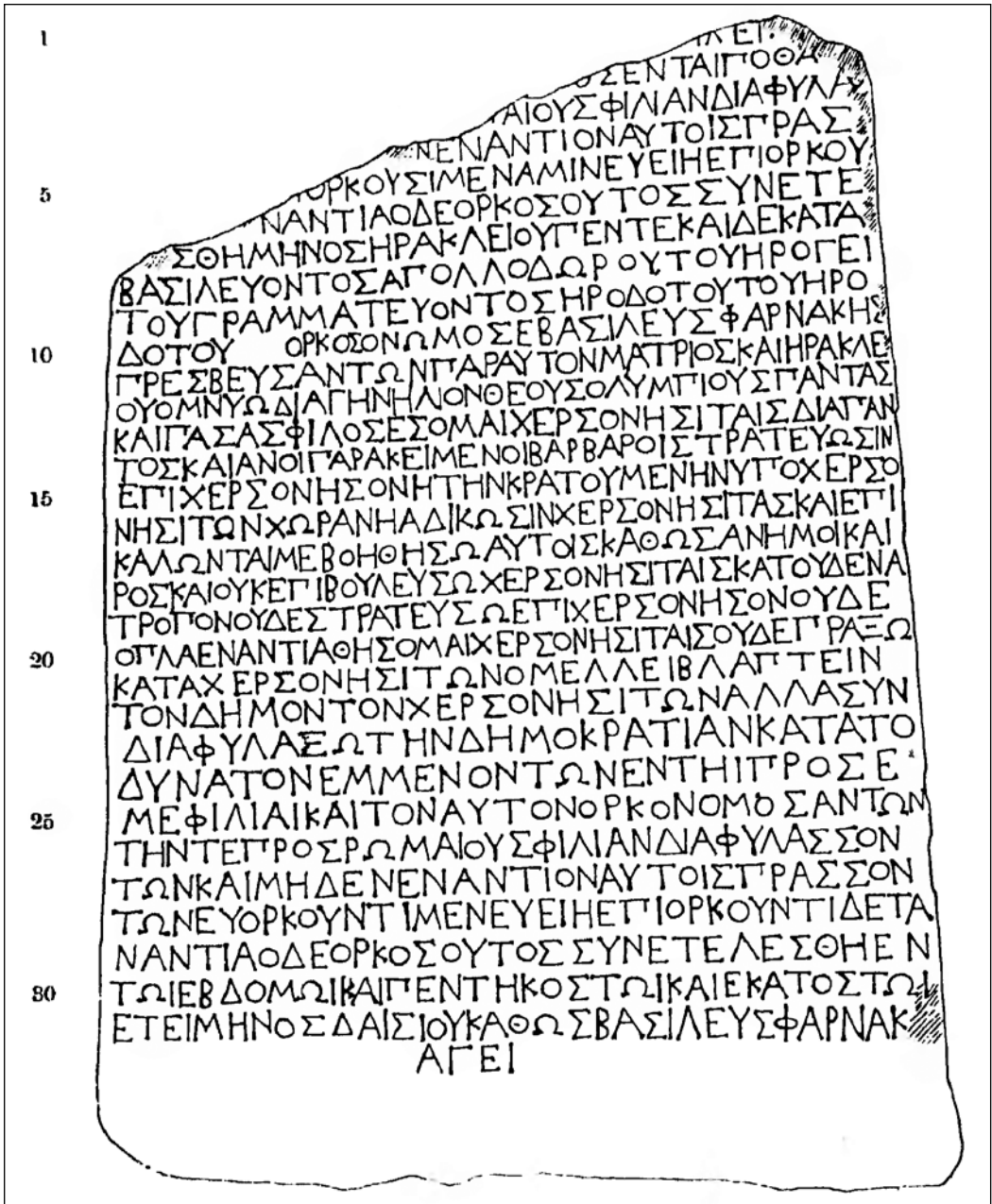
Мал. 135.
Реконструкція захисних
мурів Неаполя Скіфського
(за Т. М. Висоцькою).

поселеннях наприкінці III — упродовж більшої частини II ст. до н. е., показовим залишається наступне повідомлення Аппіана ([App. Mithr., 102](#)). Так, вийшовши навесні 65 р. до н. е. з Діоскурії й пройшовши терени геніохів і ахейців, Мітридат VI увійшов у меотійські землі — колишні азійські володіння Боспору, де зіткнувся не з грецькою адміністрацією, а з багатьма «династами» (*δυναστων*, спадковими володарями). Владарювання в другій чверті I ст. до н. е. на території східного Приазов'я незалежних династій стало наслідком послаблення в II ст. до н. е. влади останніх Спартокідів. У результаті боспорські монархи самі опинилися в стані пошуку надійного союзника. На думку Ю. А. Виноградова та В. А. Горнчаровського, у другій половині II ст. до н. е. вони вже схилилися до союзу зі скіфами ([Виноградов, Горнчаровский, 2009, с. 123–128](#)), через що й не прагнули активізувати західну політику. Боспор, отже, на роль союзника-рятівника Херсонеса не підходить.

Безнадійна ситуація з пошуком союзників була несподівано врятована завдяки встановленню союзницьких відносин із Фарнаком I, володарем Понту — потужної держави на південному узбережжі Чорного моря, в Малій Азії. Херсонеський договір із царем Фарнаком датується «157 р., місяцем даїсієм¹, як рахує цар Фарнак» ([IOSPE, I², 402, 30–31](#)), що традиційно пов'язується з 179 р. до н. е. ([мал. 136](#)). В угоді двічі згадуються римляни, «дружба» (*Ῥωμαίωνς φιλίαν*) з якими є умовою херсонесько-понтійських союзницьких відносин. Двостороння угода, підписана, ймовірно, в контексті широкого мирного врегулювання 179 р. до н. е. після п'ятирічної війни володарів

¹ Місяць між травнем і серпнем; за македонським календарем — червень.

Віфінії, Пергаму, Каппадокії з правителями Понту і Вірменії (Polyb. XXV, 2, 12). Фактично укладений за римським посередництвом мирний договір між учасниками бойових дій мав стати основою тривалого післявоєнного порядку не тільки в Малій Азії, але й на півночі всього Східного Середземномор'я. В угоді брали участь з одного боку — Євмен II

Мал. 136

Прорисовка стели з текстом договору між царем

Фарнаком I Понтійським

та Херсонесом Таврійським

(IOSPE, I 2, 402), 179 р. до н. е.

(IOSPE, I 2, 402, p. 358)

Пергамський (197–159 рр. до н. е.), Аріарат IV Евсеб Каппадокійський (220–163 рр. до н. е.) та Прусій II Віфінський (183–149 рр. до н. е.), а з другого — Фарнак I Понтійський (185–170 рр. до н. е.) та Мітридат, сатрап Вірменії. До угоди також долучилися деякі з азійських володарів — Артаксій, цар Великої Вірменії (189–160 рр. до н. е.), Акусілох, якого ототожнюють з колхським царем Акою, з європейських володарів — сарматський ватажок Гатал та «вільні народи» — громади гераклеотів, месембріанців, херсонеситів та кізикійців.

Як бачимо, у цей договір було включено Херсонес Таврійський та дружній останньому сарматський цар Гатал (Polyb. XXV, 2, 12–13). Крім того, велика мирна угода 179 р. до н. е. могла доповнюватися серією двосторонніх договорів суб'єктів примирення. (Якщо це дійсно так, то з них до нас дійшов тільки згаданий херсонесько-понтійський договір¹). Гарантом мирного врегулювання виступила могутня Римська республіка, що після перемог над македонцями при Кіноскефалах (197 р. до н. е.) та сирійцями-селевкідами при Магnezії (190 р. до н. е.) перетворилася на беззаперечний авторитет у Східному Середземномор'ї.

Існує два пояснення причин укладання херсонесько-понтійської угоди: 1) Рим активно поширював власні дипломатичні мережі на північ Понту, щоб чужими руками знешкодити варварську загрозу північно-східним кордонам ойкумени; 2) понтійський

¹ У договорі Херсонесу з Фарнаком йшлося, що цар поклявся «Зевсом, Геєю, Геліосом, усіма богами і богинями олімпійськими: я назавжди буду другом херсонеситам і, якщо сусідні варвари виступлять походом на Херсонес або підвладну херсонеситам землю або будуть чинити несправедливості херсонеситам, і ті покличуть мене, буду допомагати їм, наскільки дозволить мені час, і ніяким чином не буду замишляти зла проти херсонеситів, і не підду походом на Херсонес, і не підніму зброї проти херсонеситів, і не здійсно проти херсонеситів нічого такого, що могло б зашкодити народу херсонеситів, але буду сприяти мірою можливості збереженню його демократії, доки вони залишатимуться вірними дружбі зі мною, і, принісши таку ж клятву, будуть дотримуватися дружби з римлянами і не будуть чинити проти них нічого. Якщо я дотримуватимуся клятви, нехай буде благо, якщо ж порушу — все навпаки» (IOSPE, I 2, 402).

володар готував ґрунт для загально-чорноморської держави, торив шлях, яким пройде вже його онук — знаменитий Мітридат VI Євпатор.

Перша позиція представлена В. І. Кузіциним. Він наголошував, що римляни мали реальні інтереси у Північному Причорномор'ї вже в першій половині II ст. до н. е. Рим прагнув створити на півночі Понту опорний пункт — союзну державу. Існування такого союзника дозволило б не тільки відстежувати пересування варварських племен, але й утворило б північний фланг для контролю над усіма східними просторами елліністичного Середземномор'я, охопленими римськими інтересами. Потреба в появі такого союзника обумовлювалася не лише зовнішньополітичними, але й економічними причинами: контролюючи Південне Причорномор'я і внутрішні райони Малої Азії, Рим був зацікавлений у «замкненні» з півночі понтійського регіону, щоб відстежувати і політичні контакти, і торговельні потоки в регіоні, єдність якого була реальністю ось уже кілька століть. Інакше кажучи, надійно контролювати ситуацію в Малій Азії, Егеїді і в Леванті без спирання на північний берег Чорного моря в Херсонесі — ключовому (виходячи з особливостей понтійського судноплавства) пункті — було неможливо. Отже, за В. І. Кузіциним, після явної поразки Фарнак I — цар країни, виснаженої п'ятирічною війною, взяв на себе союзницькі зобов'язання захищати Херсонес не з власної ініціативи, а відповідно до бажання римлян, які розгорнули в регіоні складну дипломатичну гру.

Натомість, С. Ю. Саприкін, К. М. Колобова, Є. А. Молев виходять із того, що в першій половині II ст. до н. е. могутність Риму ще не настільки зроста, щоб його політики і дипломати могли цікавитися долею віддаленого Херсонесу. На їхню думку, справжнім ініціатором угоди був Фарнак I, за пропозицією якого, як за рятівну соломинку, схопилися херсонеські магістрати. Його інтерес був різностороннім. Наприклад, після скасування окремою статтею угоди 179 р. до н. е. договорів Понту з галатами, якими поповнювалися бойові частини понтійської найманої армії, Фарнак переорієнтувався на грецькі наймані контингенти. Їх постачанню мали сприяти дружні відносини Понту з Кізіком, Месембрією, Одесом, Гераклеєю і Херсонесом. Дружній нейтралітет

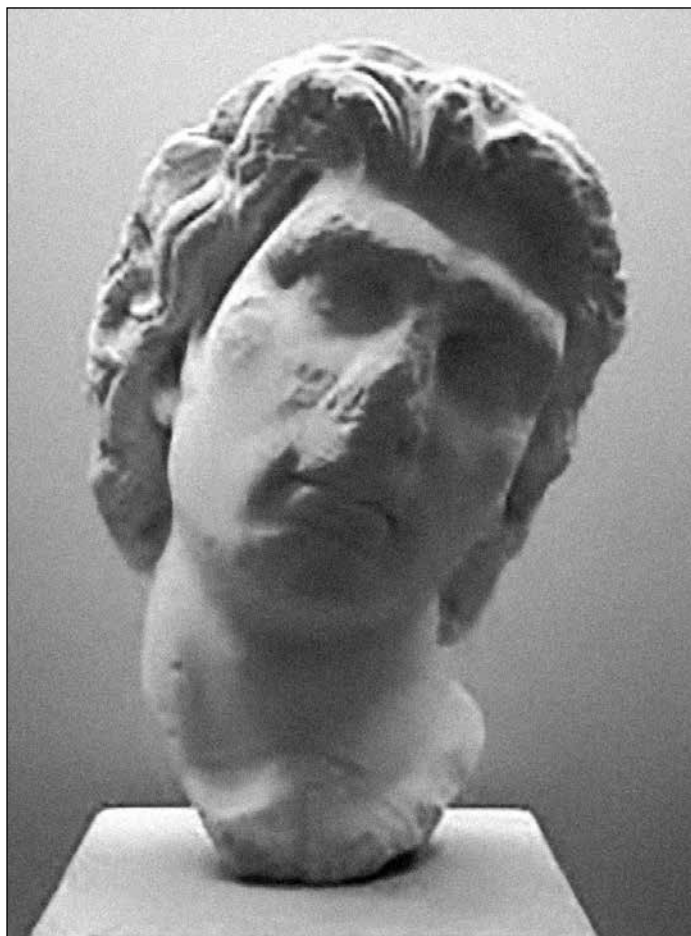
Мал. 137

Мітридат VI: 1 — юного
царя часто зображували
в левовому шоломі, імітуючи
Александра Великого, або —
власне в левовій шкурі, що
було явною паралеллю
з божественним Гераклом;
2 — античний скульптурний
портрет, мармур, Одеський
археологічний музей НАН
України ►

1

Гераклеї — суперниці ворожій Понту Віфінії та метрополії Херсонеса — був украй необхідний Фарнаку в останній війні та післявоєнному врегулюванні: з мовчазної згоди сторін Понт привласнив захоплену південнопонтійську Синопу, яку швидко зробив своєю новою столицею. Традиційно теплі стосунки понтійських царів, починаючи з Мітридата II, із Гераклеєю та союз Фарнака I з її північнопонтійською колонією Херсонесом могли бути зорієнтованими саме на створення Загальнопонтійської держави, на перетворення Чорного моря (Понту Евксинського) на внутрішнє море царства Понту. Згідно з Діодором Сицилійським (*Diod. XX, 24–25*), за століття перед цим таким шляхом намагався пройти Євмел Боспорський (310/9–304/3 рр. до н. е.), який зміцнив свій міжнародний авторитет вдалою боротьбою з понтійськими піратами — геніохами, таврами й ахейцями.

2

Діодор писав, що Євмел задумав «підкорити всі племена, що оточують Понт, і швидко втілив би свій задум, якщо б раптова смерть не перервала його життя» (Diod. XX, 25).

Десь через півстоліття дипломатична гра між Херсонесом і Понтом відновилася: останньою чвертю II ст. до н. е. датується почесний декрет херсонеситів на честь сина Кефали, амісійця¹ — посла понтійського царя Мітридата Євпатора (IOSPE, I ², 349). Гордяни були настільки задоволені результатами переговорів, що понтійський дипломат та його нащадки були відзначені почесною нагородою — проксенією, громадянством, недоторканістю, правом вільного

¹ Як бачимо, у декреті збереглися тільки патронімік і етнонім посланця, його ім'я невідоме.

проходження порту й іншими привілеями. Все це передувало так званим Діофантовим війнам, котрі повністю ліквідували скіфську загрозу та відкрили нову добу як у зовнішньополітичному положенні Херсонесу, так і в історії всього причорноморського регіону.

З херсонеського декрету на честь понтійського полководця Діофанта, сина Асклепідора, синопейця (IOSPE, I², 352), дізнаємося про попередні посольства херсонеситів до Мітрідата VI¹. У результаті двосторонніх дипломатичних зусиль не пізніше 113 р. до н. е. між херсонеською громадою і понтійським царем укладено військово-політичний союз (симмахію). У ході Діофантових війн упродовж 112–107 рр. до н. е. союзні війська зламали опір не лише кримських скіфів, але й скорили всіх своїх супротивників у Криму та на Боспорі, останній законний володар якого, Перісад V (125–109 до н. е.), відмовився від влади на користь ще дуже молодого царя Мітрідата (мал. 137).

Повідомлення Страбона та декрет на честь Діофанта дозволяють досить детально відновити згадані події. Військові дії розпочалися за ініціативою понтійського стратега з «переправи на той бік»². Початок військової кампанії проти скіфів з десантної операції могло свідчити про перебування на теренах

¹ У Діофантовому декреті йдеться: «Крім того, він [Діофант], сприяючи посольствам, що відряджалися народом, в усьому корисному херсонеситам, є прихильний і ревний...» (IOSPE, I 2, 352, 44–46).

² Куди саме висадилися бійці Діофанта, зараз викликає суперечки. Найпоширенішою є думка, що в декреті йдеться про переправу на північне узбережжя сучасної Севастопольської бухти (антична гавань Ктенунт). Проте, не менш авторитетною є позиція П. Бурачкова та Д. С. Раєвського, які співвідносять переправу Діофанта з переправою через Каламітську затоку, у Північно-Західний Крим. Це означало переправу «з однієї частини держави в іншу» й не потребувало додаткової конкретизації. Протиріччя із загальноприйнятою точкою зору на територію розселення таврів, яких після переправи і перемоги підкорив Діофант «у тому місці», розв'язується за допомогою аналізу письмових джерел і даних археології. В результаті стверджується, що таврська територія не обмежувалася Гірським і Південнобережним Кримом, а включала всю або майже всю степову частину півострова.

Гераклейського півострова чималих ворожих контингентів, а той навіть про скіфську блокаду Херсонеса з суходолу. Такий маневр Діофанта не став несподіванкою для скіфів, які, вірогідно, мали надійно налагоджену розвідку. Херсонеський декрет повідомляє: «Палак, цар скіфів, раптово напав з величезним полчищем»¹ — Діофант поневолі змушений був прийняти нав'язану битву. Проте, попри несподіваний напад, чудово вишколені понтійські солдати і добре вмотивовані херсонеські ополченці примусили скіфів, які «раніше вважалися непереможними», до втечі, що дозволило «царю Мітридату Євпатору першим поставити над ними трофей» (IOSPE, I ², 352, 5–9). Після перемоги, підкоривши місцевих таврів та заснувавши у тій місцевості місто, Діофант відправився на Боспор. Страбон твердить, що місто, засноване Діофантом, звалося Євпаторій (Strabo. VII, 4, 7). Нова фортеця стала надійним опорним пунктом понтійців не лише у боротьбі зі скіфами, але й у підтриманні контролю за значною частиною західно-кримського узбережжя². На Боспорі, згідно з декретом, він «за

¹ Утім, «несподівана» атака вояків Палака може виявитися літературною фігурою белетризованої мови офіційного херсонеського декрету, що характеризує підступність варварів, як одну з етнічно-психологічних рис їхньої вдачі. В подальшому тексті декрету ще неодноразово підкреслюватиметься «підступність» скіфів.

² Локалізація Євпаторія (Еупаторіа πόλις) досить спірна. Частина дослідників співвідносять розташування нового центру з Південнобережжям. Одні фахівці пропонують шукати його поблизу сучасного Севастополя, а то й на його місці, інші — навколо сучасної Балаклави. Міркування про переправу Діофанта через Каламітську затоку переносять район пошуку міста Євпаторія, заснованого Діофантом, з Південно-Західного в Північно-Західний Крим. Тому ще одна група дослідників пов'язує місто з городищем Кара-Тобе поблизу сучасних Сак, на південному кінці пересипу озера Сасик. Сучасний фахівець з історичної географії античного Причорномор'я В. Г. Зубарев пов'язує місто з Чайкінським городищем, розташованим серед цілого ланцюжка поселень на березі моря від Євпаторійського мису до Тарханкуту. Площа городища біля санаторія «Чайка» більше 5000 м², виникло воно в II ст. до н. е. на місці грецьких садиб, займало вигідне стратегічне положення й існувало, принаймні, до середини I ст. до н. е. Можливо, саме заснування цього городища в кінцевому

короткий час здійснив багато важливих подвигів». Свідчення Страбона доповнюють стислість декрету: дипломатичні зусилля Діофанта не просто відвернули боспоритів від союзу зі скіфами, але й призвели до добровільної відмови останнього Спартокіда від батьківського престолу на користь юного Мітридата Євпатора.

Повернувшись до Херсонеса, Діофант на чолі військ, знову підсилених ополченням відбірних громадян, рушив углиб Кримської Скіфії. Його основний удар було спрямовано проти важливих у стратегічному відношенні фортець Хавеї¹ і Неаполя². Грецькі війська спочатку рухалися вздовж морського узбережжя, і першою фортецею, що постала на їхньому шляху, був Палакій³. Після поразки польової армії скіфські ватажки обрали пасивну тактику оборони власних твердинь, проте, з огляду на протистояння досвідченим в облоговій справі елліністичним військом Діофанта, тактика виявилася геть хибною.

підсумку призвело до запустіння Керкінітиди й пояснює відсутність на ній будь-яких слідів відновлення після походу Діофанта.

¹ Хавеї (Χαβαῖοι, у Страбона Χαβ, Χάβον) — городище Альма-Кермен; розташоване в середній течії річки Альма на трикутному мисі. З напільного боку було захищено стіною. Площа городища ледь більша 1 га (мал. 138).

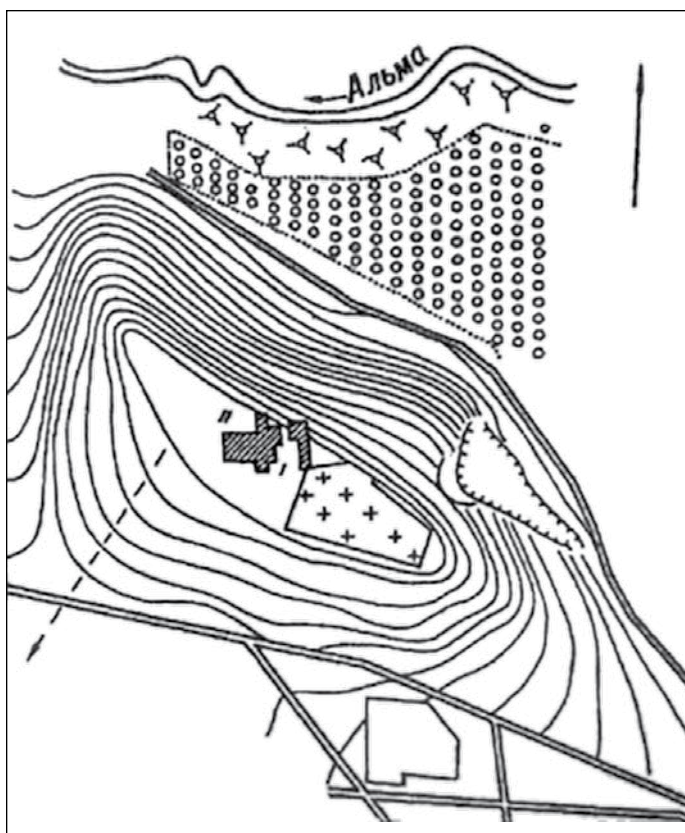
² Неаполь (Νεάπολις) — городище Керменчик; розташоване на південно-східній околиці сучасного Сімферополя, на північно-східному краю Петровської балки, між вулицями Археологічною і Батаєва. Площа городища 20 га. Воно було укріплене кам'яною стіною з баштами, бастіонами, фланкуювальними виступами, протейхізмами. Всередині знаходився акрополь (мал. 134, 135). Столичний статус городища підтверджується характером його пам'яток: царська усипальниця-мавзолей, написи, що містять імена скіфських царів, багатий декор громадських будівель.

³ Палакій (Παλάκιον) — городище Усть-Альмінське; розташоване поблизу с. Піщане Бахчисарайського району, в гирлі р. Альми, на крутому лівому березі, піднятому над рівнем моря на 30 м. Нині городище має форму рівнобедреного трикутника, повернутого вершиною до моря. У давнину територія городища була значно більшою. Із заходу і південного заходу до нього примикає велике поселення, приблизно в чотири рази більше його за площею (мал. 139).

Скіфи були змушені здати царські фортеці і «вийшло те, що майже всі зробилися підвладними царю Мітрідату Євпатору, за що вдячний народ вшанував його [Діофанта] достойними почестями, як звільнений уже від владарювання варварів» (IOSPE, I², 352, 12–15).

Після вдалого, здавалося б, завершення визвольної місії Діофанта невгамовні скіфи знову «виявили вроджене їм віроломство і відкололися від царя, змінивши стан справ», — так із усією експресією говориться в декреті про несподіване відродження варварської небезпеки. До Херсонесу знову було відряджено Діофанта, який, хоча «час і схилився до зими, зі своїми вояками та найсильнішими з громадян вирушив до самих фортець скіфів». Утім, удруге швидко вдарити в саме серце Кримської Скіфії не вдалося: через негоду армія мусила прямувати на північно-західне узбережжя, де було звільнено Керкінітиду, так звані Стіни (Τείχη) та обложена Прекрасна Гавань (Καλὸς Λίμεν). У цей вирішальний момент Палак зібрав усі свої резерви і привернув на свій бік сарматське плем'я роксоланів (Ῥευξιναλῶν ἔθνος, «народ ревксіналів»), яке виставило 50-тисячне військо на чолі з царем Тасієм, тоді як Діофант мав лише 6000 добре озброєних і вишколених бійців (Strabo. VII, III, 17). У цій критичній ситуації не обійшлося, на думку укладачів декрету, без божественного втручання: Діва сприяла перемозі (IOSPE, I², 352, 23–25). Завдяки зробленій Діофантом розумній диспозиції вдалося здобути гучну і славну перемогу, ворога було вщент розбито: з піхоти майже ніхто не врятувався та й вершників утекло небагато. Не гаючи часу понтійський стратег на самому початку весни атакував Хавеї і Неаполь, завдавши скіфам жахливої поразки. Скіфська держава в Криму перестала існувати, а на її теренах було розміщено понтійські гарнізони, виведені звідти тільки на вимогу римського Сенату напередодні першої Мітрідатової війни (89–85 рр. до н. е.).

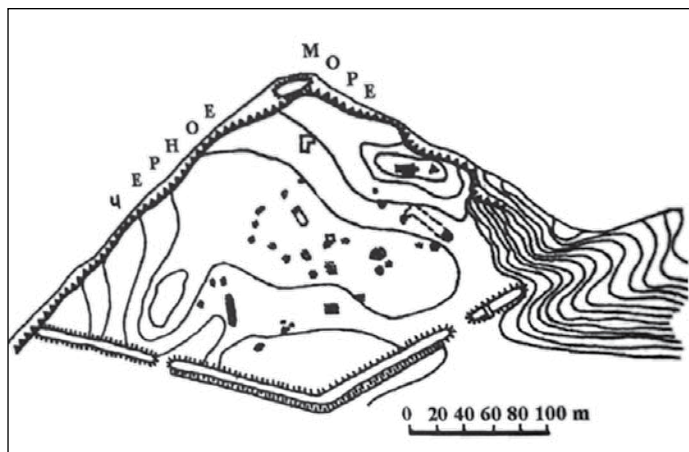
Кримські справи не могли бути остаточно вирішеними для Мітрідата Євпатора доти, доки відкритим залишалося питання з Боспором. Вірогідно, мало йтися про юридичне оформлення передачі влади, що означало кінець царської династії, яка правила більше 300 років. Далеко не всі бажали такого виходу. Відтоді розпочинається драматична і водночас

Мал. 138
**План городища Альма-
 Кермен і околиць**
 (за Т. Н. Висоцькою)
 (рис. 59, Херсонес,
 2004, с. 125)

пригодницька епопея, у вирі якої опинилися не лише її безпосередні учасники — боспорити, херсонесити, скіфи, понтійці, але й сучасні історики. Згідно з декретом, сталося так: скіфи на чолі із Савмаком здійснили переворот і вбили боспорського царя Перісада, який його вигодував (виховав). Проти понтійського стратега і дипломата Діофанта було підготовлено змову, проте йому вдалося уникнути небезпеки і втекти на надісланому херсонеситами швидкісному кораблі. Повстанці проголосили Савмака царем і викарбували монету із солярною символікою держави Сонця — зображенням бога Геліуса (мал. 140).

Діофант, умовивши допомоги херсонеських громадян та отримавши максимальне сприяння від Мітридата VI, вирушив із Херсонесу на чолі сухопутних і військово-морських сил та на початку весни з'явився у Східному Криму. Невдовзі було захоплено Феодосію і Пантікапей, винуватців повстання покарані, його керівника Савмака, що завинив у вбивстві

Мал. 139
План Усть-
Альмінського городища
(за Т. Н. Висоцькою)
(рис. 61, Херсонес,
2004, с. 128)

Перісада, відправлено до царства Мітрідата, владу останнього відновлено (чи встановлено, якщо міркувати, що акт добровільної передачі влади Мітрідату Перісадом — літературна фікція). Боспорські події тривали впродовж 108–107 рр. до н. е.

У 1930-х роках видатний радянський антикознавець С. А. Жебелєв використав указівку декрету на якийсь залежний статус Савмака щодо Перісада («вигодованець», «вихованець») як підставу для визнання керівника скіфських повстанців домашнім рабом боспорського царя, а всього очолюваного ним руху — першим в античному світі вищим проявом класової боротьби — повстанням рабів. Гадаю, що згодом для багатьох наших співвітчизників, які вивчали всі ці події за шкільними підручниками, подібна інтерпретація сприймалася як символічна, оскільки цей «акт боротьби за права рабів» відбувся не деінде, а на теренах першої в світі соціалістичної держави, де нібито було знищено класову вищість та експлуатацію людини людиною. Утім, спірність трактування соціального становища Савмака як рабського була завжди очевидною для фахівців. Приміром, ще в російському дореволюційному перекладі декрету фраза «*ταῦν περὶ Σαύμακον Σκυθαῖν νεωτεριζάντων καὶ τὸν μὲν ἐκθρέψαντα αὐτὸν βασιλέα Βοσπόρου Παιρισιάδου ἀνελότων*» означала «когда же скифы с Савмаком во главе подняли восстание и убили воспитавшего его [т. е. Савмака] Воспорского царя Перисада...» (IOSPE, I², 352, 34–36). Тим більше, що в тексті йдеться не про повсталих рабів, а про «скіфів Савмака», які вчинили переворот або підняли

Мал. 140
Монета Савмака із
зображенням голови бога
Сонця Геліоса, прорисовка

повстання¹. Найвність скіфського (в широкому сенсі — варварського) елементу серед повсталих говорить про переважно військові і зовнішньополітичні (чи «геополітичні») причини й цілі перевороту. Це спеціально підкреслюється укладачами херсонеського декрету. Проте з інших джерел видно, що соціальний характер справді був не чужий цьому рухові.

Щодо етносоціального складу «савмаківців», то фахівці припускають його вкрай строкатий характер: бійці повстанських загонів походили як із міського, так і з сільського населення всього Східного Криму, хоча в декреті про прибічників Савмака було прямо сказано як про «скіфів»².

¹ У декреті використано дієслово *νεωτερίζω* — робити нововведення, замислювати щось нове, зміну правління (у державі), здійснювати переворот, повстання; похідним від нього є іменник *νεωτερισμός* — нововведення, переміна, переворот (у державі), революція (Вейсман, 1899, с. 844).

² У перекладі відповідного фрагмента декрету, розміщеному у Вікіпедії, йдеться, що Перісад «вигодував» не власне Савмака, а скіфів: «скіфи з Савмаком на чолі підняли повстання і вбили боспорського царя Перісада, що вигодував їх (тобто скіфів)».

На сьогодні більшість фахівців вважає, що Савмак був вихованцем Перісада («трептос» від *τρέψω* — *годувати, жити; утримувати; виховувати, освічувати; пестити*, в переносному сенсі *жити*), за походженням належачи до вищої скіфської аристократії, можливо, до тавро-скіфської царської династії Скілура. Висловлюються навіть припущення, що керівник повстанців міг бути чоловіком однієї з доньок Перісада. Можливо, саме тому він і виступив проти хитромудрого Діофанта, який становив щонайбільшу загрозу, оскільки спромігся умовити старіючого Перісада добровільно віддати владу над усім царством і його підданими, за що Савмак і вбив того власноруч¹.

Якби там не було зі встановленням контролю царя Мітридата VI над усім Кримським півостровом фактично утворюється Загальнопонтійська держава, в якій Чорне море стає її внутрішнім басейном.

¹ Можна навести декілька сучасних інтерпретацій виступу Савмака. Є. А. Молев трактує заколот Савмака як спробу «... збереження попереднього соціального стану учасників заклоту в межах нової держави (Понту), до складу якої їх було інкорпоровано». Окремої уваги заслуговує факт широкої підтримки Савмака у Боспорі, його певні права на наслідування влади, й висилка його до Понту, можливо, як заручника. Ю. Г. Виноградов припускає, що Савмак — представник боспорської верхівки, знатний скіф, «...не виключено навіть — брат скіфської царівни Сенамотіс. Його поява при дворі останнього Спартокіда не обов'язково була пов'язана з усиновленням чи вихованням його Перісадом... він міг узяти шлюб із однією з дочок Перісада чи з будь-якою із представниць боспорської верхівки... Не виключено, що внаслідок невідомих нам причин йому було заповідано боспорський трон...». А. К. Гаврилов висловлює думку, що на Боспорі не було повстання, а скіфи, очолювані Савмаком, захопили Боспор з території Скіфії. Не менш суперечливо виглядає версія, згідно з якою дієслово *ἔθρεψα, ἐθρέφθην* — *τρέψω* слід відносити не до Савмака, а до Діофанта, або навіть до самого Мітридата. Саме через те, що той або другий у дитинстві нібито виховувалися при боспорському дворі, Перісад, який не мав спадкоємців чоловічої статі, безболісно передав владу над Боспором комусь з цих двох понтійців.

8. СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ВІЙНИ

8.1. Бюджет і право війни

Ми вже неодноразово торкалися у книжці цієї теми. Нині ж спробуємо звести те, що було сказано, до єдиного знаменника. Як відомо, прямий податок на прибуток не застосовувався в більшості еллінських держав, оскільки обкладання прямим податком вважалося виявом підлеглості, залежності. У громадах існувало чимало опосередкованих способів отримати кошти і з бідних, і з багатих: ідеться про непрямі та приховані різновиди податків з іноземців, апатридів і громадян. Бюджету в нашому розумінні цього слова, який акумулював би всі доходи і систематизував витрати держави, зрозуміло, у давньогрецьких громадах не було. Кошти збирали за відповідними напрямками і галузями, і в межах цих напрямків і галузей витрачали. Приміром, агораноми збирали торговельне мито і дрібні штрафи за порушення правил торгівлі чи дисципліни на агорі під час народних зборів; вони ж витрачали більшу частину цих коштів на потреби, пов'язані зі своєю професійною діяльністю (наприклад, зручне облаштування місць торгівлі), щорічно надаючи звіт народним зборам.

Головною прибутковою статтею були митні збори на ввезення і вивезення товарів, портове мито, торговельні мита, прибутки від здавання в оренду громадської землі або інших громадських ресурсів (садів, виноградників, рабів, певних різновидів податків, плата за дозвіл на рибну ловлю), плата за проведення жертвоприношень, штрафи, а подекуди й військова

здобич. Регулярні витрати (наприклад, на утримання громадських будівель, на релігійні заходи, на гімнасій, на театр, святкування й атлетичні змагання) часто покладалися на найзаможніших громадян у формі літургій: фінансове забезпечення певного загальносуспільного завдання доручалося багатому громадянину. Громадські витрати були складними і різноманітними, і хоча небагато пунктів у річному бюджеті можна вважати виключно військовими (фортифікація, флот, можливо, забезпечення бойовими конями), — ці позиції поглинали значну частину державних коштів.

Військовий бюджет міст-держав якісно відрізнявся від бюджетної ситуації в Боспорській монархії. Боспорські архонти і царі за рахунок прямих податей і царської скарбниці¹ могли фінансувати військові походи, утримання постійних гарнізонів у фортецях складної оборонної системи царства, підтримання досить потужного для понтійського басейну військового флоту, розведення елітних порід бойових коней, імовірно, також організацію царських керамічних, залізобитних та збройових майстерень.

Суттєві суми витрачалися полісами на жалування воїнам за їх службу під час походів і у фортецях, за

¹ Організацію фіскально-фінансової справи Боспорської держави можна приблизно реконструювати на підставі низки нумізматичних та епіграфічних джерел (Колесников, 2012, с. 120–148). Щодо структур власне царського скарбу варто згадати царську казну (βασιλικὸν ταμιεῖον), відому з написів часів Спартокідів, — загальнодержавну скарбницю, якою відала царська адміністрація, а не магістрати міст, відповідальні за кошти храмових чи міських скарбниць. Із добою Тіберія Юлія Савромата I (93/4–123/4 рр. н. е.) пов'язана згадка хранителів палацової скарбниці (περὶ αὐτῆν γαζοφύλαξ) — чиновників, відповідальних за надходження грошей у монаршу скарбницю для утримання царського двору та війська. Звання γαζοφύλαξ (газофілакс) могло з'явитися на Боспорі за Мітридата Євпатора, який, за свідченням Страбона (XII, 3, 28), в одній тільки Малій Вірменії збудував 75 γαζοφυλάκια — укріплених замків для зберігання своїх скарбів, арсеналів зброї та військового спорядження. Термін γαζοφυλάκιον значить не просто «скарбниця», а, судячи з мілетського напису III ст. до н. е., — то κατὰ στρατεῖαν γαζοφυλάκιον — «військова казна».

виконання караульних обов'язків, проведення таємної розвідки, диверсій на ворожій території тощо. До таких солдат належали і громадяни, і найманці, хоча останніх частіше використовували царі, ніж громади. Прямих свідчень про розміри жалування військ у державах Північного Причорномор'я не збереглося, проте можна використати дані з інших регіонів еллінського світу, оскільки порядок цифр загалом залишався незмінним. Відомо, що кожний з 20 солдат, які служили в гарнізоні міста Теоса, розташованому в цитаделі Кірбісса (SEG, XXVI, 1306), отримував більш-менш стандартну платню — одну драхму¹ на день. Платня командира складала чотири драхми, а щорічні витрати Теосу на особовий склад однієї цієї фортеці вираховувався сумою в 8760 драхм. Більше 35 тис. драхм було зібрано афінянами в 243 р. до н. е. на оплату військ, що захищали транспортування сільськогосподарської продукції в місто. Якщо оцінювати жалування і постачання одного солдата у дві драхми щодня, то цієї суми вистачило б для оплати 200 бійців протягом трьох місяців. Під час походів міста також брали на себе обов'язок забезпечувати солдат продовольством.

Зазвичай громадяни самі мали придбати зброю і спорядження, хоча у поодиноких надзвичайних ситуаціях громади брали цей обов'язок на себе. Це стувалося насамперед тих подій, коли у військо доводилося залучати представників малозабезпечених прошарків населення. Так, можна бути впевненим, що під час облоги Ольвії Зопіріоном звільнені раби та наділені громадянством іноземці в разі включення до народного ополчення хоча б частково забезпечувалися зброєю за державний кошт.

Будівництво і ремонт оборонних споруд було найважчим тягарем для державних фінансів. Відомо, що для розширення міських стін мешканці Колофона збрали за рахунок приватних пожертв більше 200 тис. драхм. Підраховано, що будівництво лише однієї башти коштувало більше 20 тис. драхм. У деяких містах (наприклад, в Афінах, Мілеті) кошти на побудову стін передавалися відповідальним комісіям. У Мілеті ці гроші іноді використовувалися не

¹ Драхма (δραχμή) — срібна монета у Стародавній Греції; одиниця виміру маси від 4 до 7 г (залежно від поліса).

за прямим призначенням, із чого можна припускати, що збиралися вони не на конкретний проект, а як резерв про всяк випадок (Ханиотис, 2013, с. 186–187). Фортифікаційні споруди вимагали вкладання коштів і після завершення будівництва для підтримання їх у належному стані, ремонт через старіння, напади ворогів або мародерство з боку власного ж населення (розтаскування матеріалів на приватне будівництво у мирний час). У разі відсутності спеціальних фондів або через їх спустошення міські урядовці для полагодження старих стін змушені були звертатися по займи до приватних осіб — громадян чи іноземців, розраховувати на літургії, покладатися на щедрість евергетів — власних громадян або дружньо налаштованих іноземців, союзників і царів. Описані вище проблеми з ольвійською фортифікацією в III ст. до н. е. та їх подолання завдяки залученню внутрішніх займів та безоплатній особистій участі одного з найбагатших громадян міста Протогена, за великим рахунком, свідчили не тільки про плачевний стан міських фінансів, а також про типову невпорядкованість полісних бюджетів елліністичної доби.

Не набагато менш витратною статтею було будівництво й утримання військово-морських сил. Витрати, пов'язані з будівництвом та утриманням військового корабля, були великими і різноманітними — починаючи від заліза і свинцю для металевих частин, ліса і парусини для корпусів, щогл і вітрил, закінчуючи канатами, варом і смолою. В одному з джерел (близько 200 р. до н. е.) повідомляється, що вартість підтримання трієри в бойовій готовності складала 330 драхм на день, що відповідало річному жалуванню найманого солдата, але, на жаль, нам не відомо — це середня сума чи максимально завищена. Головною проблемою фінансування флоту є постійне витрачання ресурсів, необхідних для утримання екіпажів і кораблів.

Чи не найбільш збитковими з усіх парамілітарних витрат були закупівлі продовольства в запас. Нестача продовольства, особливо хліба, була звичайною справою і в мирний час, але на війні це могло стати справжньою трагедією. Втрата продовольчих запасів могла компенсуватися імпортом хліба, вина й оливкової олії. Філон Візантійський детально обговорює збереження харчових запасів через постійну загрозу облоги, рекомендуючи заздалегідь придбавати

дешевий хліб (2, 3); така саме рекомендація дається царем Антигоном Однооким Теосу і Лебедосу¹ (Syll³, 344, 94–101). Коли в офіційних текстах йшлося, що цар або громадянин підносив у дар хліб або ж хтось із магістратів вихвалявся організацією доставки хліба за розумними цінами, можна зробити висновок: місто стикалося з дефіцитом хліба взагалі або *дешевого* хліба зокрема. Заходи, вживані містами для збирання коштів на завчасну закупівлю хліба або для успішної протидії зростанню цін також указують, що нестача хліба була однією з найсерйозніших проблем, із якою давні греки стикалися ледь не регулярно.

Створення широкої мережі хлібної торгівлі² пов'язано зі спробами громад забезпечити

¹ Антигон I Монофталм (Одноокий) (близько 380–301 рр. до н. е.), будучи македонським намісником Фрігії, Лікії та Памфілії, здійснив спробу разом із сином Деметрієм Поліоркетом заснувати власну державу в Малій Азії, прийнявши царський титул в 306 р. до н. е.

Тут йдеться про його лист щодо синоїкізму (об'єднання) Лебедоса і Теоса, в якому викладалися основи статусу нового поліса. Цей лист, безпрецедентний за багатоманітністю змісту, фахівцями вважається без перебільшення безцінним джерелом (Див.: Welles C. B. *Royal Correspondence in the Hellenistic Period*. — New Haven, 1934. — P. 15 & next).

² Вільна зовнішня торгівля хлібом була далеко не єдиною формою розв'язання проблеми хлібопостачання грецьких полісів. Дари, військова здобич, данина, система обкладання і збуту хліба на підвладних елліністичним царствам теренах — усе це свідчить про значний вплив політичного фактора на розподіл зернових багатств. Це означає, що продукти землеробства далеко не завжди набували форми товару, що продавався й купувався на ринку. Їх багатство чи нестача прямо не визначалися кількістю зерна-товару, інакше кажучи, пропозицією в торгівлі. Хлібопостачання не залежало від співвідношення попиту і пропозиції, тому перманентний хлібний дефіцит необов'язково пов'язувався із нестачею хліба чи з нібито низькою технікою землеробства (приклад технологічно розвинутого й одночасно централізованого «командно-адміністративного» сільськогосподарського виробництва в Птолемеївському Єгипті III ст. до н. е. видається вельми показовим). У міжнародних зносинах, де з такою силою виявляли себе методи позаекономічного примусу, не могло залишатися місця торгівній конкуренції двох і більше держав (наприклад, найпотужніших

надійне постачання населення необхідними продуктами харчування за низькими цінами в період, коли ізоляція (архаїчний ідеал автаркії — самодостатності) була неможлива (або небажана). До речі, піратство, що являло постійну загрозу для торгових суден у Понті і Східному Середземномор'ї, стало в той самий час одним із найважливіших елементів торгівлі в системі хлібопостачання.

До більш-менш регулярних витрат (жалування і продовольство для солдат, кошти на флот і міські мури) слід віднести залучення на час війни державних лікарів для лікування поранених, поховання полеглих за громадський коштів¹, викуп військовополонених або жертв піратів, ушанування живих і загиблих героїв². Ці витрати були суттєвими, і їх нерідко брали на себе добровільні благодійники — евергети.

Перелік витрат, що відносилися до ведення війни та підривали полісні бюджети, включає надзвичайні витрати — сплату контрибуцій, прямої або ж прихованої данини та більш-менш регулярних дарунків варварським ватажкам і царям. Фахівці твердять, що, на відміну від більшості балканських і малоазійських міст, для полісів, які перебували на периферії «цивілізованого світу», важко провести межу між регулярними й екстраординарними витратами воєнного характеру. Перш за все це стосується міст узбережжя Понту Евксинського, змушених практично постійно

в елліністичному Середземномор'ї виробників хліба — Сицилії, Боспору і Єгипту). Йдеться про конкуренцію, яка проходила б у формах, подібних до сучасних, коли одна з країн хилиться до занепаду в результаті поразки на міжнародному ринку.

¹ Приміром, видатний ольвійський громадянин (його ім'я не збереглося), який захистив священний острів Ахіллеса (о. Левка) та надав багато інших послуг народу, за життя був ушанований цінним подарунком, а після смерті був похований за громадський коштів, а згодом відзначений установленням статуї, «щоб і діяння його залишилися в пам'яті, і місто зробило б очевидним для еллінів, що воно і про острів має велике піклування згідно заповітам батьків, і тим, хто служить йому, і живим, і померлим гідною вдячністю відплачує» (IOSPE, I 2, 352).

² В декретах обов'язково вказується, коли відзначення проводяться за державний рахунок. Наприклад, «необхідні для цього витрати виділити скарбникам священних коштів» (IOSPE, I 2, 352).

виплачувати чималі грошові суми і підносити коштовні дарунки скіфським, сарматським, германським, гунським (Ольвія, Херсонес, Боспор), фракійським (міста західного берега), галатським (Ольвія (?), поліси фракійського узбережжя, Візантій, Гераклея Понтійська), гетським (Ольвія (?)) правителям за наданий ними захист (реальний або частіше номінальний) від зовнішньої небезпеки. Деякі дослідники порівнюють цю систему так званого трибутивного протекторату з сучасним рекетом. Урочисті декрети північнопричорноморських міст на честь видатних громадян рясніють згадками про організацію дипломатичних місій до варварських царьків та кризовий стан міських фінансів, нездатних без приватного благодійництва набирати коштів для подарунків лідерам варварського світу. Ось лише декілька найпоказовіших цитат із декрету на честь Протогена (IOSPE, I², 32):

«коли цар Сайтафарн¹ прибув у Канкіт² і вимагав дарів у зв'язку з проїздом³, а громадський скарб був порожнім, він (Протоген) на прохання народу дав 400 золотих»;

¹ Саї на чолі зі своїм ватажком Сайтафарном були не царськими скіфами, як вважалося раніше, а племенем царських сарматів, що встановило в другій половині III ст. до н. е. над Ольвією трибутивний протекторат.

² Місцезнаходження точно не відомо — десь у Середньому Подніпров'ї, можливо в гирлі р. Конки при впадінні її у Дніпро.

³ Одна з архаїчних, дуже традиційних форм данини (трибуту), в тому чи іншому вигляді відома багатьом народам з давнини до пізнього середньовіччя. Наприклад, чимось подібним були давньоруське полюддя X–XI ст. та гостинність — повинність русько-литовських ленників XV–XVI ст. утримувати і супроводжувати свого суверена і його почет під час об'їзду володінь. Подібна ж природа властива обов'язку руських князів XIII–XV ст. робити «подарунки», забезпечувати харчем, фуражем для коней, самими конями і візками золотоординських ханів-Чингізидів та їх посланців під час мандрівок Руссю. Утім, значно ближчою паралеллю є встановлений над Ольвією двома століттями раніше скіфський трибутивний протекторат, що виявлявся, зокрема, в тому, що скіфський цар зі своїми людьми підкочовував до стін міста з метою стягнення данини і «годування» війська. Подібні скіфські практики «годування» в ранньокласичній Ольвії нагадують т. зв. «перські частування» у Геродота (Herod. VII, 118).

«коли з'явилася чимало саїв за отриманням дарів, а народ не міг їм дати і попросив Протогена допомогти у його складних обставинах, і він виступив, запропонувавши 400 золотих; і, як обраний член колегії Дев'яти, він запропонував від себе не менш 1500 золотих за рахунок майбутніх доходів¹, з яких були своєчасно задоволені багато скіпетроносців²»;

«коли цар Сайтафарн з'явився по той бік за дарами, й архонти, скликавши народне зібрання, оголосили про прибуття царя і про те, що в скарбниці немає ніяких сум, Протоген, виступивши, дав 900 золотих; коли ж послі Протоген і Аристократ узяли ці гроші і з'явилися до царя, то цар, незадоволений дарами, розгнівався й виступив у похід».

Не менш витратним було післявоєнне відновлення зруйнованих об'єктів сільського господарства та міських споруд. Вище наводилося багато археологічних прикладів руйнувань і відбудов на хорі та у фортецях Ольвії, Херсонесу й Боспору. Якщо ж місто не просто піддавалося нападу, а було захопленим, то руйнування бували ще серйознішими. Деякі міста відбудовувалися заново (Ніконій у 280–270-ті роки до н. е., Ольвія після погрому Бурібісти в середині I ст. до н. е.), але інші зникали назавжди (Керкінітида після скіфської агресії наприкінці II ст. до н. е., Порфмій унаслідок громадянських війн наприкінці I ст.

¹ Тут ми стикаємося з неодноразово згадуваним фактом приватного кредитування державних програм, здійсненого, втім, не приватною особою, а обраним магістратом. Оскільки така добровільна щедрість Протогена ставиться йому в заслугу, подібна практика не набула значного поширення. Поліс постійно не міг розраховувати на безкорисних кредиторів і вимушений був застосовувати або кредити під відсотки, або патетико-патріотичні заклики про допомогу, звернені до багатих громадян.

² Скептухи (σκῆπτουχοι; σκῆπτουχος — від σκῆπτρον палка, жезл, скіпетр — поетичний епітет царя або назва посади при перському царському дворі, щось на кшталт маршалка двірського) — тут, вірогідно, представники вищої знаті саїв, які мали поряд із царем власну частку в дарах, що виплачувалися Ольвією. Паралеллю цій практиці є схема виплат данини в середньовічному Криму: під час сплати данини (упоминків) Кримському ханству московські посланці дотримувалися суворого правила виділяти долю в одну третину першому карач-бею ханства з роду Ширинів.

до н. е., Ілурат у ході готської експансії у 270-их роках н. е., Ольвія і Тіра через гунську навалу після 375 р.).

Для того щоб розв'язати бюджетні завдання, викликані підготовкою до війни та самими військовими діями, еллінські міста не могли покладатися на регулярні податки і літургії. Це особливо очевидно у випадку з укріпленнями і флотом, для яких регулярний приток ресурсів не було забезпечено. Нерідко відомості про внески на військові цілі доходять до нас тоді, коли хтось звільняється від них¹. Наприклад, відновлення боспорським царем Євмелом наприкінці IV ст. до н. е. ателії для столичних громадян, що деkim трактується як скасування військового податку.

Час від часу запроваджувалися надзвичайні податки для громадян (*εἰσ-φορά*), але частіше громадян та іноземців, чоловіків і жінок, запрошували робити добровільні внески і підношення (*ἐπίδοσις*), які забезпечували б кошти для різноманітних заходів — від організації святкувань, закупівлі хліба і постачання маслинової олії в гімнасії до влаштування бенкетів і створення бібліотеки. Але лєвова частка завжди припадала на військові витрати. Іноді мета описується в загальних поняттях як «захист міста» або «порятунок міста», але в здебільшого прямо вказується конкретне призначення: захист сільськогосподарської продукції під час війни, викуп полонених, будівництво чи реконструкція башт і стін, укріплення гавані, гарнізонна служба тощо. Суми варіювалися від кількох драхм, що складало дохід робітника в середньому за десять днів, до виключно високих цифр в одну-сім, а то й 20 тисяч драхм.

Нерідко вирішенням таких бюджетних проблем були внутрішні і зовнішні займи. У декреті на честь Протогена та в інших джерелах міститься інформація щодо перших. Що ж до останніх, то маємо дані по Егеїді. Так, близько 300–250 рр. до н. е. Аргос отримав позику в 100 талантів² (600 тис. драхм) від Родосу на ремонт

¹ Наприклад, SEG, XXVI, 1334: ατελείας... φυλάκες στρατείας — звільнення від військово-оборонних стягнень.

² Талант (τάλαντον від грец. «той, що несе», лат. talentum) — в античні часи найбільша одиниця ваги та лічильно-грошова одиниця Греції, Єгипту, Малої Азії, Персії. Наприклад, малий аттичний талант = 60 мін ≈ 26,2 кг.

укріплень і формування додаткових загонів кінноти. Про це ми дізналися з аргоського декрету на честь родосців, які відмовилися від процентів. Проте, більшість міст відчувало істотні труднощі в пошуку кредиторів для отримання позик, що мали б убезпечити міста від закладання частини, а то й усїєї своєї території. Майже в унісон зі скаргами на поганий фінансовий стан у протогенівському декреті звучать слова з декрету Краннона у Фессалії (близько 179–142 рр. до н. е.): «У міста багато боргів через війну, яку доводиться вести, і ці борги поглиблюються протягом уже багатьох років» (Ханиотис, 2013, с. 192). За допомогою внесків і приватних пожертв місто сподівалося сплатити свої борги; часто єдиним рішенням було звернення за жертвами до багатих громадян і царів — евергетів.

Для еллінських полісів Балкан, Сицилії та Південної Італії, Егеїди та Малої Азії, де щільність розміщення давньогрецького населення була досить високою, однією з вирішальних причин міжполісних війн стало прагнення захопити здобич і землі сусідів. На периферії грецького світу таке прагнення поступалося перед потребами виживання еллінських громад у варварському оточенні. Однак не можна не врахувати таке джерело доходів бюджету як здобич — наслідок військового грабунку та піратства. На півночі Понту грецькі громади були переважно жертвами, проте під час війн і самі не гребували покращувати свій матеріальний стан за рахунок протилежної сторони. Грабїжницькі наскоки місцевих номадів та піратські набїги таврів, ахейців, зігів і генїохів пояснювалися античними авторами як жадїбністю, властивою цим етносам, так і іншими причинами. Наприклад, Страбон твердив, що якби осїлі народи не нехтували своїм обов'язком сплачувати номадам належні їм оренди та мита, то ті, можливо, і припинили б систематичні розбїжницькі напади (Strabo. VII, IV, 6). Слід ураховувати соціально-економічну складову понтїйського піратства, оскїльки для південнобережних таврів та прибережних кавказьких народів здобич була однією з прибуткових складових їхнього господарства, а військова підготовка й звитяга — необхідною умовою посїдання чоловіком чїльного місця в місцевому соціумі. Грецьке населення теж не уникало можливостей пожитися за рахунок піратської здобичі. Страбон, повідомляючи

про піратський промисел кавказьких ахейців, зигів і геніохів, твердив, що «іноді їм допомагають навіть жителі Боспору, надаючи свої корабельні стоянки, ринок для збуту здобичі» (Strabo. XI, II, 12). Слід додати ще два суттєвих фактори. По-перше, в еллінському світі піратство заохочувалося монархами, які або спрямовували піратів проти своїх ворогів, або із задоволенням накладали руки на частину піратської здобичі. Тут варто згадати Деметрія Поліоркета, якого дехто іменував царем піратів, Філіпа V Македонського, що нацьковував піратів проти римлян, окремих боспорських можновладців (Strabo. XI, II, 12), царів та узурпаторів третьої чверті III ст. н. е. (Zosim. I, 31, 1–3), Мітридата VI Євпатора, який з усіх монархів досягнув найбільшого успіху у використанні піратів для власних потреб (App. Mithr., 63; 92). По-друге, в деяких регіонах грецького світу військова підготовка молоді включала в себе регулярні рейди проти тих, хто не був захищений договором про ненапад.

У всіх без виключення урочистих декретах іноземцям (так званих проксеніях) поліси Північного Причорномор'я в перелік почесних нагород обов'язково включали недоторканість особи і майна, тобто свободу від захоплень. Цей привілей у тексті декретів висловлюється формулою *ἀσυλεί καὶ ἀσποινδεί* («без пограбування (конфіскації) і без договору»). Така формула надавала нагородженим іноземцям (проксенам) право вільного входу в гавань і вільного виходу з неї в мирний і воєнний час. Свободу від захоплень, даровану проксенічними декретами, не потрібно було щоразу стверджувати спеціальним договором. Держава в такий спосіб погоджувалась не застосовувати поширеного в тодішній міжнародно-правовій практиці «права захоплення». Останнє виражалось терміном «*σῦλον*» (у множині *τὰ σῦλα*) — грабунок взагалі або (узагальнене поняття в множині) право накладати арешт на корабель і фрахт купця-боржника, а також право під час війни захоплювати ворожі кораблі, каперство, репресалії, арешт на майно (Вейсман, 1899, с. 1174). Безпосереднє захоплення-конфіскація було цілком ординарним засобом привласнення необхідних державі майна і продуктів. Приміром, у корпусі промов Демосфена (Dem. L, 6) та псевдоаристотелівській «Економіці» (Ps.-Arist. Oecon., II, 1346b) повідомляється про

насилницьке розвантаження візантійцями, калхедонцями та кізикійцями афінських кораблів із хлібом під час голоду, а в промовах оратора Лікурґа згадується пограбування родосцями афінських хлібних суден на шляху з Єгипту в Пірей (*Lycurg. In Leocr.*, 18). Згідно з правом захоплення, арешт купців та конфіскація їхнього майна в разі військових або якихось інших форс-мажорних обставин розглядалися як цілком прийнятні й поширені превентивні заходи. Дозвіл проксенам здійснювати вільний вхід-вихід у гавань за стандартною нормою-привілеєм проксенічних актів гарантував торговцям недоторканність особи і власності, максимально знижував торговельні ризики, пов'язані з воєнно-політичною кон'юнктурою. У разі поширення даної норми на нащадків і слуг можна говорити про спадковість торговельно-митних привілеїв та діяльність цілих привілейованих торговельних домів чи купецьких династій. Однією з найважливіших функцій цієї проксенічної формули, на думку М. К. Трофімової, було «забезпечити — в рамках суспільства з сильно розвинутими методами позаекономічного примусу — можливість здійснення зовнішніх торгових зносин».

Захоплення здобичі, як і завоювання, вважалося не розбоем, а результатом військової переваги і божественної допомоги. Приміром, критяни часто обирали імена, котрі мали алюзії зі здобиччю, тобто такі, що включали слово *σύλη* («грабунок»), такі як Силад, Силіх, Сол, Сотосил і Дамасил (*Ханиотис, 2013, с. 212*). Набіги обумовлювалися не тільки ментальністю переваги, заснованої на військовій силі, але також на ідеї про те, що успіх був дарунком богів.

Відсутність достатньої кількості репрезентативних джерел щодо структури та обсягів бюджетів античних держав Північного Причорномор'я робить кількісні дослідження в галузі військових фінансів безглуздими¹. Однак наявні джерела дозволяють

¹ У зв'язку з фінансовими питаннями незайвим буде згадати спробу В. Д. Блаватського вирахувати державний бюджет Боспору періоду Спартоکیدів. Учений, справедливо вважаючи, що основною статтею доходу був прибуток від хлібної торгівлі, під час обрахунків розмірів щорічних надходжень до скарбниці виходить із цифри вивозу в 400 тис. медимнів на рік (*Dem. XX, 31*).

уявити виразну картину різноманітності тих витрат, які мала нести антична держава через війни. Їх висока вартість, з одного боку, та недостатність податкової бази, з іншого, робили еллінські поліси дедалі більш залежними або від місцевих благодійників, які фактично формують спадкову міську олігархію, або від боспорських монархів, васальність щодо яких згодом стає досить обтяжливою, або від римлян, які не пізніше I–II ст. н. е. набувають абсолютної влади у понтійському регіоні.

8.2. Благодійність на війні

Величезне значення в підготовці збройних сил та фінансуванні військових витрат в античних державах Північного Причорномор'я мала приватна благодійність. Діяльність евергетів (εὐ-εργετης — благодійник) була саме тим, що очікувала громада від своєї еліти, вона характеризує відносини між багатим індивідом та його містом. Давньогрецький евергетизм чимось схожий на сучасне українське волонтерство, схожий через внутрішнє відчуття свідомого

Однак визнати її достовірною не можна, адже її джерело — Демосфен — мав на увазі не весь боспорський експорт, а лише розмір вивозу до Афін з пантікапейського порту. Тому цифру прибутків від хлібної торгівлі, яку В. Д. Блаватський приймає за 260–270 талантів на рік, слід вважати суттєво заниженою. Те саме треба сказати і щодо розрахунків суми прибутків від торговельного мита. Його розмір неможливо визначити навіть приблизно, але дохід він нього, напевно, був чималим. Відомо, що під час Пелопоннеської війни в V ст. до н. е. афіняни віддали стягування мита на відкуп за 36 талантів, а збори відкупників склали 40 талантів. Але ж пізніше збори збільшилися настільки, що митний щорічний прибуток Афін складав понад 1600 талантів; а за словами Демосфена (XXIII, 110), Керсоблепт отримував від торговельних гаваней більше 300 талантів прибутку. Виходячи з усього сказаного, загальну суму доходів держави Спартокідів, яку В. Д. Блаватський приймає за 300–350 талантів, не можна визнати переконливою. На думку І. Б. Брашинського, взагалі будь-які спроби вирахувати бюджет північнопричорноморських держав античності приречені на хронічну помилковість через бідність і фрагментарність джерел, які дають лише розрізнені і випадкові дані.

індивіда, переконаного в своєму обов'язку надати персональну допомогу батьківщині, проте відмінний за формою. По-перше, в давньогрецьких громадянських общинах особу, що особливо прислужилася загалу, офіційно оголошували евергетом (благодійником), що вважалося різновидом почесної нагороди — евергесії (*εὐεργεσία*). По-друге, окрім добровільних пожертв різноманітного змісту органічною частиною евергетії було виконання літургій — фактично обов'язкової натуральної повинності. Літургії — це виконання багатим громадянином певних функцій загально громадського значення, які в принципі є прерогативою держави, котра, тим не менш, виконати їх власними силами неспроможна. Причинами цієї неспроможності були не стільки ситуаційні фінансові кризи, скільки нерозвиненість владно-організаційних, зокрема, фіскальних інституцій держави. Літургія (*Λειτουργία*) — була різновидом обтяжливого персонального податку на багатих співвітчизників. Найпоширенішими серед літургій були хорегія, гімнасіархія, трієрархія — обов'язок обраної зборами особи за власний кошт влаштовувати громадські свята й ігри, організовувати театральні трупи і вистави, утримувати учасників гімнастичних змагань, споряджати військові кораблі.

Евергетизм, нерозривний з елітарним суспільним становищем, був невід'ємною ознакою характеристики шляхетної особистості. Він корінився у в тому факті, що риторичні вміння і військова підготовка були неможливі без освіти, яка у більшості полісів стала привілеєм обраних. Безперечно, що й фінансування (у вигляді дарів або позик) будівництва або ремонту оборонних споруд, і закупівля дешевого хліба, і звільнення полонених або залучення найманців — усе це було тим різновидом служби на благо громади, яку могли виконати тільки багаті люди. Деякі з благодійників займали державні посади і впливали на політичне життя, проте інститути поміркованої демократії не підривалися їх діяльністю, їхні ініціативи були предметом схвалення і контролю з боку громадян. В елліністичну добу значення багатства еліти було не менш вагоме, ніж значення багатства монархів. Відносини між містами й царями, як і відносини між елітою та іншими громадянами визначалися принципом взаємності.

У відповідь на благодіяння евергетів громада символічно визнавала їх керівну роль, обираючи на посади, голосуючи за їх пропозиції в радах і на зібраннях, а також надаючи їм почесні. Як зазначалося, близько 325 р. до н. е. Каллініка, сина Євксена, який, «коли з'явилася небезпека», відновив у громаді ольвіополітів громадянський мир і злагоду, реструктурував боргові зобов'язання маси позичальників та навів лад у фінансах, народ ольвіополітів ушанував через встановлення статуї, нагороду в тисячу золотих та публічне оголошення в театрі під час свята Діонісій (IOSPE, I ², 25). У III ст. до н. е. багатого ольвійського громадянина Антестерія, який привів до ладу військовий флот, збудував за власний кошт один корабель та намагався залагодити черговий громадянський конфлікт у місті, було вшановано громадянами через встановлення почесного декрету (мал. 126; Виноградов, 1989, с. 194). У другій половині III ст. до н. е. видатного ольвійського громадянина Протогена, сина Геросонта, який за власний кошт не лише організовував посольства до варварських царів, але й оплачував їм від імені міста цінні дарунки, відновлював власним коштом стіни, башти та зерносовище, на посаді діюкета (щось на кшталт державного аудитора і головного фінансиста) підтримував відкупників, оплачував закупівлю зерна та його продаж населенню за твердими цінами під час неврожаїв і військових небезпек, ремонтував кораблі державного флоту, надавав місту позики на пільгових умовах, ушанований в офіційному декреті (IOSPE, I ², 32). Наприкінці II ст. до н. е. рятівника Херсонеса Діофанта, сина Асклепідора, синопейця, було вшановано у Херсонесі встановленням мідної статуї в повному озброєнні на акрополі поряд із олтарями Діви і Херсонеса, на постаменті якої було висічено декрет на честь благодіянь і подвигів героя (IOSPE, I ², 352). У другій половині I ст. н. е. Карзоаза, сина Аттала, який, «виконуючи повинності, ніс небажаний тягар, ...виконуючи доручення в посольствах до сусідніх царів, ...піддавався небезпекам заради укладання дружби і союзу з Августами», народ ольвіополітів посмертно увінчав вінцем та виставив урочисту постанову на видному місці (IOSPE, I ², 39).

Статуї та стели почесних декретів у громадських місцях — на акрополі, на агорі, на теменосі, навколо

чи всередині відповідних храмів (наприклад, установа мрамурових стел херсонеським лікарям у храмі Асклепія) — були вічними пам'ятками в ознаменування послуг евергетів і нагадуванням для нащадків. Одним зі звичайних і обов'язкових елементів десятків і сотень почесних декретів у мотиваційній частині основного протоколу була повчальна формула, в якій громада пояснює, чому вона надає честь благодійнику. Такі формули були зазвичай стандартизовані, проте від епохи еллінізму в окремих особливо видатних випадках (Протоген, Антестерій, Діофант тощо) мотиваційна частина декретів почала містити розлогі повчальні розповіді про благодіяння нагороджуваних.

Нищення статуй і псування плит із текстами почесних постанов з боку політичних супротивників нагороджених (Paus. VI, 11. 6–8) не залишають сумнівів у символічному значенні цих монументів, їх постійному сприйнятті громадянами та їх використанні з ідеологічною метою. Цікаве свідчення стосується стели з декретом на честь згаданого вже Антестерія, яку було прибрано з почесного місця на акрополі та покладено у вимостку площі, щоб ноги ольвіополітів стоптували текст декрету, чим ганьбили б пам'ять цього видатного громадянина (мал. 126; [Виноградов, 1989, с. 194](#)).

А. Ханіотіс твердив, що еллінські громадянські общини, підкреслюючи свою залежність від підтримки щедрих громадян, запрошували і майбутні покоління виявляти щедрість, щоб здобути почесні, які створювали привілейоване положення для еліти, увічнили взаємозалежність між благодіянням й статусом.

8.3. Цар і місто

В епоху еллінізму між верховною монархічною владою та полісними громадами встановилися специфічні відносини. Закономірності, властиві для елліністичних монархій, що утворилися на руїнах держави Александра Великого, були подібні до відносин між царями і підвладними їм містами Боспору. Боспорські міста, щоправда, перебували у підпорядкуванні верховної царської влади здавна, ще задовго до того, як боспорські монархи — «архонти Боспору

і Феодосії» — проголосили себе царями — «базилевсами». У спілкуванні з зовнішнім світом і Спартокіди, і їх наступники, беззаперечно, поводитися типowo для елліністичних монархів.

Однією зі складових відносин царя та міста були так звані «дари» (δῶρος), що надавалися грецьким громадам усієї ойкумени могутніми базилевсами. Ці дари варіювалися від ваз, статуй, коштовностей і культових посудин до грошей, хліба, оливкової олії, зброї, трофеїв, землі і навіть визначних будівель. Значна частина свідоцтв стосується пожертв царів на оборону міст: надання в дар зброї, будівельного лісу, засобів для будівництва чи ремонту міських стін. Деметрій Поліоркет передав афінянам 1200 комплектів озброєння після перемоги при Саламіні на Кіпрі в 306 р. до н. е. (Plut. Demetr. 17, 1). Птолемей V подарував Ахейському союзу зброю для 6 тисяч пельтастів (Polyb. XXII, 9, 1–4; 24, 6; близько 182 р. до н. е.), а Пієрон II і Гелон Сіракузькі передали родосцям 50 катапулт (Polyb. V, 88, 7; 227/6 р. до н. е.). Завдяки фінансовій допомозі царів було збудовано — частково або повністю — міські стіни Мегалополя (Liv. XXI, 20, 6), Родоса (Polyb. V, 88, 5), Хіоса, Гортини (Strabo. X, 4, 11), Александрії-Троади (Strabo. XIII, 1, 26), не рахуючи фортець та передових укріплень. Царські дари також включали військові кораблі (Polyb. V, 89, 8; XXII, 7, 4; XXIV, 6, 1; Diod. XXIX, 17) або ліс для їх будівництва (Polyb. XXV, 4, 10; Diod. XX, 46, 4; Syll.³, 645), коней для кінноти, яка патрулювала б кордони (OGIS, 748), і навіть найманих солдатів (Diod. XX, 88, 9; 98, 1). Ці дари робилися під конкретні війни або як знак доброї волі щодо міст у межах царських володінь та поза ними — до полісних держав, незалежних союзників.

Чимало міст, що опинялися в скрутному фінансовому становищі через зовнішні чи внутрішні збройні конфлікти, відряджали до монархів своїх посланців, щоб закликати їх до проявів щедрості. Іноді посланці мали успіх. Так, представники якогось малоазійського міста пожалілися Антіоху III (SEG, XXXVII, 1003; близько 197 р. до н. е.): їх місто було спалене під час війни, і більшість громадян втратили своє майно. Цар продемонстрував розуміння і доброту, скасувавши подать, яку місто мало сплатити за певний час, проте не втратив свого права на отримання податей у майбутньому.

Після виснажливої громадянської війни на Боспорі, коли бойові дії велися і в азіатській, і в європейській частинах царства, переможець Євмел у 309 р. до н. е., після тривалої перерви скликавши народні збори громадян столиці, повернув пантікапейцям ателію (*ἀτέλεια*, безмитність), якою користувалися їхні предки (Diod. XX, 24). Також новий монарх пообіцяв звільнити всіх від податей (*τῶν εἰσφορῶν*). Використане в тексті поняття «мито» (*τέλη*) може означати як увізне та вивізне мито, що сплачувалося в пантікапейській та інших царських гаванях, так і прямий податок з майна. М. І. Ростовцев схиляється до останньої думки. Питання про такий податок (*τέλη γῆς*) було завжди важливим у грецьких містах, що перебували під управлінням тиранів. На користь цього припущення говорить також і те, що в Діодора *τέλη* зіставляється з *εἰσφορά*. А це, як і в Афінах, екстремний майновий податок на військові потреби. Стягування цього податку замість військової служби мало бути образливим для вільного грецького громадянина, який замість почесного права власноруч захищати батьківщину мав цим податком оплачувати послуги найманців, лояльних правлячому режимові. Натомість питання про експортно-імпортні мита стосувалося швидше зовнішньої, а не внутрішньої політики Боспору, і в ньому найбільше були зацікавлені емпори (великі торговці), які зазвичай не були пантікапейськими громадянами (Ростовцев, 1989, с. 189–190).

Діодор зазначає, що Євмел надавав послуги, що сприймалося і подавалося як монарша благодійність, візантійцям, синопейцям і більшості інших еллінів, що мешкали уздовж Понту. Коли каллатійці, обложені Лісімахом, опинилися в скрутні внаслідок нестачі продовольства, він прийняв до себе тисячу осіб. Біженці отримали не лише безпечний притулок, а навіть місто для поселення, а крім того цар розподілив на ділянки так звану Псою і область (Diod. XX, 25).

За його сина Спартока III (304/3–284/3 рр. до н. е.) у Пантікапей прибуло афінське посольство, про що свідчить декрет 288 р. до н. е. Цей документ (IG, II², 653 = Syll.³, 370), перераховуючи благодіяння предків правлячого монарха та вияви афінської вдячності у відповідь, урочисто підкреслює дружелюбні почуття Спартока до афінського народу. Цар, дізнавшись від прибулого до нього посольства, що афіняни

звільнилися від македонського гарнізону, «зрадів народному щастю і приніс у дар 15 тис. медимнів хліба», пообіцявши і надалі зберігати добре ставлення до афінського народу, передане йому предками. «Благодіяння предків» Спартока полягало в тривалому збереженні за афінянами права на безмитне вивезення з царських гаваней боспорського хлібу. Цього разу про відновлення чи підтвердження давньої афінської ателії вже не йдеться, а благодіяння царя союзному народові, який щойно повернув суверенітет, обмежується разовим дарунком великої партії [зерна \(15000 мед. 615 т.\)](#).

У звіті скарбників Делосського храму в середині III ст. до н. е. кілька разів згадується, що боспорський цар Перісад пожертвував золоту фіалу в святиню Аполлона на Делосі¹ ([Граков, 1939, с. 259](#)).

Благодійний характер елліністичної царської влади міг підсилюватися за допомогою відправки військ ([φύλακῆ](#), сторожі) для захисту міст від ворогів у військовий час, від нападів піратів або варварських вторгнень. Показовими тут є вже згадувані повідомлення Діодора про благодіяння Євмела, який «вступив у війну з варварськими народами, що зазвичай займаються піратством, — геніохами, таврами й ахейцями, і зачистив море від піратів, за що й отримав найкращий плід благодіяння — похвалу не тільки в своєму царстві, але майже по всьому всесвіту» ([Diod. XX, 25](#)). За подібні благодіяння, що врятували місто від небезпеки винищення варварами, не втомлюються прославляти Мітридата VI Євпатора, схильного до «найкращих і найславніших діянь», вже неодноразово цитовані херсонеські декрети ([IOSPE, I², 352](#)).

Декрет з Херсонеса (близько 280 р. до н. е.) повідомляє про священнодійства, які мали бути організовані на честь покровительки міста богині Діви у зв'язку з урятуванням деяких громадян від небезпеки. У тексті сказано, що вільні городяни разом із

¹ До речі, приблизно в той самий час херсонесити жертвували три фіали вагою по 100 драхм ([Граков, 1939, № 25–27](#)). Загалом же нараховується близько 19 згадок про херсонеські жертвування на Делосі, що, на думку А. І. Тюменева, говорить про особливий специфічний зв'язок, на кшталт того, що існує між колонією й метрополією.

дітьми і дружинами вийшли на збирання врожаю, але їх раптово захопили сусідні варвари (IOSPE, I², 343), що за умов вторгнення сарматів створювало загрозу вивезення їх на продаж далеко на чужину. Як херсонеситам вдалося врятуватися, дізнатися неможливо через псування тексту в нижній частині мармурової плити. Однак, дослівну цитату з 4–8 рядків цього документа на уламку стели, знайденої у Пантікапеї, можна зрозуміти як вказівку на те, що у звільненні херсонеситів брав участь збройний загін, відряджений боспорським царем Перісадом II. В ознаменування цієї події копію херсонеського декрету було із честю виставлено в столиці Боспорського царства¹.

Надаючи подібні послуги, елліністичний монарх міг виправдати свої претензії на титул Сотер (Σωτήρ, «Рятівник»). Еллінські громади, що споживали плоди царських благодіянь, мали почуватися зобов'язаними та вдячними², що регулярно підкреслюється в офіційних текстах. Приміром, у резолютивній частині херсонеських декретів ішлося: «щоб і народ виявився таким, що відплачує гідну подяку своїм благодійникам, нехай ухвалить рада і народ відзначити...» (IOSPE, I², 352, 46–48).

8.4. Лікування поранених

Через брак відповідних історичних джерел ми дуже мало знаємо про логістичне забезпечення військ, про фінансування армії, про побут професійних

¹ Між іншим, відомий випадок, коли і самі херсонесити виявили необхідну для боротьби з розбійниками-людоловами спритність. У дельфійському написі говориться, що громадяни Херсонесу врятували дельфійських феорів (послів, яких відправляли зі священною місією повідомлення про початок релігійних свят), захоплених у полон піратами (Syll. 3, 281).

² Тому, до речі, подекуди поліси відмовлялися від пропозицій царської благодійності. Приміром, коли Євмен II запропонував Ахейському союзу забезпечити кошти для оплати Ради під час союзних зібрань (185 р. до н. е.), ахейці відхилили цю пропозицію (Polyb. XXII, 7, 3). Відмова звільнила їх від зобов'язань саме тому, що прийняття дару було пов'язане із обов'язком у майбутньому проявляти добру волю.

військових і членів їхніх родин, про проституцію — неодмінну супутницю відірваних від дому і звичного середовища солдатів. Так само мало ми знаємо про медичну службу і реабілітацію поранених. Безсумнівно, що піклування про поранених громадянам-ополченців і фінансування їх лікування брали на себе їхні родини. Володіючи певною власністю (земля, будинок, майстерня тощо), вони, безперечно, страждали через фінансові втрати, проте не втрачали засобів існування. У набагато трагічнішій ситуації опинялися поранені професіонали. Ця проблема усвідомлювалася в давнині. Філон Візантійський у своїй «Механіці» дає поради, як опікуватися пораненими солдатами (Ξένοι, «найманців, гостей-чужинців»); тими, хто не має людей для догляду за ними, розміщувати в домівках громадян. Ця система мала зміцнити солідарність між іноземними найманцями і місцевими мешканцями та зменшити вірогідність дезертирства. Античний автор рекомендує використовувати в містах лікарів, досвідчених у лікуванні ран і видаленні наконечників стріл, із відповідним медичним оснащенням. Дійсно, багато міст наймали державних лікарів — переважно на час війн, епідемій чи землетрусів. Критське місто Гортина, приміром, близько 225 р. до н. е. найняла Гермія Косського, який залишався тут протягом п'яти років. На період його контракту припадає найбільша в історії Крита війна — війна за Літт (близько 222–220 рр. до н. е.). Під час конфлікту Гермій лікував не тільки громадян, але й їхніх союзників і врятував багато життів, за що гортинці і кноссяни вшанували його почестями. Близько 190/189 р. до н. е. інший лікар, на ім'я Аполлоній, здобував похвалу за те, що не залишив Тенос у часи військової небезпеки (IG, XII, 5 824 = SEG, XXXVI, 765).

Завдяки таким послугам деякі лікарі елліністичного часу ставали важливими громадськими фігурами і благодійниками. Асклепід з Пергі (II ст. до н. е.) здобув ушанування в Селевкії (Памфілія) за службу державним лікарем із досить скромною платнею в тисячу драхм на рік, за читання публічних лекцій та «застосування багатьох незвичайних (*paradoxa*)¹ в хі-

Мал. 141

Прорисовка тексту декрету на честь Карзоаза, сина Аттала, друга половина I ст. н. е.

(IOSPE, I 2, 39)

(IOSPE, I 2, 39, p. 67) ►

¹ Від слова παρά-δοξος — те, що буває супротив загальної думки або очікування; неочікуваний, незвичайний, дивний.

1 ΕΠΙΔΡΧΟΝΤΩΝ ΤΩΝ ΠΕΡΙ ΟΜΥΔΛΛΑΚΟΝ ΕΥΡΗΣΙ
 ΒΙΟΥ ΜΗΝΟΣ ΠΑΝΗΜΟΥ ΒΕΔΟΖΕΝ ΤΗ ΒΟΥΛΗ
 ΚΑΙ ΤΩ ΔΗΜΩ ΚΑΡΖΟΑΖΟΝΑ ΤΤΑΛΟΥ ΑΝΔΡΑ ΚΑ
 ΛΩΣ ΕΠΙΒΕΒΗΚΟΤΑ ΤΟΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΙΤΕΙΑΣ ΙΧΝΕ
 5 ΣΙΚΑΙ ΖΗΛΩΣ ΑΝΤΑΒΙΟΝ ΑΛΟΙΔΟΡΗΤΟΝ ΕΔΟΚΙ
 ΜΑΣ ΕΝ ΑΥΤΟΥ Η ΠΕΙΡΑ ΤΟΥ ΣΚΟΠΟΥΣ ΕΝ ΤΕ ΓΑΡ ΤΑΙΣ
 ΚΟΙΝΑΙΣ ΧΡΕΙΑΙΣ ΑΥΘΑΙΡΕΤΩΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΩΝ ΑΝΕ
 ΠΙΖΗΤΗ ΤΟΝ ΠΟΝΟΝ ΕΙΣ ΕΦΕΚΑΙ ΦΘΑΝΩΝΤΑΣ Ε
 ΠΙΤΑΓΑΣ ΠΑΣΗΣ ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑΣ ΟΛΟΚΛΗΡΙΑΝ ΕΠΕ
 10 ΔΕΙΚΝΥΤΟ ΠΡΟΑΙΡΕΣΕΩΣ ΜΕΝΟΥΝΗΝ ΤΟΙΑΥΤΗΣ Ε
 ΔΕ ΠΟΤΕ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΘΥΜΟΝ ΑΥΤΟΥ Η ΠΑΤΡΙΣ ΥΠΟΜΗ
 ΣΕΙΣ ΥΝΕΧΕΣ ΤΕΡΟΝ ΕΠΕΣΠΑΤΟ ΜΕΙΟΜΕΝΟ
 ΤΩΝ ΑΡΙΣΤΑ ΠΟΛΕΙΤΕΥΟΜΕΝΩΝ ΤΩΝ ΒΙΟΝ ΥΠΟ ΔΕΙΓΜΑΤΟΙ
 ΝΕΟΙΣ ΕΓΕΙΝΕ ΤΟ ΤΗΣ ΤΩΝ ΚΑΛΩΝ ΟΜΟΙΟΤΗΤΟΣ ΕΝ ΤΑΙΣ
 15 ΑΡΧΑΙΣ ΠΙΣΤΩΣ ΚΑΙ ΠΟΝΙΚΩΣ ΥΠΗΡΕΤΩΝ ΚΑΙ ΔΟΚΝΩΣ ΤΑ ΕΠ
 ΤΑΣ ΣΟΜΕΝΑ ΚΑΤΟΡΘΟΥΜΕΝΟΣ ΕΝ ΤΑΙΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΓΕΙΤΟ
 ΝΩΝ ΤΑΣ ΒΑΣΙΛΕΑΣ ΠΡΕΣΒΕΙΑΙΣ ΩΝ ΙΣΤΗΝ ΑΚΡΕΙΒΕΙΑΝ
 ΤΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΣΤΕΝΟΧΩΡΕΙΟ ΛΟΓΟΣ ΟΥ ΜΗΝ Η ΤΗ
 ΕΠΕΙΡΑ ΖΕΤΟΕΝ ΤΑΙΣ ΠΡΟΣ ΕΝΑ ΕΚΑΣΤΟΝ ΥΠΑΝΤΗ
 20 ΣΕΣΙΑ ΑΛΛΑ ΚΑΚΕΙ ΤΕΛΕΙΩΣ ΕΠΕΓΕΙΝΩΣ ΚΕΤΟ Α
 ΗΡΦΙΛ. ΝΘΡΩΠΙΑ ΜΕΝ ΑΠΑΓΟΜΕΝΟΣ ΤΟΥΣ ΖΕ
 ΝΟΥΣ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΟΙΣ ΗΘΕΣΙ ΦΙΛΟΖΕΝΩΝ ΣΥΝ ΓΕΝΙΚΟΝ
 ΠΛΘΟΣ ΕΠΕ ΔΕΙΚΝΥΤΟ ΠΟΛΕΙΤΩΝ ΔΕ ΕΙΤΙΣ ΑΥΤΩ
 25 ΣΥΝΕΜΕΙΖΕΝ Η ΚΑΤΑΣΥΝΑΛΛΑΓΗΣ ΑΦΟΡΜΗ Η ΚΑ
 ΤΑΣ ΥΜΒΙΩΣΕΩΣ ΣΥΝ ΗΘΕΙΑΝ ΟΥ ΔΕ ΛΟΓΟΣ ΧΩΡΗ
 ΣΑΙ ΔΥΝΑΤΑΙ ΤΗΝ ΕΙΣ ΑΥΤΟΝ ΕΥΝΟΙΑΝ ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΤΕ
 ΡΑ ΤΩΝ ΓΗΣ ΕΜΑΡΤΥΡΗΘΗ ΤΟΥΣ ΥΠΕΡΦΙΛΙΑΣ ΚΙΝΔΥΝΟΥΣ
 ΜΕΧΡΙΣ ΕΒΑΣΤΩΝ ΣΥΜΜΑΧΙΑ ΠΑΡΑΒΟΛΕΥΣΑ ΜΕΝΟΣ
 30 ΔΙΟ ΔΗ ΕΠΙ ΤΟΥΤΟΙΣ Η ΤΕ ΠΑΤΡΙΣ ΧΑΛΕΠΩΣ ΕΝΕΚΑ
 ΣΑΤΗΝ ΕΠΑΥΤΩΣ ΥΜΦΟΡΑΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΜΕΓΑΛΗΝ ΤΟΥ ΒΡΟ
 ΒΑΡΥΝΟΜΕΝΗ ΕΥΗΦΙΣΑΤΟ ΕΠΑΙΝΟΙΣ ΚΑΙ ΤΑΙΣ ΠΡΕΠΟΥ
 ΣΑΙΣ ΜΑΡΤΥΡΙΑΙΣ ΠΑΡΗΓΟΡΗΣΑΙ ΤΟ ΕΠΑΥΤΩΣ ΥΜΠΤΩ
 ΜΑΙΝΑ ΚΑΙ ΤΕΘΝΩΣΗ ΠΑΡΑ ΤΟΙΣ ΖΩΣΙΝ ΕΝ ΤΕΙΜΟΣΣ.
 35 ΦΑΝΩΘΗΝ ΑΙ ΔΕ ΑΥΤΟΝ ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΚΟΜΙΔΗΣ ΟΤΙ Ο ΔΗ
 ΜΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΙ ΚΑΡΖΟΑΖΟΝΑ ΤΤΑΛΟΥ ΖΗΣΑΝΤΑ ΚΑ
 ΛΩΣ ΚΑΙ ΔΗΜΩ ΦΕΛΩΣ ΑΝΑΤΕΘΗΝ ΑΙ ΔΕ ΤΟΥ ΗΦΙΣ
 ΜΑ ΕΝ ΕΠΙΣΗΜΩ ΤΟ ΠΩΝ ΑΟΙΑΝ ΑΓΕΙΝΩ ΣΚΟΝΤΕ
 40 ΠΡΟ ΤΡΟΠΗ ΝΕΧΩΣΙΝ ΕΙΣ ΤΟ ΜΕΙΜΕΙΣΘΑ ΙΒΙΟΝ
 ΕΠΑΙΝΟΥΜΕΝΟΝ ΖΩΡΣΑΝΟΣ ΝΕΙΚΗΡΑ ΤΟΥΤΟ ΨΗ
 ΦΙΣ ΜΑ ΑΝΕΣΤΗΣ ΕΚΑΡΖΟΑΖΩ ΤΤΑΛΟΥ ΜΗΜΗΣ
 ΧΑΡΙΝ

ΕΥΡΗΣΙ ΒΙΟΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΔΙΒΑΣΙΛΕΙ
 ΕΝΕΚΕΝ ΚΑΙ ΕΥΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΕΙΣ ΑΥΤΟΝ

ругічній практиці способів лікування». Як парадоксальних, *paradoxoi*, зазвичай характеризують атлетів за їх неймовірні досягнення. Як бачимо, лікар, який рятував життя, змагаючись із самою смертю і хворобами, теж міг здобути подібну репутацію й захоплення громадян та отримати відповідні привілеї.

У Херсонесі віднайдено фрагменти як мінімум двох декретів, які вшановують лікарів. У постанові, що датується в межах I ст. н. е., якийсь особі дарується привілей недоторканості під час проходження митно-прикордонних і портових формальностей. Те, що йдеться про лікаря, зрозуміло з рішення ради і народу встановити мармурову білокам'яну стелу з почесним написом не деінде, а саме в храмі Асклепія — бога медицини і лікування, який був народжений смертним, але за найвище лікарське мистецтво отримав безсмертя. У херсонеському декреті другої половини — кінця I ст. н. е., біломармурову плиту з яким також установили в храмі Асклепія, лікареві дарується «проксенія¹ і (право) припливати (в гавань) у мирний і воєнний час без загрози конфіскації й необхідності укласти (спеціальний) договір йому самому, його нащадкам і майну, а також участь в усьому, в чому беруть участь і херсонесці» (IOSPE, I², 376, 5–8). Отже, йшлося про надання високої нагороди, дозвіл нагородженому з нащадками брати участь у громадському, політичному житті та недоторканість у порту і на кордоні. Безперечно, що ці два нагороджені в Херсонесі лікаря були відзначені за успіхи в професійній діяльності.

8.5. Жінка на війні: у ролі жертви, глядачки і судді, захисниці

У нашому розпорядженні небагато прямих свідчень про життя жінок у гарнізонах і фортецях Північного Причорномор'я поряд зі своїми чоловіками, коханими чи батьками — професійними солдатами.

¹ Проксенія (προξενία) — почесний нормативно-правовий акт народу (псефісма) чи боспорського царя, яким іноземець нагороджувався за допомогу. Декрет про проксенію містив, наприклад, звільнення від експортно-імпортного мита, дарування громадянства, недоторканність майна та особи тощо.

Проте, можна спробувати узагальнити певну інформацію щодо, умовно кажучи, гендерної ролі жінки на війні у сприйнятті стародавніх еллінів. У багатьох античних джерелах про війну присутня риторична фігура — «жінки, діти й усе майно». Ця фігура мови і в наративних текстах, і в офіційних листах виступає як пасивна сторона, потенційна здобич, яка знаходиться в руках чоловіків або включається в риторику самопожертви¹. Такою роль жінок, вірогідно, уявлялася чоловікам, проте в реальному житті, коли війна підходила до порогу, жінки не лишалися пасивними. А. Ханіотіс наводить низку прикладів, у яких давньогрецькі жінки виступають як глядачки, цінительки та прискіпливі судді зразків військової звитяги воїнів-чоловіків, що сприймалося як важлива громадська роль жіноцтва (особливо у Спарті) (Ханиотис, 2013, с. 168–170). Найпоказовішим тут є знаменита сцена з «Іліади» (III, 161–242), що стала типовим зразком, у якій Пріам і Олена — старець та майбутня здобич переможців — спостерігають за битвою, і Олена впізнає ахейських вояків і повідомляє про їх вдачу та здібності. Пізніше, коли Пріам іде, вона разом з іншими дорікає йому в боягузстві (Homer. Il. III, 426–436). Еней Тактик описує хитрість мешканців Синопи, які близько 370 р. до н. е., щоб створити враження численної армії, перевдягли жінок у чоловіче вбрання й виставили їх на міських мурах перед очима ворога (Aen. Tact. 40, 4)². В 272 р. до н. е., коли Пірр пішов на Спарту,

¹ Далеко не завжди жінки прагнули до самопожертви або разом із дітьми воліли смерті замість полону і рабства, так само і чоловіки не завжди готові були жертвувати близькими заради перемоги. Так, у 316 р. до н. е. обоз аргіраспідів Євмена («срібних щитів», гвардії) разом із родинами через зраду опинився в руках Антигона Одноокого, і аргіраспіди видали свого полководця, не бажаючи наражати на небезпеку своїх рідних і близьких (Diod. XIX, 18–34; 37–44; Plut. Eum. 14–17; Polyae. IV, 6, 13)

² Антична військова історія знає чимало прикладів «травестій»: перевдягання воїнів в обладунки противників, одяг вожжих обозників, жіночі костюми, вбрання селян, мисливців, купців; удавання із себе полонених, а з черід ослів і биків — кавалерії; перевдягання жінок, дітей, рабів, маркітантів у військову уніформу. Це ще не повний список військових хитрощів, які використовували воєначальники в прагненні перемагати. Утім, уже

спартанки на чолі з найзаможнішою жінкою, вдовою царя Архідамією¹ відмовилися від евакуації на Крит, добудували незакінчену третину рову та переконали молодь захищати місто, бо ж: «прекрасно перемогти на очах у батьківщини і славно померти на руках матерів і дружин» (*Plut. Pyrrhos. 27, 9; Polyae. VIII, 49*).

Жінки, діти і раби нерідко брали участь у вуличних боях, кидаючи черепицю з дахів своїх будинків. Жінки Хіосу начебто саме цим урятували своє місто від нападу. Філон Візантійський прямо рекомендує цю тактику. Саме так було вбито одного з найкращих полководців Еллади Пірра під час вторгнення в Аргос у 272 р. до н. е.

Знатні жінки, наслідуючи чоловіків, долучалися до евергетизму, нерідко беручись за фінансові вклади у справу оборони міста. Приміром, Антонія Трифена, донька боспорського царя Полемона I (14–8 рр. до н. е.) і мати Полемона II — невдалого претендента на боспорський престол за Калігули в 39–40 рр. до н. е., мешкаючи у вдівстві в Кізику, одному з найважливіших у південній Пропонтіді торговельно-економічних центрів, виступила евергетом міста. Вона взяла на себе чималі витрати на очищення каналів, котрі сполучали обидві кізикські гавані, що лежали по сторонах перешийка півострова, на якому стояв Кізик, а також частково оплатила будівництво торгової площі міста (*Syll. 3, 799*). Годі сумніватися, що безпребійне функціонування каналів мало, окрім екологічного й економічного, також і військове значення.

Найвище положення в елліністичному суспільстві належало царю — воїну, але й декілька цариць і правительок безпосередньо спровокували війни, стали їх непрямыми причинами або взяли в них активну участь, очолюючи армії. Тут слід згадати дуже непрості, подекуди зловісні ролі, які відіграли Олімпіада, мати Александра Великого, Еввідіка, онучка Філіпа II і дружина Філіпа III Аррідея, Арсіноя Філадельфа,

цього достатньо, щоб виникнуло враження якоїсь карнавальної пародійності, «сміховинності» цілого ряду військових операцій (Колесников, 2006, с. 7–9).

¹ Тут, до речі, слід підкреслити важливість багатства і статусу для визнання за особою (і чоловіком, і жінкою) легітимного права на лідерство у громадському житті.

донька Птолемея I і Береніки, Береніка, донька Птолемея II і дружина Антіоха II, тощо (Ханиотис, 2013, с. 173–175). А остання елліністична цариця Єгипту — знаменита Клеопатра VII, на горі Марку Антонію, була безпосередньо присутня на війні проти Октавіана, залишивши на своєму флагмані битву у мисі Акцій у 31 р. до н. е.

Ці цариці діяли зазвичай закулісно, за словами А. Ханиотіса, вони були «не амазонками і не принцесами-воїтельками, але співучасницями й ініціаторами убивств; їхні війни порушувалися через особисті мотиви ненависті, заздрості, помсти, любові і турботи про дітей». Через це в античній літературній традиції сформувалося кліше, як наслідок виключення жінок, навіть цариць, із громадського життя, за яким чоловіки мали виявляти героїзм у відкритому зіткненні, жінки ж, які перебували у їх тіні, могли спиратися на гострий розум, вульгарну хитрість і брутальну підступність. В уявленні греків героїчна смерть у бою залишалася чеснотою здебільшого варварок — міфічних амазонок (мал. 142). В історичних творах у своїй смерті жінки переважно зображуються пасивними¹, усупереч низці протилежних прикладів із поезії та епітафій (Ханиотис, 2013, с. 175–177).

Яскравим прикладом жіночого патріотизму, виявленого саме завдяки розуму й хитрості, є херсонеська легенда про Гікію, доньку стефанефора² і протевона³

¹ Смерть нерідко подавалася в літературі як вихід із безчестя. Проте, деякі жінки знаходили інші можливості відстояти свою честь або хоча б помститися за наругу над нею. Так, Хіомара, дружина тетрарха галатів Ортіагонта, потрапила в полон до римлян, де римський центуріон звалтував її, а потім вирішив за викуп повернути чоловікові; однак горда кельтка примудрилася організувати вбивство римлянина й доставила чоловіку його відрізану голову. Полібій особисто спілкувався з нею і був просто вражений її мужністю й розумом (Polyb. XXVIII, 8).

² Стефанефор (στέφανφορος) — магістрат, що в античних полісах мав стосунок до нагородження вінками, стелами й зображеннями. У Константина Багрянородного στέφανφορος² — почесний титул глави Херсона — «вінценосець».

³ Протевон (πρωτεύων) — «найперший, головний». У Константина Багрянородного — почесний епітет найвищого міського магістрата (глави держави) пізньоантичного Херсонесу, що

Херсонесу Ламаха і дружину сина боспорського царя (ім'я його невідоме). Історію Гікії викладено у 53-й книзі середньовічного трактату імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією». Автор повідомляє, що протягом двох років у будинку подружжя таємно залишалося по декілька боспорських вояків, аж поки їх не набралось зо дві сотні. З ними син боспорського царя під час міського свята планував захопити Херсонес, коли щасливі містяни понапиваються. Випадково Гікія дізналася про цей підступний план і відкрила його міським магістрам. Під час спеціально влаштованого бенкету вона, перехитривши чоловіка, який, як відкрилося, виявився ворогом її батьківщини, зачинила всі двері й хвіртки власної садиби та дозволила громадянам її підпалити. Кожного, кому вдавалося покинути будівлю, херсонесити вбивали на місці. За те, що Гікія «не пошкодувала свого майна, вважаючи вищим за це порятунок міста», рада і народ вирішили в нагороду встановити «дві мідні статуї на площі міста, що зображали її в юному віці, в якому вона тоді перебувала, і такі, що передавали своїм виглядом велич її благодіяння і любов її до городян, оскільки, будучи в юному віці, вона виявилася настільки розумною, що з божою допомогою врятувала свою батьківщину» (DAI. 53, 234–469). Також рада і народ дозволили в майбутньому поховати Гікію в межах міста. В. М. Зубар пов'язує реальне тло, підоснову цієї легенди з боротьбою боспорського володаря Асандра (близько 47–17 рр. до н. е.) за контроль над Херсонесом. Він датує ці події 44–31 рр. до н. е., тоді як С. Ю. Саприкін висловлюється за 45–40 рр. до н. е.

Справжніми «принцесами-воїтельками» в античних текстах зображувалися шляхетні дами, які переважно походили з негрецького етнічного середовища. Яскравим образом, описаним Поліеном, була синдо-меотська царівна Тіргатао, яка на межі V–IV ст. до н. е. тривалий час стримувала експансію боспорських тиранів, двічі змусивши прийти до неї

належав, вірогідно, першому архонтові чи батькові міста. У візантійському Херсоні — місцева виборна посадова особа, яка очолювала самоврядування міста аж до IX ст., з X ст. — один із найвищих представників міської влади (батьків чи кураторів поліса).

Мал. 142

**«Боспорська амазономахія»
(боротьба амазонок).**

ГМИИ ім. А. С. Пушкіна,
Москва

на поклон перших осіб держави (Polien. VIII, 55). Не менш героїчно виглядає сарматська цариця Амага (друга половина III — перша половина II ст. до н. е.), що як союзниця Херсонеса Таврійського успішно провела спецоперацію проти скіфів, розгромивши і навіть ледь не власноруч убивши їх царя (Polyaen. VIII, 56). Показовим у цьому зв'язку є також приклад парфянської царівни Родогуни (середина II ст. до н. е.), доньки Мітрідата I і дружини захопленого парфянами селевкідського царя Деметрія II (App. Syr., 67), яка нібито особисто повела військо на придушення неочікуваного повстання, не закінчивши мити волосся, і здобула перемогу (Polyaen. VIII, 27). Можливо, саме її зображує чудова скульптура напівоголеної жінки, що має голову, виконана грецьким майстром на службі Аршакідів і віднайдена під час розкопок парфянської столиці Старої Ніси (мал. 143).

Унікальним є приклад Гіпсікратії — дружини (або наложниці) Мітрідата Євпатора. Римський історик Валерій Максим (IV, 6, ext. 2) розповідає, що вона, щиро люблячи царя, поділяла з ним усі тяготи війн і походів, навчившись їздити верхи і володіти зброєю.

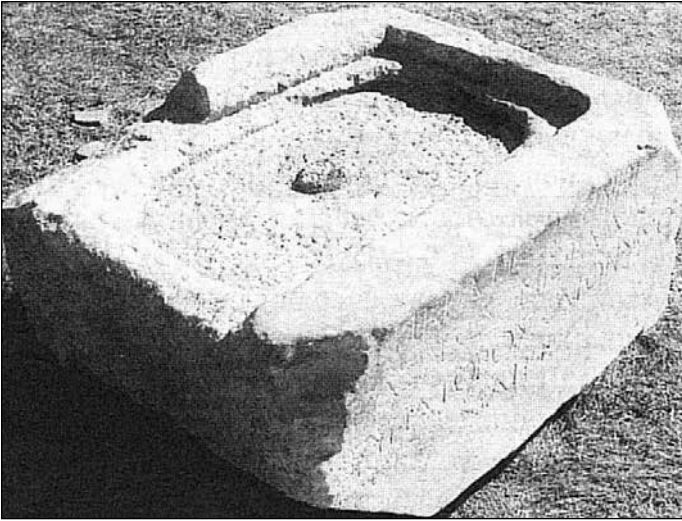

Мал. 143
Статуя Родогуні
(цв. ил. 20, Ханиотис, 2013)

За повідомленням Плутарха, Гіпсікратія носила одяг перського вояка, а цар за хоробрість і мужність звав її на чоловічий лад — Гіпсікрат (*Plut. Pomp., 32, 8*). 2005 р. під час підводних розкопок у Фанагорії було знайдено мармуровий постамент під надгробну статую з епітафією вкрай незвичного змісту: «Гіпсікрат, дружина царя Мітридата Євпатора Діоніса, прощай!», що в повній мірі підтверджує слова Плутарха. З огляду на застосування в тексті чоловічого імені, а також на археологічний контекст пам'ятника, можна твердити, що загибель Гіпсікратії була героїчною і пов'язана з придушенням антимиридатівського повстання у Фанагорії в 63 р. до н. е. (*мал. 144*). Включення діяльності подібних колоритних персонажів у контекст традиції про амазонок, переосмисленої представниками елліністичного суспільства в реаліях свого часу, на думку фахівців, є виправданим. Чого варте хоча б постійне зображення жінок-амазонок на іконографічних пам'ятках (вазопис, рельєфи, фрески) у скіфських або перських чоловічих військових костюмах.

8.6. Сакральне втручання

Віра в безпосередню участь богів і героїв у війні на боці їх вірних була невикорінна в усі епохи античної історії. Зразком зображення божественного втручання, безперечно, є Гомерівська «Іліада». Безпосереднім виявом вдячності за вищу допомогу вважалося принесення жертви і частування божества (*мал. 145*), але публічна вдячність богу через присвячення і вотивний дар — це дещо більше, ніж просто фігура ввічливості і вияв вдячності. Це також увічнення успішної комунікації між людьми і богами: відправник посвяти (людина чи колектив) подає себе не просто як вдячний одержувач божественної ласки, але як суб'єкт, що має привілейовані стосунки з божеством. Подібних прикладів можна наводити безліч, ось лише один з них, досить показовий. Ольвійський напис гласив: «Нехай щастить! Аполлону Простату стратеги з Навтимом, сином Аргуанага, на чолі: Феодор, син Тумбага, Трифон, син Трифона, Ходарз, син Фарзія, Істей, син Садея, присвятили золоте намисто за добробут міста і мир та за їх власне здоров'я

Мал. 144

Постамент статуї Гіпсікратії,
63 р. до н. е., Фанагорія

(ил. 9, Ханиотис, 2013, с. 174)

і мужність. Феодул, син Макага, служив похвально. Рада і народ вшанували золотим вінцем стратегів за прекрасну службу» (мал. 146; IOSPE, I², 94).

Про підтримку богів молили і в наступальних, і в оборонних війнах, проте у збережених текстах найчастіше боги виступають як рятівники в безнадійних ситуаціях. Боги й обожнені по смерті завжди розглядалися як помічники в щонайскладніших ситуаціях, проте в елліністичну і римську епохи вищі сили щонайширше вшановувались як Спасителі (*Soteres*). Епітет *Soter* може вказувати на захист від хвороби, землетрусу, негоди, але часто наявний чітко визначений військовий контекст. У періоди непередбачуваних бід та великої невпевненості усі сподівання переключалися від визначних індивідів (багатіїв-евеґетів, воєначальників-захисників, царів-благодійників) на втручання бога-спасителя. Така настанова пояснюється низкою універсальних психологічних реакцій, але також і напруженим інтересом людей епохи до сотеріології — дискурсу спасіння як за життя, так і в загробному світі (через посвячення в містичний культ). Характерними прикладами такої установки слугує значне поширення нових свят з назвою *Soteria* на честь богів, які виступали рятівниками під час війн.

Як покровитель на полі бою і рятівник у важкі часи міг розглядатися будь-який бог. Цілком типово виглядають регулярні звернення або висловлення вдячності херсонеситами міській покровительці богині Діві (Парфенос). Наприклад, у декреті III ст.

до н. е. йдеться: «щоб добре було влаштоване у громадян служіння богині Діви і проявив себе народ Херсонеський таким, який відплачує їй гідну вдячність за надану допомогу, урятований завдяки їй від найбільших небезпек, а нині, коли відправилися мешканці з дітьми і дружинами на несення Діоніса... і набіг здійснили раптово сусідні варвари...» (IOSPE, I², 343). У декреті на честь місцевого історика Сиріска, сина Геракліда, його герой прославляється за те, що дослідив і описав правдиво й відповідно до гідності держави «явлення Діви і дружні стосунки з містами й царями»; причому кам'яну стелу із текстом народної постанови про вшанування наказано встановити в притворі храму Діви (IOSPE, I², 344). У знаменитій постанові на честь Діофанта херсонесити, вшановуючи видатного полководця-рятівника і його царя Мітридата Євпатора, не забувають підкреслити, що коли небезпека, здавалося, була невідворотна — скіфський цар Палак з усіма своїми силами і 50-ма тисячами союзних роксоланів грізно наблизився до еллінського воїнства, — божественна Діва не забула про своїх вірних. «Постійна покровителька херсонеситів Діва, і тоді сприяючи Діофантові, шляхом знамень, що сталися в храмі, пророкувала діяння, які мали відбутися, надихнувши сміливістю і відвагою все військо» (IOSPE, I², 352, 24–25). Вшановуючи Діофанта за доблесть і прихильність до себе, народ ухвалив «установити також його мідну статую в повному озброєнні на акрополі поруч із олтарями Діви і Херсонаса» (IOSPE, I², 352, 51–52).

Дива Діви в Херсонесі Таврійському мають кілька більш відомих паралелей: збереглися розповіді про «військові епіфанії¹» в материковій та острівній Греції (Дельфи, Аргос, Мантінея, Лісімахія, Хіос), Малій Азії (Делос, Кізик, Кнід, Пергам, Лагіна, Стратонікея). Припускалося, що несподіваний успіх Птолемея IV в битві при Рафії (217 р. до н. е.) обумовлювався божественним втручанням Ісиди і Сарапісу (Ханиотис, 2013, с. 241).

Не менш характерними прикладами очікувань втручання бога-рятівника є запровадження культу

¹ Ἐπιφάνεια — поява, одкровення божества; у християнстві — Богоявлення і друге пришестя Спасителя.

Зевса Сотера в елліністичних гімнасіях, які традиційно знаходилися під покровительством двох інших богів — Гермеса і Геракла (Ханиотис, 2013, с. 224–225). У цьому ж ряду стоять безкорисливі вчинки громадян, які присвячують їх богам-рятівникам. Приміром, у середині II ст. один херсонесит, ім'я якого, на жаль, не збереглося, «збудував стіну (τεῖχος) на власні кошти Зевсу Рятівникові за себе і за добробут міста, через епімелета (ἐπιμελητοῦ, піклувальника) Намуха (?), пресвітера (πρεσβυτέρου, старійшину) міста» (IOSPE, I², 438).

Віра в прихильне втручання божества, що приходить на порятунок у безвиході, яскраво виявлена в пантікапейському написі III ст. н. е. на постаменті монумента Зевса Рятівника і Гери Рятівниці. Боспорські аристократи (представники найвищого істеблшменту держави) у царювання Тіберія Юлія Тейрана (275/6–278/9 рр. н. е.) «поставили цей пам'ятник богам небесним, Зевсу Рятівнику і Гері Рятівниці¹, за перемогу та довголіття царя Тейрана і цариці Елії — своїм богам та благодійникам» (КБН, № 36). Питання щодо конкретних заслуг царя Тейрана, відзначених монументом, залишається поки що відкритим. Існують дві версії: Тейран або знищив залишки «готських» військ, які, розбиті римлянами в 275 р. н. е., поверталися на Боспор з Малої Азії, або близько 276 р. н. е. переміг внутрішніх ворогів держави, зосередивши всю владу в своїх руках (Колесников, 2012, с. 138–142).

Присвяти стел із написами та вівтарів покровителям війни часто слугували для демонстрації лояльності офіцерів і солдат. Праксідем, який «присвятив олтар Афіні, Ніці Рятівниці і царю Птолемею [I] заради доброї вдачі» в Лапеті на Кіпрі, й афінянин Епикрат, який зробив у Єгипті (Абукір) присвячення

¹ Культ та фіас (релігійний союз) Зевса і Гери Рятівників засвідчені на Боспорі вже в I ст. н. е.: у пантікапейському написі 82 р. йдеться: «У царювання Тіберія Юлія Рескупоріда, люблячого цезаря і люблячого римлян, благочестивого, богам Зевсу і Гері Рятівникам згідно з обітницею (встановили)...» (КБН, № 76). Культ Зевса Сотера засвідчений також посвятою I ст. н. е. з Мірмекія на маленькому вапняковому вівтарі: «Гокон, син Гелія., Зевсу Спасителю вдячний дар» (КБН, № 868).

Мал. 145

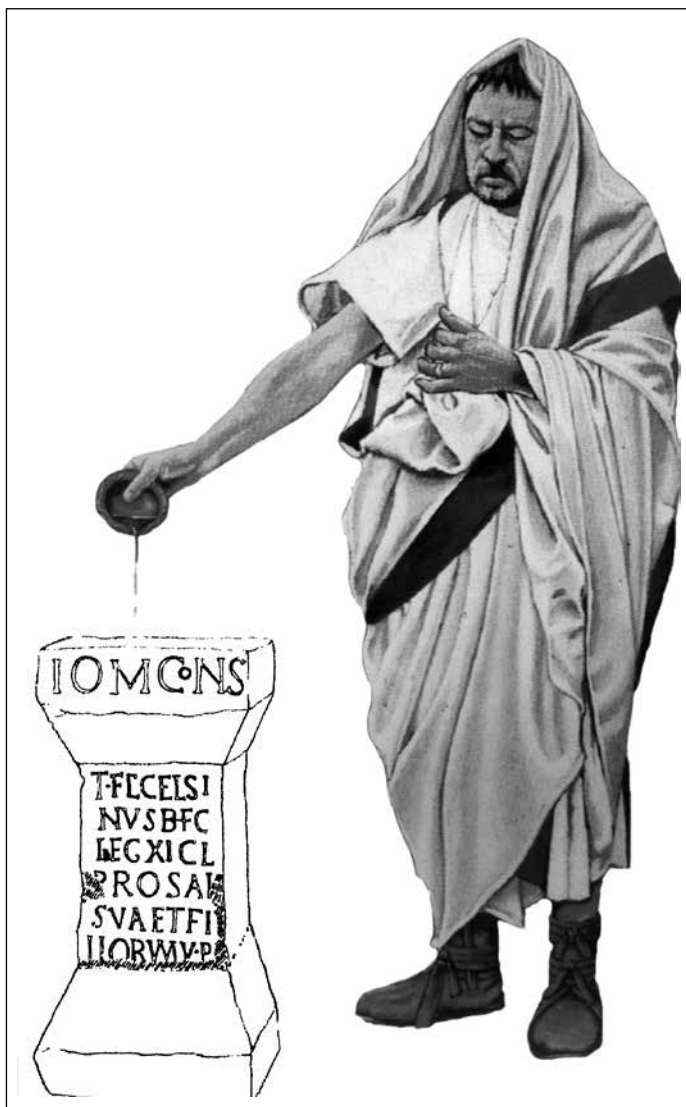
Римський трибун в урочистому одязі здійснює литу (ритуальне узлиання) на олтар Юпітера Кращого Найвеличнішого (IOMCons — Iovi Optimo Maximo Conserratori), установлений Титом Флавієм Цельсом, бенефіціарієм консуляром XI Клавдієвого легіону, II ст. н. е., Таврида.

Трибуни в той час були переважно вихідцями з сенаторського стану. Як відмітну ознаку вони носили широку смугу на туніці і червоні патриціанські чоботи. Для церемонії він накинув складку тоги на голову на знак поваги до божества.

Під час перебування римського військового контингенту в Північному Причорномор'ї в II–III ст. н. е. таврійська вексиліяція очолювалася офіцером у ранзі трибуну (Военная одежда Рима, 100 г. до н. э. — 200 гг. н. э.

// Военно-исторический альманах «Новый солдат». — № 92. — С. 24)

(IOSPE, I 2, 675, p. 512)

Артеміді Рятівниці за благополуччя того ж царя, можливо, були офіцерами місцевих гарнізонів. Цікаво, що подібні присвяти могли встановлюватися навіть на честь варварських царів вояками й офіцерами греко-македонського походження, які перебували у них на службі. Показовим є присвята македонянина Антігона, сина Геракліта, уродженця м. Стіберра, Діоскурам Сотерам за царя Саріака — правителя Малої Скіфії. Або ж присвята Главкія, сина Зота, з Бізанти й амапейця Артемона, сина Артемона, Зевсу Сотеру й Афродиті Нікефорі за фракійського царя Мостида (Ханиотис, 2013, с. 227–228).

Важливість присвячень для пропаганди елліністичних монархій наочно показують дослідження по свят, згаданих у делоських описах. Уже в IV ст. до н. е. це святилище було міжнародним центром, куди відомі державні діячі робили коштовні присвяти, здебільшого з метою пропаганди. Дослідження дарувальників і дат присвячень дарів демонструють щільний зв'язок фактів дарування і присвячень із військово-політичними подіями епохи (наприклад, Ламійською війною 323/2 р. до н. е., війною на Кіпрі 315 р. до н. е., експедицією Птолемея в Егеїду в 308 р. до н. е.).

Через велику кількість іноземних відвідувачів святилища завжди були привабливим місцем для самопрезентації правителів і громад, які встановлювали переможні монументи, робили присвяти і фінансували свята. Наприклад, у звітах жерців-гіропейів із загальноеллініського святилища на Делосі від 276 р. до н. е., часу архонтату Сосімаха, до кінця незалежності острова (остання згадка під 169 р. до н. е.) 19 разів згадуються херсонеські пожертвування — три срібні фіали вагою 100 драхм кожна (Граков, 1939, № 25–27). 250 р. до н. е. за делоського архонта Сосістена боспорський цар Перісад II (284/3–245 рр. до н. е.) пожертвував фіалу (Граков, 1939, № 27–28).

Дослідники не схильні трактувати делоський дар Перісада як безхитрісний вияв релігійного почуття. Вони зіставляють його з майже синхронним відрядженням офіційного посольства в Єгипет, із появою в німфейському святилищі фресок із зображеннями єгипетського бойового корабля «Ізіда», на якому в Пантікапей прибуло посольство у відповідь, із персями «птоlemeївського» типу, а також із виявленими на Боспорі присвятами й епітафіями вихідців зі Східного Середземномор'я. Сукупно ці факти інтерпретуються в науковій літературі як раціонально продумані кроки боспорської монархії, спрямовані на встановлення союзницьких відносин із Птоlemeївським Єгиптом на противагу експансіоністським пориванням македонських і малоазійських Антігонідів.

Продовжуючи політику самопрезентації у найбільш шанованих загальногрецьких храмах, наступники боспорського царя Перісада роблять коштовне підношення Аполлону Дідімейському в Мілеті: Перісад III (180–150 рр. до н. е.) в 154/3 р. до н. е. передає

1 ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ
 ΑΠΟΛΛΩΝΙΨ ΠΡΟΣΤΑΤΗ
 ΣΤΡΑΤΗΓΟΙ ΟΙΠΕΡΙΝΑΥΤΙ
 ΜΟΝΑΡΓΟΥΑΝΑΓΟΥΨΘΕΟ
 5 ΔΩΡΟΣΤΟΥΜΒΑΓΟΥΤΡΥ
 ΦΩΝΤΡΥΦΩΝΟΣΧΩΔΑΡ
 ΖΟΣΦΑΡΖΗΟΥΝΙΣΤΑΙΟΣ
 ΣΑΔΑΙΟΥΑΝΕΘΗΚΑΝΩ
 ΣΤΡΕΠΤΟΝΧΡΥΣΕΟΝΥΠΕΡ
 10 ΕΥΣΤΑΘΕΙΑΣΤΗΣΠΟΛΕΩΣ
 ΚΑΙΕΙΡΗΝΗΣΚΑΙΤΗΣΕΛΥ
 ΤΩΝΥΓΕΙΑΣ΄ΚΑΙΑΝΔΡΑΓΑΘΙ
 ΑΣΨΘΕΟΔΟΥΛΟΣΜΑΚΑΒΥ
 ΥΠΗΡΕΤΙΣΕΝΕΥΑΡΕΣΤΩΣ
 15 ΗΒΟΥΛΗΚΑΙΟΔΗΜΟΣΤΟΥΣ
 ΚΑΛΩΣΣΤΡΑΤΙΓΗΣΑΝΤΑΣ
 ΕΤΙΜ-ΙΣΕΝΧΡΥΣΩΣΤΕΦΑΝΩ

Мал. 146

Прорисовка тексту присвяти
 ольвійських стратегів
 Аполлону Простату
 (IOSPE, I 2, 94, р. 127)

у святилище золоту фіалу вагою 200 золотих. Ще раніше, у 156/5 р. до н. е., фіксується пожертва його дружини: «цариці Камасарії... золотий, вагою сто вісімдесят сім з половиною золотих статерів» (Граков, 1939, № 38–39).

ПІСЛЯМОВА

Політичні та військові структури, створені стародавніми греками на північному узбережжі Чорного моря, проіснували не менше тисячоліття, а деякі з них, перетнувши межу середньовіччя, зовсім зникли або зазнали якісних змін ще не менше ніж через тисячу років. Попри суттєві запозичення зразків озброєння і тактичних навичок у туземних народів, греки-колоністи в цілому зберегли і розвинули властиві їм військові традиції. Більшість зовнішніх запозичень, якими греки зобов'язані місцевим варварам, не просто поєднувалися із взірцями їх власної тактики і воєнних технологій, а органічно інтегрувалися в еллінські військові практики, чому сприяли нерозривні зв'язки перш за все з балканськими і малоазійськими грецькими центрами та засвоєння теоретичних надбань античної воєнної науки. Структурні та змістовні зміни у військових традиціях Північного Понту (особливо Боспору) пов'язані не стільки з багатоманітними впливами варварів (скіфів, фракійців, сарматів, синдів, меотів, готів тощо)¹, скільки з посиленням

¹ Попри певну варваризацію життя і побуту Херсонесу та особливо Ольвії і Боспору протягом перших століть нашої ери, найвиразнішою сферою варварських військових впливів став розвиток кінноти і верхового бою в напрямку скіфо-сарматських взірців. Крім того, ще з перших десятиліть існування грецьких колоній на північному узбережжі Чорного моря активно запозичується мистецтво стрільби з лука. Масові знахідки наконечників стріл «скіфських» зразків у грецьких похованнях (здебільшого чоловічих) та величезна кількість переважно боспорських надгробних зображень, де поряд зі сценами заупокійного бенкету-тризни, показані небіжчики у вигляді верхових лучників

римського впливу впродовж I ст. до н. е. — II ст. н. е. Римська військова машина стала зразком реформування боспорського війська у площині запозичення зразків зброї, командно-організаційної структури, символіки та способів командування. Проте, з погляду комплектування і постачання збройних сил, способів їх мобілізації та засобів та організації політичного керівництва Боспор залишався спадкоємцем воїнських традицій елліністичного Сходу.

Протягом усієї своєї історії Тіра, Ольвія, Херсонес, Боспорська держава завжди залишалися інтегральною частиною елліністичного світу, а в ширшому розумінні — усієї середземноморської античної цивілізації. І, як віддалений аванпост на околицях ойкумени, елліністичні міста, громади і держави Північного Понту здійснювали вплив на тубільні народи, передаючи їм елементи античної військової системи. Утім, масштаби цих впливів не варто переоцінювати, з огляду на вкрай обмежений мобілізаційний ресурс понтійських еллінів. Так, за приблизними підрахунками С. Д. Крижицького, місто Ольвія на межі IV–III ст. до н. е. вміщало 15–20 тис. осіб. На думку В. В. Латишева, населення Ольвійської держави 330-х років до н. е. складало не більше 30 тис. громадян ([Латышев, 1887, с. 66](#)).

Громадянський колектив Херсонесу VI–V ст. до н. е. мав у розпорядженні лише 100 клерів, у IV ст. до н. е., завдяки освоєнню хори на Гераклеїському півострові, — 480 клерів. Розміри повноправного громадянського колективу Херсонеса в період розквіту економіки на рубежі IV–III ст. до н. е. — 550 родин, якщо судити за кількістю клерів того часу. Якщо ж рахувати за чисельністю корабельних екіпажів відбірних херсонеситів, узятих Діофантом наарикінці II ст. до н. е. для проведення операцій проти боспорських повстанців Савмака, громада включала 666–720 повноправних родин, які складали найзаможніший прошарок Херсонесу-полісу.

зі «скіфськими» луками у сагайдаках, а пізніше із «гунськими» луками у футлярах (налуччях) і колчанами. У перші століття нашої ери значно поширюються різноманітні зображення важких вершників — контофорів катафрактеріїв, споряджених явно за сарматським зразком.

Міське населення Боспору перших століть нашої ери налічувало 80–100 тис. осіб¹, що дозволяло, на думку В. А. Горончаровського, виставити близько 14–16 тис. ополченців. У часи економічного розквіту в IV ст. до н. е. Боспор міг спорядити й оплатити послуги 4 тис. найманців; у римський час ця цифра мала бути орієнтовно такою ж. За приблизними підрахунками, в III ст. н. е. на Боспорі кількість царських чиновників складала не менш 150 осіб, а разом із їх родинами і слугами ця цифра трохи перевищувала 1000. Серед населення столиці царства Пантікапея кожен десятий або кожен сьомий мешканець був задіяний на державній службі або при дворі, що дає нам, у разі визначення чисельності пантікапеїтів, населення столиці в 7–10 тис. осіб.

Флот Боспору не перевищував 40 бойових кораблів, Ольвія і Херсонес мали лише по кілька бойових, розвідувально-посильних і спеціалізованих воєнно-транспортних суден.

Боспорські союзники у різний час виставляли близько 20–22 тис. піхоти і від 10 до 20 тис. кінноти. Йдеться, приміром, про скіфів і фатеїв у битві на Фаті 309 р. до н. е. Такою ж була чисельність сіраків царя Абеака за Фарнака (*Strabo. XXI, 5, 8*) — 20 тис. вершників. Цифра 20 тис. воїнів від союзу племен фігурує у Лукіана, де у військових діях, ініційованих боспорським царем, беруть участь народне ополчення греків і запрошені на допомогу алани й савромати (*Лук. Тох., 54*). Роксолани царя Тасія, які підтримали скіфського царя Палака проти 6 тис. понтійців і херсонеситів Діофанта, відмобілізували 50 тис. вершників (*IOSPE, I², 352*), що являло собою надзвичайну потугу, якщо це не було перебільшенням².

¹ Існують інші цифри — 250 тис. людей, проте це може бути чисельністю всього населення, включаючи сільських мешканців.

² Тут буде показовим проведений Ф. Контаміном аналіз чисельності племінних об'єднань, що протистояли Римській імперії в IV–V ст. н. е., де він приходять до висновку, що «кожен з основних варварських народів мав у розпорядженні сили приблизно від 10 до 30 тис. воїнів» (Контамин, 2001, с. 20). Натомість, чисельність війська аорсів у 200 тис. вершників, наведена Страбоном щодо кампанії Фарнака I (*Strabo. XXI, 5, 8*), сучасними фахівцями визнається невиправдано завищеною; вона може

Ось цифри, що дають загальне уявлення про людський мобілізаційний ресурс північнопонтійських еллінів, не рахуючи залежних від них етнічних груп (мікс-еллінів в Ольвії, таврів у Херсонесі, синдо-метотів, аспургіан на Боспорі тощо). Ці дуже приблизні кількісні показники демонструють справжній масштаб військової потуги давньогрецької цивілізації Північного Причорномор'я. Дійсно, з огляду на це, починаєш майже буквально сприймати метафору Платона, що греки розселилися вздовж середземноморського узбережжя так, ніби мурашки чи жаби обсіли бережок якоїсь калюжі. І тоді вже дивуєшся, як давньогрецькі общини проіснували на краю безмежного варварського океану Євразії щонайменше тисячу років.

слугувати лише відносним показником більших (порівняно з іншими) потенційних можливостей цього племені у військовому відношенні (Виноградов, Горончаровский, 2009, с. 161).

ЛІТЕРАТУРА

Андерсон Дж. К. Древнегреческая конница. СПб., 2006.

Анохин В. А. Монетное дело Боспора. К., 1986.

Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1954.

Блаватский В. Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. М., 1964.

Буйских С. Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). К., 1991.

Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь: издание пятое. СПб., 1899.

Виноградов Ю. А. «Там закололся Митридат...»: Военная история Боспора Киммерийского в доримскую эпоху (VI–I вв. до н. э.). СПб.; М., 2004.

Виноградов Ю. А. Счастливый город в войне. Военная история Ольвии Понтийской (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). СПб., 2006.

Виноградов Ю. А., Горнчаровский В. А. Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н. э. — середина III в. н. э.). СПб., 2009.

Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. М., 1989.

Виноградов Ю. Г. Фанагорийские наемники // ВДИ. 1991. № 4.

Всадники войны. Кавалерия Европы / Д. П. Алексинский, К. А. Жуков, А. М. Бутягин, Д. С. Коровкин. М.; СПб., 2005.

Вэрри Д. Войны античности от греко-персидских войн до падения Рима: Иллюстрированная история. М., 2004.

Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М.; Л., 1949.

Горнчаровский В. А. Между империей и варварами. Военное дело Боспора римского времени. СПб.; М., 2003.

Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. 1939. № 3.

Давня історія України: в 3 т. Т. 2: Скіфо-антична доба / Бессонова С. С., Гаврилюк Н. О., Зубар В. М. та ін. К., 1998.

Жебелев С. А. Основные линии экономического развития Боспорского государства // Жебелев С. А. Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. М.; Л., 1953.

Жизнь и гибель Херсонеса / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. Х., 2001.

Жмодиков А. Л. Фаланга против фаланги // <http://www.xlegio.ru/ancient-armies/military-organization-tactics-equipment/phalanx-against-phalanx/>

Зубар В. М., Ліньова Є. А., Сон Н. О. Античний світ Північного Причорномор'я : нариси історичного та соціально-економічного розвитку. К., 1999.

Зубарь В. М., Сон Н. А. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития. Симферополь, 2007.

История УССР в 10 томах. — Т. 1: Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (до второй половины XIII в.) К., 1981.

Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. Историко-археологический очерк. К., 1985.

Колесников К. М. «Смішне» покарання або функції сміху в архаїчній правовій культурі. Дніпропетровськ, 2006.

Колесников К. М. Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: проблеми інтерпретації. Дніпропетровськ, 2012.

Коннолли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории. М., 2000.

Контамин Ф. Война в Средние века. СПб, 2001.

Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяева А. С. Античні держави Північного Причорномор'я. К., 1998.

Крижицький С. Д., Щеглов О. М. Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я // Археологія. 1991. № 1.

Кузнецов В. Д. Некоторые проблемы торговли в Северном Причерноморье в архаический период // ВДИ. 2000. № 1.

Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе Ольвии. СПб., 1887.

Маркс К. Формы, предшествующие капиталистическому производству // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Т. 46. Ч. 1. М.

Назаров В. В. Вооружение нижнебугских эллинов и варварские влияния // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Тезисы докладов VII Международной научной конференции (17–21 мая 1994 г.). Ростов-на-Дону, 1994.

Нефёдкин А. К. Основные этапы формирования фаланги го-плитов: военный аспект проблемы // ВДИ. 2002. № 1.

Петерс Б. Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1982.

Писаревский Н. П. Морской флот в античных государствах Северного Причерноморья : автореф. дис. ... докт. ист. наук. Воронеж, 2001.

Ростовцев М. И. Государство и культура Боспорского царства // Вестник древней истории. (Глава VI. Из II т. Исследования по истории Скифии и Боспорского царства). 1989. № 2; № 3.

Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство. М., 1996.

Симоненко А. В. Сарматские всадники Северного Причерноморья. СПб., 2010.

Сікора В. Польські крилаті гусари. К., 2012.

Таскаев В. Н. Торговый и военный флот государств Северного Причерноморья в V–I вв. до н. э.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1975.

Хазанов А. М. Военное дело сарматов. М., 1971.

Ханиотис А. Война в эллинистическом мире: Социальная и культурная история. СПб., 2013.

Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры. X., 2004.

Черненко Е. В. Влияние военного дела скифов на военное дело античных колоний Северного Причерноморья // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Тбилиси, 1979.

Эней Тактик. О перенесении осады // Военная мысль античности: Сочинения древнегреческих и византийских авторов. М.; СПб., 2002.

Campbell D. B. Greek and Roman Artillery 399 B. C. — 363 A. D. / *Illustr. B. Delf* // *New Vanguard*, 89. Osprey Publishing. 47 p.

Goldsworthy A. K. The Othismoth, Myths and Heresies: The Nature of Hoplite Battle // *War in History*. Vol. 4. № 1. 1997. P. 1–26.

Junkelmann M. Die Reiter Roms. Teil III. Mainz, 1992. 277 s.; ill.

Markle III M. M. The Macedonian Sarissa, Spear and Related Armor // *AJA*. 1977. Vol. 81. № 3. P. 323–339.

Mielczarek M. The Army of the Bosporan Kingdom. Lodz, 1999.

Snodgrass A. M. Hoplite Reform Revisited // *DHA*. 19. 1993. № 1. P. 57–69.

Snodgrass A. M. The Hoplite Reform and History // *JHS*. Vol. 85. 1965. P. 110–115.

ТОВ «ТЕМПОРА»

01030, Київ, вул. Богдана Хмельницького, 32, оф. 4
Тел./факс: (044) 234-46-40, e-mail: tempora@ukr.net
www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК, № 2406 від 13.01.2006

Науково-популярне видання
Серія «MILITARIA UCRAINICA»

Колесников К.

**НА КРАЮ ОЙКУМЕНИ:
Еллінські військові традиції на українських
землях Причорномор'я:
від заснування перших поселень до перших
століть християнської ери
(VII ст. до н. е. — IV ст. н. е.)**

Координаторка проекту: *Ольга Петренко-Цеунова*
Редакція: *Леся Марченко*
Коректура: *Дарія Пугач*
Дизайн, верстка: *Марія Шмуратко*

Підписано до друку 14.04.20. Формат 70×100¹/₁₆
Умовн.-друк. арк. **19,00**.
Папір офсетний. Гарнітура Ворнок.
Друк офсетний. Наклад 2000.
Замовлення №

Віддруковано:
ТОВ «Друкарня “Бізнесполіграф”»
02094, Київ, вул. Віскозна, 8,
Тел./факс: (044) 503-00-45
Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК № 2715 від 07.12.2006 р.